

A régió TÍZpróbája

A régió TÍZpróbája

Szerkesztette:

Ricz András – Takács Zoltán

Regionális Tudományi Társaság
Szabadka 2015

Kiadó: Regionális Tudományi Társaság
24000 Szabadka, Corvin Mátyás u. 9.
Felelős kiadó: Ricz András, az RTT elnöke
ISBN 978-86-86929-06-8

A régió TÍZpróbája

© Ricz András (szerk.), 2015
© Dr. Takács Zoltán (szerk.), 2015

Nyelvi lektor: Novák Anikó

Tördelés és számítógépes előkészítés: Novák Anikó
Borítóterv: Kincses Endre
Nyomdai munkálatok: Logos-Print, Tóthfalu
Példányszám: 300

A kötet megjelenését támogatta:

Magyar Tudományos Akadémia

Szabadka Város

Pallas Athéné Domus
Concordiae Alapítvány

Nemzetstratégiai Kutatóintézet

Nemzeti Együttműködési Alap

TARTALOM

ELŐSZÓ		9
AZ RTT TÍZ ÉVE		13
DECENTRALIZÁCIÓ, HELYI GAZDASÁGOK, REGIONÁLIS FEJLESZTÉSEK		
Horváth Gyula	ÚJRA A DECENTRALIZÁCIÓ JELENTŐSÉGÉRŐL	25
Lengyel Imre Vas Zsófia	VÁROSTÉRSÉGEK ELTÉRŐ FEJLŐDÉSI PÁLYÁI MAGYARORSZÁGON	35
Takács Zoltán Szügyi Éva	REGIONÁLIS FEJLESZTÉSI ÜGYNÖKSÉGEK A VAJDASÁGBAN	49
HATÁR ÉS HATÁRRÉGIÓK, MEGÚJULÁSI LEHETŐSÉGEK		
Baranyi Béla	REFLEXIÓK A HATÁRMENTISÉG ÉS A PERIFÉRIAJELLEG ÉRTELMEZÉSÉNEK KÉRDÉSÉHEZ MAGYARORSZÁGON	65
Ocskay Gyula	A HATÁR – VALÓBAN GAZDASÁGI HÁTRÁNY?	77
Kovács András Donát	MEGÚJULÁSI LEHETŐSÉGEK ÉS GÁTLÓ TÉNYEZŐK A SZERB- MAGYAR HATÁR MENTI TÉRSÉGBEN	89
Nagy Imre Riczy András Nagy Miklós	AZ INTERREG IIIA – CARDS (CBC) TÁMOGATÁSOK FÖLDRAJZI SAJÁTOSSÁGAI ÉS HATÁSAI A HELYI ÉS TERÜLETI FEJLŐDÉSRE A VAJDASÁG AT HATÁRRÉGIÓIBAN, 2004–2006	101
Pál Ágnes Suti Zoltán	HATÁROK – HATÁRMENTISÉG – MIGRÁCIÓ A DÉL-ALFÖLD PÉLDÁJÁN	113

<p>TÉRSÉGFEJLESZTÉS, REGIONÁLIS TERMÉKEK ÉS PIACOK</p>	Hajdú Zoltán	KÁRPÁTALJA: EGY ÁLLAMHATÁROKRA VETETT RÉGIÓ	127
	Schwertner János Makkos Dalma	VIDÉKI GONDOK, VÁROSI SIKEREK	143
	Győri Ferenc	TERMÁL- ÉS GYÓGYVIZEKRE ÉPÜLŐ EGÉSZSÉGTURISZTIKAI ÉS REKREÁCIÓS SZOLGÁLTATÁSOK A DÉL-ALFÖLD ÉS A VAJDASÁG FÜRDŐIBEN	153
	Lőke Zsuzsanna Kovács Ernő Bacsi Zsuzsanna Horváth Krisztián	EGÉSZSÉGTURISZTIKAI DESZTINÁCIÓK MARKETING ÉS MENEDZSMENT SAJÁTOSSÁGAI – NÉHÁNY DUNÁNTÚLI TELEPÜLÉS VIZSGÁLATA NYOMÁN	165
	Kovács Sárkány Hajnalka Kovács Vilmos	A REGIONALITÁS, AZ EREDETVÉDELEM ÉS A HELYI TERMÉKEK	177
<p>TÁRSADALMI MÉRLEGEK, REGIONÁLIS KITEKINTÉSEK</p>	Gábrity Molnár Irén	IFJÚSÁGUNK ESÉLYE A VAJDASÁGBAN	189
	Mirnic Károly	AZ EURÓPAI RÉGIÓTÓL A ROSSZ IRÁNYÍTÁSÚ BALKÁNI VILÁJETIG	203
	Csanádi Attila	AZ INFOMÁCIÓS TÁRSADALOM	213
	Rácz Szilárd	ERDÉLY, PARTIUM ÉS BÁNSÁG VÁROSAINAK FEJLŐDÉSE ÉS PÉNZINTÉZETI FUNKCIÓI A DUALIZMUSBAN	227
	Csüllög Gábor Gulyás László	MIGRÁCIÓS HATÁSOK KEZELÉSE A MAGYAR KIRÁLYSÁG DÉLI HATÁRAINÁL A 11–16. SZÁZAD KÖZÖTT	241

Kajári Karolina Szabó Petra	A MAGYAR HÁZTARTÁSOK FOGYASZTÁSI ÉS MEGTAKARÍTÁSI SZOKÁSAI 2008–2014 KÖZÖTT	251
Sándor Somogyi Nebojsa Novkovic Beba Mutavdzic	COMPETITIVENESS OF VOJVODINA'S AGRICULTURE	265
Ildikó Zódi	THE NETWORK OF INCUBATORS AND CLUSTERS IN THE REPUBLIC OF SERBIA: IMPROVING THE COMPETITIVENESS OF SMES THROUGH INSTITUTIONAL SUPPORT	279
Content		293

ELŐSZÓ

Tíz év, TÍZpróba. A Regionális Tudományi Társaság tíz évvel ezelőtt, 2005. december 5-én alakult meg. Az elmúlt tíz évben a társaság tagjai számos próbatételen mentek keresztül, de mindezek ellenére jelentős tudományos eredményeket tettek le az asztalra, és ezzel kivívták jól megérdemelt helyüket a regionalisták nagy családjában. E kötettel tisztelgünk a tíz év munkája előtt, ezért felkértük mindazokat a társaság keretében dolgozó kutatókat, illetve azon kollégákat, akikkel együttműködtünk az elmúlt időszakban, hogy írjanak egy-egy tudományos munkát, amelyet kötetbe rendezve a társaság jubileumára tervezett konferencián mutatunk be.

A tíz évvel ezelőtti szabadkai alakuló gyűlésre 17-en jöttek el, akik közül so- kan még mindig aktív tagjai a társaságnak, azok mellett, akik azóta csatlakoztak és szerepvállalásukkal részt vesznek a mindennapi munkában. Abban az időben a vajdasági magyar tudományos és politikai elit egy csoportjában megfogalmazódott az igény a regionalizmus mint tudományterület vajdasági meghonosítására, elsősorban abból kiindulva, hogy Szerbia előbb vagy utóbb európai útra fog lépni. Akkor a regionalizmus mint határtudomány Szerbiában szinte teljesen ismeretlen volt, így a vajdasági magyarság ebben a kérdésben is jelentős lemaradásban volt.

A Regionális Tudományi Társaság alapítói felismerték, hogy a regionalizmus eszméjének elsajátításával, a világosan megfogalmazott stratégiákkal és biztos lábakon álló fejlesztési tervekkel lehet a fejlődés útján elindulni, ami a vajdasági magyarság számára elengedhetetlen, ha saját szülőföldjén meg kíván maradni.

Jelenleg szakmai szempontból, a regionalitással foglalkozó tudományterületek szinte minden képviselője részt vesz a társaság munkájában, bár a közgazdászok vannak túlsúlyban. A fő tevékenységünk amellett, hogy a vajdasági magyarság számára a regionalizmust, a közgazdaságtan térbeli vetületét valamilyen módon elérhetővé szerettük volna tenni, a tehetséggondozásra volt az elmúlt tíz évben. Alapvető célként tűztük ki az alapításkor és most is, hogy kineveljünk egy olyan tudósréteget, amely elfoglalva a saját helyét a szerbiai tudományos, terület- és gazdaságfejlesztési szférában, a vajdasági magyar közösség megmaradását segíti elő.

Itt kell köszönetet mondanunk annak az idősebb és tapasztalt professzorgárdának, amelynek tagjai az alapításkor bábáskodtak a társaság körül, és azóta is tevőleges munkájukkal egyengetik a tudományos kutatásokat. Köszönetet mondunk Somogyi Sándor professzornak, Gábrity Molnár Irén tanárnőnek és Nagy Imrének, aki az utóbbi időben jelentős erőket mozgatót meg a társaság keretében.

A kiadvány szerkesztése során érkezett a döbbenetes hír, hogy társaságunk alapításának indítványozója és munkánk mindenkorai támogatója, Horváth Gyu-

la professzor, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdasági és Regionális Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézetének tudományos tanácsadója sok éven keresztül igazgatója és a Magyar Regionális Tudományi Társaság alapító elnöke, hirtelen elhunyt. Horváth Gyula volt a magyar regionalizmus első embere abban az időszakban, amikor az RTT megalakult. Az ő kezdeményezésére születtek meg a Magyar Regionális Tudományi Társaság határon túli tagozatai, és ő fogta össze a Kárpát-medencei regionális kutatók hálózatát.

Horváth Gyula halálával óriási űr keletkezett a magyar regionalizmus égboltján, de mi, fiatal határon túli regionalisták ezúton is ígérhetjük, hogy folytatjuk azt a munkát, amelyet Horváth professzor elkezdett.

Valószínűleg a professzor úr egyik utolsó munkáját publikáljuk most, amelyet néhány héttel halála előtt küldött meg számunkra, úgy, hogy akkor még nem sejtettük, hogy ez lesz az utolsó közös munkánk.

A kötet elsőként az RTT eddigi tevékenységét mutatja be, majd következik a tudományos értekezések összessége. A felkért szerzők által beküldött munkákat tematikájuk szerint négy csoportba soroltuk, ez a négy csoport adja meg a könyv négy fejezetét.

Az első fejezetben górcső alá vesszük a decentralizációt, a helyi és regionális fejlesztéseket. HORVÁTH a decentralizáció jelentőségéről értekezik újra. A munka a decentralizáció regionális fejlődésre gyakorolt kedvező hatásaira tekintettel rövid áttekintést ad az irányítási munkamegosztás feltételeinek sajátosságairól és a szubszidiaritás szinte kényszerű érvényesüléséről Kelet- és Közép-Európában, elsősorban Magyarországon. LENGYEL és VAS a magyarországi várostérségek eltérő fejlődési pályáit vizsgálja. Tanulmányukban a magyar várostérségek mint csomóponti régiók szerepét tekintik át a magyarországi térszerkezetben. A globális folyamatok hatására formálódó várostérségek elméleti kérdéseit követően ismertetik a nagyvárosi település együttesek helyét és szerepét, fejlődésüket és típusaikat a térfolyamatokban. TAKÁCS és SZÜGYI a vajdasági regionális fejlesztési ügynökségeket mutatja be mint a regionális politika meghatározó elemeit, külön figyelmet szentelve a vajdasági, ezen belül pedig a szabadkai regionális fejlesztési ügynökségnek.

A második fejezet a határtérséget vizsgálja, mely itt, Szerbia északi csücskében és a Kárpát-medence határokkal széttagolt területén mindig jelentős feladatokat ad a kutatók számára. BARANYI a határmentiség és a perifériajelleg értelmezéséhez ad reflexiókat, melynek keretében a határ menti perifériák kialakulásának okait, jellemzőit és a területi felzárkózás lehetőségeit elemzi röviden az európai integrációs folyamatok alakulásával szoros összefüggésben. OCSKAY felveti a kérdést, hogy a határ valóban gazdasági hátrányt jelent-e. Közelmúltbeli kutatások eredményeire hivatkozva amellettt érvel, hogy a határmentiség hordozhat magában gazdasági előnyt is, melynek kihasználása azonban a határtérségek esetében elsősorban nem

gazdasági természetű fejlesztésektől függ, hanem jórészt olyan szoft jellegű beavatkozásoktól, amelyek a kölcsönös bizalom légkörét és egyfajta közös identitás kialakulását teszik lehetővé. KOVÁCS a szerb–magyar határtérség megújulási és gátló tényezőit tanulmányozza. Megállapítja, hogy a határ menti térség problémáinak feltárása és elemzése egyértelművé teszi, hogy a közös fejlesztések alapja az itt élő közösségekben rejlő társadalmi tőke aktivizálása, amely minden más alapját képezi. NAGY, RICZ és NAGY a határon átívelő uniós fejlesztési források hatásait elemzi. Ezek alapján kijelenthető, hogy a határon átívelő programok elsődlegesen a szoft, tehát humán erőforrás, kapcsolatépítő és gazdasági jellegű projekteket támogatják, míg az infrastrukturális fejlesztések háttérbe szorulnak. PÁL és SUTI a migrációt mutatja be a határtérségben. A hangsúly a kutatásaikban azokra a keleti–délkeleti határookra esik – a migráció miatt –, amelyek jelentős mértékű változásokat és aszimmetriát mutatnak. HAJDÚ a kárpátaljai határtérséget vizsgálja, amelynek fejlődésében az uniós határ menti forrásoknak jelentős szerepük van, mivel négy ország határai találkoznak a régióban.

A harmadik fejezet a térségfejlesztéssel, a regionális és helyi piacokkal foglalkozik. SCHWERTNER és MAKKOS a helyi gazdaságfejlesztés témakörét járja körül vidéki és városi területeken, és három alaptípust állít fel. GYŐRI a Dél-Alföld és Vajdaság termál- és gyógyvizekre épülő fürdőinek kialakulását, valamint fejlődési perspektíváit vizsgálja, különös tekintettel az egészségturizmus társadalmi–gazdasági hatására, szerepére az egykori Délvidék euroregionális fejlődési folyamataiban. LÓKE, KOVÁCS, BACSI és HORVÁTH az egészségturisztikai desztinációk marketing- és menedzsmentsajátosságait mutatja be. A vizsgálatuk rávilágít arra, hogy egészségturisztikai desztinációk esetében a TDM-szervezetben nemcsak az egészségügyi szakma képviselőjét szükséges biztosítani, hanem a turizmus és az egészségügy együttműködését is. KOVÁCS SÁRKÁNY és KOVÁCS az eredetvédelem és helyi termékek összefüggését vizsgálja. Bemutatják az élelmiszerek földrajzi jelzésének és eredetvédelmének a rendszerét, valamint a helyi termékek általánosan elfogadott fogalmkörét.

A negyedik fejezet egyes társadalmi változásokat elemez, és mérleget von regionális kitekintéssel. GÁBRITY MOLNÁR a vajdasági ifjúság esélyeiről értekezik, megállapítása szerint Szerbiában a fiatalok jövője, reális karrierépítési esélye az utóbbi két–három évtizedben romlott, ezért tömeges az elvándorlás. A vajdasági magyarság közösségi létének nagy próbatétele az, hogy képes-e lelassítani az elvándorlást. MIRNICS egy folyamatot elemez, amely bemutatja Szerbia útját az európai régiótól a rossz irányítású balkáni vilajetig. RÁCZ folytatva az RTT előző kötetében megkezdett munkáját az erdélyi, bánsági és partiumi városok fejlődését és pénzügyi funkcióit elemzi. CSÜLLÖG és GULYÁS a migrációs hatások kezelését veszi górcső alá a magyar királyság déli határánál a 11–16. század között, és

megállapítja, hogy a középkori Duna menti migrációs térben központi helyet foglalt el a Magyar Királyság, amelynek területi szerveződésében és jelentős politikai hatalmában komoly szerepet játszott a külső migráció sikeres kezelése. KAJÁRI és SZABÓ a magyar háztartások fogyasztási és megtakarítási szokásait elemzi, és bemutatja, hogy, a vizsgált időszakban mind a fogyasztásban, mind pedig a megtakarítások területén markáns elmozdulások voltak megfigyelhetők, hiszen nemcsak a két kategória egymáshoz való viszonya, de a fogyasztás és a megtakarítások belső szerkezete is megváltozott. SOMOGYI, NOVKOVIC ÉS MUTAVDZIC angol nyelvű cikkében a vajdasági mezőgazdaság versenyképességét kutatja, ZŐDI szintén angol nyelvű cikkében pedig a szerbiai klaszterek és inkubátorházak jelentőségét vizsgálja a kis- és középvállalkozások intézményi versenyképességi támogatásának viszonylatában.

Szabadka, 2015 decembere

A szerkesztők
Ricz András és dr. Takács Zoltán

A Regionális Tudományi Társaság tíz éve

Tények a Regionális Tudományi Társaság munkájáról:

16 tudományos kutatási program:

- Vajdaság többségében magyarul lakta községeinek fejlesztési tervének kidolgozása, 2006–2007
- Szabadka Község Gazdaságfejlesztési tervének MACTOR-elemzése, 2007
- Felnőttoktatási háló projekt, 2008
- Mezőgazdasági felnőttoktatási hálózat projekt, 2008
- Szerb regionális stratégia elemzése, 2008
- A vajdasági magyarság életminőségének felmérése, 2008
- Felnőttoktatási stratégia kidolgozása, 2009
- The structural characteristics and potentials of human resource development regarding to EU accession in the north region of the Autonomous Province of Vojvodina, 2009–2010
- A vajdasági szóránymagyarság oktatási stratégiája, 2010
- Innoaxis – The border as axis of innovation, 2010–2011
- SPF - Network - South Pannon Food Chain Network, 2010–2011,
- Vajdasági magyar mégdiatrégia kutatási feladatai, 2011.
- Vajdasági magyar civil stratégia (2012–2018), 2012
- Seerisk - Conducting a survey on social awareness, 2013
- Case study of cross-border cooperation along the Serbian – Croatian border, CBC between twin towns Subotica and Osijek, 2014–2015
- Case study of cross-border cooperation along the Serbian – Bosnian border, Drina Euroregion, 2014–2015
- Razvoj demokratskih institucija samoupravljanja u lokalnim zajednicama na severu Vojvodine, 2015

11 Tudományos kötet kiadása:

- *Kistérségek életereje – Délvidéki fejlesztési lehetőségek*, Szabadka, 2006, Gábrity Molnár Irén, Ricz András (szerk.).
- *Kistérségi távlatok – SWOT- és MACTOR-elemzés Délvidék regionális fejlesztéséhez*, Szabadka, 2007 Somogyi Sándor, Mirnics Zsuzsa (szerk.).

- *Mactor Partnerek és célok viszonyainak értékelése*, Szabadka, 2008, Somogyi Sándor, Lakner Zoltán, Kajári Karolina.
- *Képzetté a jövő – A felnőttképzés háttere Észak-Bácska iskolahálózatában*, Szabadka, 2008, Gábrity Molnár Irén (szerk.).
- *Évkönyv 2007*, Szabadka, 2008, Somogyi Sándor. (szerk.).
- *Évkönyv 2008*, Szabadka, 2009, Somogyi Sándor. (szerk.).
- *Lendületben a regionális tudományig – Tiszteletkötet Dr. Somogyi Sándor részére*, Szabadka, 2010, Ricz András, Takács Zoltán (szerk.).
- *Évkönyv 2009*, Szabadka, 2010, Somogyi Sándor. (szerk.).
- *Regionális kaleidoszkóp – Tiszteletkötet Dr. Gábrity Molnár Irén, professzor asszony 60. születésnapjára*, Szabadka, 2014, Takács Zoltán, Ricz András (szerk.).

1 folyóirat folyamatos kiadása:

2009 óta folyamatosan megjelenik a *Deturope the Central European Journal of Regional Development and Tourism* c. internetes folyóiratunk.

Elérhető a www.deturope.eu címen.

Partnereink:

Magyar Regionális Tudományi Társaság, MTA Regionális Kutatások Központja, Vojvodina Cess, Vajdasági Ifjúsági Fórum, Szakegyesületek és Társulatok Szövetsége, Újvidéki Egyetem Természeti Matematikai Kar, Földrajz, Turizmus Tanszék.

Támogatóink:

Szülőföld Alap, Magyar Tudományos Akadémia, Vajdaság AT Kormányának különböző titkárságai, Magyar Nemzeti Tanács, Szekeres László Alapítvány, Szabadka Város, Apáczai Alapítvány, IPA Magyarország–Szerbia Határon Átívelő Programja.

A Regionális Tudományi Társaság eddigi tevékenysége éves lebontásban

A Regionális Tudományi Társaság 2005. december 5-én Szabadkán alakult meg. A tényleges tudományos munkánk azzal indult, hogy a 2006-os év második felében a Regionális Tudományi Társaság a Szülőföld Alaptól nyert pályázat segítségével elkezdte a vajdasági magyarlakta települések fejlesztési tervének kidolgozását. A munka befejezéseként 2007 elején jelent meg *Kistérségek életereje* című kötet.

A munka elsősorban gazdaságfejlesztési terv, de mivel erre a régióra még nem készült hasonló összefoglaló mű, kitér egyéb szektorokra is. A munkát húsz témára osztottuk fel, és hiánypótlónak, kapocsnak szántuk a már meglévő komplex vajdasági

fejlesztési terv és az egyes községek fejlesztési tervei között, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy a magyarlakta községek felzárkóztatását és további fejlődését szolgálja. E munkát két kötetben publikáltuk, ezek közül az egyik a *Kistérségek életereje – Délvidéki fejlesztési lehetőségek*, melyben, az elkészült stratégiai elemzés háttéranyagait jelentettük meg, illetve magát a stratégiát mutattuk be. A *Kistérségi távlatok* című kiadványban pedig a kutatás SWOT- és MACTOR-elemzését publikáltuk. Az év végére a munka befejezésével párhuzamosan elkészült az RTT honlapja is.

Az RTT megállapodást kötött a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskolájával a fiatal vajdasági regionalisták támogatásáról. A megállapodás lényege, hogy az RTT által delegált doktori tanulmányokat folytatók nem fizetnek tandíjat, az RTT pedig lehetőségeihez mérten ösztöndíjazza e hallgatókat.

A 2007-es évben a Társaság két fő tevékenysége dominált:

Szabadka Község Gazdaságfejlesztési tervéhez kötődően elvégeztük a résztvevők és érdekek viszonyainak elemzését morfológiai és strukturális elemzéssel, valamint a MACTOR számítógépes programcsomaggal, amely módszertani újdonságnak számított hazánkban.

A második félévben az Apáczai Közalapítvány támogatásával Vajdaság-szerte uniós projektmenedzser-képzést szerveztünk, amivel célunk az volt, hogy minél több szakember vegyen részt az uniós és egyéb források megpályázásában.

2007. november 16-án szerveztük meg az I. Vajdasági Regionális Fejlesztési Konferenciát, melyen az észak vajdasági községek fejlesztési tervei kerültek bemutatásra. A konferencia címe – *Mit tegyünk – mit tettünk?* – is jelzi a társaság törekvéseit. Válaszként a „mit tettünk?” kérdésre a konferencián bemutattuk a Magyar Tudományos Akadémia pécsi Regionális Kutatások Központjának *Vajdaság* című monográfiáját és a Regionális Tudományi Társaság második kötetét, a *Kistérségi Távlatok – Délvidéki Fejlesztési Lehetőségeket*. A két könyv méltatásán túl bemutatásra került néhány tudományos munka, valamint a vajdasági magyar többségű önkormányzatok és egyes mikrorégiók fejlesztési terve is.

A Regionális Tudományi Társaság 2008. évi tevékenységei:

Tavasszal befejeződött az uniós projektmenedzser-képzés, négy helyszínen összesen 64 személyt képeztünk ki alapítványi támogatással.

Ebben az évben indítottuk be a felnőttoktatási háló projektet, melynek a lényege az volt, hogy felmértük a magyar felnőttoktatás helyzetét, és erre dolgoztunk ki

egy követendő stratégiát a Szülőföld Alap támogatásával. Ehhez szorosan kapcsolódva az év második felében a mezőgazdasági felnőttoktatási projekt a mezőgazdaság szemszögéből vizsgálta a felnőttoktatás kérdését.

Elkészítettük a Szerb Regionális Fejlesztési Stratégia kivonatát, összefoglaltuk a lényeges részeket és lefordítottuk magyar nyelvre. Ennek részeként kidolgoztuk a Szerb Regionális Fejlesztési Kézikönyvet, magyar nyelven. Mivel a szerb regionalizmus, is kezdett fejlődési pályára állni, ezért egy olyan gyűjteményes kiadványt készítettünk elő magyar nyelven, amelyből minden releváns információhoz hozzájuthatnak az érdeklődők.

Elvégeztük a vajdasági magyarság életminőségének felmérését egy empirikus kutatás keretében.

Két kötetünk jelent meg ebben az évben, *A Mactor Partnerek és Célok viszonyának értékelése szerb és magyar nyelven*, illetve a Regionális Tudományi Társaság első *Évkönyve*, mely a társaság negyedik kiadványa, és elsődlegesen egyes városok, községek fejlesztésére fókuszál. Az évkönyvben kiemelten a 2007. november 16-án megtartott I. Vajdasági Regionális Fejlesztési Konferencián előadott munkák kerültek publikálásra.

Megalapítottuk az ötnyelvű folyóiratunkat, a Keszthelyi Georgikon Gazdálkodási Karral és a csehországi České Budějovice-i Egyetemmel közösen. Internetes folyóiratról van szó évi négy számmal, *Regionális fejlesztés és turizmus Közép-Európában* címmel. Ebben az évben elkészült a honlapunk szerb fordítása is, amellyel a regionalizmus hazai képviselői irányában is tettünk egy jelentős lépést.

A Regionális Tudományi Társaság 2009. évi tevékenységei:

2009. március 6-án konferenciát szerveztünk Szabadkán *A Kárpát-medencei regionalizmus útján* címmel, magyarországi, szerbiai, felvidéki, erdélyi és csehországi résztvevőkkel.

A felnőttoktatási háló projektet folytattuk, melynek a lényege, hogy felmértük a magyar felnőttoktatás helyzetét, és erre dolgoztunk ki egy követendő stratégiát a Szülőföld Alap támogatásával.

Az RTT a Vajdasági Ifjúsági Fórummal közösen a VIII. Vajdasági Szabadegyetem keretében 2009. július 3-án regionális tudományi napot szervezett. Előadást tartottak Horváth Gyula, a MTA RKK főigazgatója, az MTA RKK munkatársai, Hajdú Zoltán és Faragó László, valamint Somogyi Sándor az RTT képviselőjében. A téma az Európai Unió, Magyarország valamint Szerbia és ezen belül Vajdaság regionális politikája volt.

Sikeresen pályáztunk az újvidéki CESS ügynökség által kiírt pályázaton, melynek témája, az észak bácskai régió munkaerő-piaci helyzetének vizsgálata volt.

A projekt empirikus kutatással indult, első beszámolóinkat 2009. december 7-én tettük meg.

További két kötetünk jelent meg ebben az évben. Az egyik az RTT sorrendben 5. kiadványa *Képzettek a jövő* címmel, melyben a Regionális szakképzési hálózat-építési projekt során elért eredményeket foglaltuk össze. A projekt véghezvitelét és könyv kiadását a Szülőföld Alap támogatta.

A 6. kiadványunkba, a 2008-as *Évkönyv*be a tavaszi konferencia előadásai és más kutatási eredményeink kerültek bele angol, szerb és magyar nyelven.

Munkánk elismeréseként nagy sikerként éltük meg, hogy 2009-ben az RTT szervezhette meg először Magyarország határain túl a Magyar Regionális Tudományi Társaság VII. Vándorgyűlését Szabadkán. A kétnapos konferencián a Városháza impozáns termeiben mintegy 120 Kárpát-medencei és szerbiai tudományos kutató és regionális fejlesztési szakértő vett részt.

Takács Zoltán kutatónk, a Phd-hallgatók közül elsőként, megvédte abszolutóriumú dolgozatát a Pécsi Tudományegyetem Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskolájában.

A 2010-es évben a következő aktivitásokat végeztük:

Az RTT a 2006–2007-es évben sikeresen szervezte meg az uniós projektmenedzser-képzés első szakaszát, melynek témája a projektgenerálás és a projektírás volt. Ebben az évben újra sikeresen pályáztunk, és így lehetőségünk nyílt a képzés második moduljának a megtartására is, amelynek témája az uniós projektek menedzselése, tehát a már elfogadott projektek szervezése és megvalósítása volt.

A Regionális Tudományi Társaság a Szülőföld Alapnál sikeresen pályázott a statisztikai feldolgozást végző SPSS szoftver használatát bemutató tanfolyam megszervezésére, melyre 2010 tavaszán Szabadkán került sor az RTT kutatói, illetve más külső hallgatók részvételével.

A Regionális Tudományi Társaság a Szerbia és Magyarország között határon átvívelő IPA-program keretében két nyertes pályázatban is érdekeltté vált mint projektpartner. Az egyik projekt keretében a Regionális Kutatások Központjának kecskeméti Alföldi Kutató Intézetével közösen a határ menti régió fejlesztési tervét dolgoztuk ki a már meglévő 8 község fejlesztési tervének aktualizálásával és az operatív programok elkészítésével. A másik projekt keretében ahol a 2. számú projektpartner az RTT, a Csongrád Megyei Agrár Kht. és a Háló Vajdasági Fejlesztési Alap partnereként, a mezőgazdasági és élelmiszeripari vertikum fejlesztési lehetőségeit vizsgáltuk.

Az RTT kutatói, Somogyi Sándor és Gábrity Molnár Irén sikeresen prezentálták Újvidéken a CESS-projektünk előzetes eredményeit a tartományi munkaügyi hatóságok és szervezetek képviselői előtt.

Ricz András, Társaságunk elnöke sikeresen megvédte abszolutóriumai dolgozatát a Pécsi Tudományegyetem Regionális Gazdaságtan és Politika doktori iskolájában.

Az RTT öt tagja részt vett a Debreceni Nyári Egyetem keretében megszervezett Területfejlesztési Nyári Egyetemen. A rendezvényen a határon túli regionális műhelyek fiatal tagjai vettek részt, illetve Somogyi Sándor tanár Úr tartott előadást.

Elkészült a Szülőföld Alap által támogatott Szórvány projekt. A projekt keretében a vajdasági magyar szórványlakosság oktatási problémáit vettük górcső alá és az oktatási lehetőségeket térképeztük fel, amelyre, alapozva egy következő munkában javaslunk megoldási javaslatokat. A munkát a 2010-es évkönyvünkben publikáltuk.

Somogyi Sándor kutatásvezető sikeresen prezentálta az újvidéki CESS által rendezett humánrőforrás-konferencián a *The structural characteristics and potentials of human resource development regarding to EU accession in the north region of the Autonomous Province of Vojvodina* c. kutatásunk eredményeit. Kutatásunkat ezzel a prezentációval lezártuk, az eredményeinket pedig az évkönyvünkben is publikáltuk.

Az RTT 2010-ben ünnepelte fennállásának ötödik évfordulóját. Ezt a jubileumot a további stratégiánk kidolgozásával és egy őszi konferenciával ünnepeltük. Az őszi konferenciánk keretében bemutattuk az IPA-projektünket, a jubileum jegyében eddigi tevékenységünkéről, terveinkről számoltunk be valamint az évkönyvünk is bemutatásra került, ezen kívül megemlékeztünk alapítónk és munkánk motorjának, Somogyi Sándor professor emeritusnak a 75. születésnapjáról.

A Társaság a 2011-es évben folytatta eddig megkezdett kutatói, valamint tehetséggondozási programjait:

A Magyarország–Szerbia IPA Határon Átívelő Szomszédsági Program keretében, az MTA RKK Alföldi Intézetével közösen Innoaxis néven a határ menti térségek közös fejlesztési operatív programjait dolgoztuk ki. Ez a program júliusban zárult a nagy sikerű bajai zárókonferenciával.

Az RTT technikai lebonyolítóként vett részt a vajdasági magyar médiastratégia médiafogyasztást felmérő kutatásában, valamint részt vett a 2011 novemberében induló, a vajdasági magyar civil szféra középtávú stratégiáját kidolgozó munkában. Mindkettőben a vajdasági magyarság országos önkormányzatának, a Magyar Nemzeti Tanácsnak a megbízására.

2011. május 28-án megrendeztük az I. Vajdasági Doktorandusz Konferenciát. A konferencián megjelent mintegy 50 vajdasági magyar doktoranduszhallgató, akik elsősorban itthon vagy Magyarországon végzik doktori tanulmányaikat. A konferencián részt vett Magyarországról a Doktoranduszok Országos Szövetségének küldöttsége, melyet a szervezet elnöke vezetett. Rajtuk kívül mind a felvidéki, mind a kárpátaljai doktoranduszszervezet képviselői is tiszteletüket tették.

Szabadkán és Palícson került sor a *Deturope* folyóirat 2011. évi szerkesztői-zottsági ülésére. Az ülésen mind a csehországi, mind a magyarországi partnerek részt vettek.

Az RTT folytatta a fiatal tehetségek menedzselését. 2011-ben a Pécsi Tudományegyetem Gazdaság Tudományi Karának Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskolájába két vajdasági fiatal iratkozott be, akik az RTT kereteiben végeztek kutatómunkájukat.

Forráshiány miatt 2011-ben nem sikerült a szokásos évkönyvünk megjelentetése, a kutatási eredményeinket ebben az évben a *Deturope* internetes folyóiratban tettük közzé.

A 2012-es évben kezdődött a szorosabb együttműködésünk a dél-alföldi kollégákkal:

Megegyezés született, az MRTT dél-alföldi tagozata és az RTT között, hogy évente közös konferenciát szervezünk, minden páros évben Magyarországon, páratlan években pedig Vajdaságban. Az első konferenciára Szegeden került sor *A regionális együttműködés lehetőségei (Vajdaság – Dél-alföld)* címmel.

Elkészült a Vajdasági Magyar Civil Stratégia, amelynek kutatási és stratégiaalkotási részét a Magyar Nemzeti Tanács és a Vajdasági Magyar Civil Szövetség megbízásából az RTT készítette, és amit az MNT hivatalos stratégiájaként fogadott el.

Szügyi Éva, Társaságunk tagja sikeresen megvédte abszolutóriumi dolgozatát a Pécsi Tudományegyetem Regionális Politika és Gazdaságtan doktori iskolájában.

Ettől az évtől kezdve áttáltunk a projekt alapú finanszírozásra, mivel a támogatások egyre jobban csökkentek, már nem volt lehetőség folyamatos működésre, csak abban az esetben, ha finanszírozót találtunk különböző projektjeinkre.

A 2013-as évben a dél-alföldi regionalistákkal közösen szervezett konferencia volt az egyik fő tevékenységünk:

A konferenciát 2013. október 17-én rendeztük meg a Szabadka–Szeged regionális tudományi együttműködés 2013-as állomásaként. Mivel Szerbia elindult az integráció útján, és az együttműködés folyamatos a két város regionalistái között, a konferenciának a témája a magyarországi tapasztalatok megismerése volt, amelyeket Szerbia fel tud használni a jövőben.

A konferenciára összesen 26 előadó jelentkezett, továbbá két előadót kértünk fel, akik plenáris előadást tartottak: dr. Lengyel Imrét, a Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudomány Karának professzorát és Juhász Bálintot, a Tartományi Gazdasági Titkárság titkárhelyettesét. A konferencia eredményeképpen a vajdasági szakértők fontos információkat kaptak a magyarországi uniós csatlakozás folyamatáról, a buktatókról, a jó és rossz tapasztalatokról, valamint azokról a hibákról, amelyeket mindenképpen el kell kerülni. Az előadások beküldött, szerkesztett változatát a Társaság saját internetes folyóiratában, a *Deturope*-ban jelentette meg.

Az RTT három tagja és fiatal kutatója, Csanádi Attila, Nagy Viktor és Kovács Áron megvédte abszolutóriumi dolgozatát a Pécsi Tudományegyetem Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskolájában. Ezzel hatra bővült a vajdasági magyar doktorjelöltek száma a pécsi doktori iskolában.

Az Újvidéki Egyetem Természettudományi és Matematikai Karának Földrajz és Turizmus Tanszéke megbízásából részt vettünk a SEERISK projektben, melyben aktivistáink és kutatóink az időjárás, klimatikus rizikótényezőkről készítettek felméréseket Észak-Bácskában.

A Regionális Tudományi Társaság a 2014-es évben folytatta eddig megkezdett kutatói, valamint tehetséggondozási programjait, annak ellenére, hogy a forrásaink teljesen elapadtak:

A 2014-es év legnagyobb sikerének azt tartjuk, hogy a közös internetes folyóiratunk a *Deturope* folyamatosan megjelenik, köszönhetően a Magyar Regionális Tudományi Társasággal való együttműködésnek is, és mivel a sor rajtunk volt, meg tudtuk szervezni áprilisban a szokásos szerkesztőségi találkozót Szabadkán és Palicson.

Az MRTT felkérésére megrendeztük a *Szabadka Fejlődési Irányai* című workshopot.

Az RTT folytatta a fiatal tehetségek menedzselését. A tavalyi év végén a Pécsi Tudományegyetem Gazdaság Tudományi Karának Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskolájában Takács Zoltán tagunk, elsőként Vajdaságból, megvédte doktori munkáját.

Az év kiemelt eseménye a Társaság szempontjából dr. Gábrity Molnár Irén kollégánk és mentorunk 60. születésnapjára való felkészülés volt. Ebből az alkalomból egy tanulmánykötetet adtunk ki, amelyben minden olyan kedves kollégát felkértünk egy-egy munka elkészítésére és egy köszöntő írására, aki a Tanárnővel együtt dolgozott az elmúlt évtizedekben. A kötet nagy sikerű bemutatójára és az ünnepelt köszöntésére 2014 decemberében került sor.

A Regionális Tudományi Társaság a 2015-ös, jubileumi évét az ünnepi konferencia és a hozzá kapcsolódó tanulmánykötet előkészítése határozta meg:

A jubileum megünneplése mellett az év elején részt vettünk egy nagyszabású munkában, a budapesti Határon Átívelő Kezdeményezések Közép-európai Segítő Szolgálat (Cesci) megbízásából két angol nyelvű kutatást készítettünk el, amelynek témái a határ menti együttműködések, egyrészt a Drina folyó mentén, másrészt pedig Szabadka és Eszék között.

Szintén a Cescivel együttműködve megalakítottuk a Cesci Balkans Egyesületet, mely újvidéki székhellyel hasonló segítő feladatokat lát el, mint anyaszervezete.

Lebonyolítottunk egy kutatási-ismeretterjesztési projektet tartományi támogatással, melynek célja Szabadka város területén működő helyi közösségek vezetőinek felkészítése volt az előttük álló vezetési kihívásokra.

Májusban részt vettünk a dél-alföldi kollégákkal közösen szervezett konferencián, melyre ebben az évben Mórahalmon került sor.

DECENTRALIZÁCIÓ,
HELYI GAZDASÁGOK,
REGIONÁLIS FEJLESZTÉSEK

Újra a decentralizáció jelentőségéről

ABSZTRAKT: A dolgozat a decentralizáció regionális fejlődésre gyakorolt kedvező hatásaira tekintettel rövid áttekintést ad az irányítási munkamegosztás feltételeinek sajátosságairól és a szubszidiaritás szinte kényszerű érvényesüléséről Kelet- és Közép-Európában, elsősorban Magyarországon. Rámutat a hosszú évtizedeket felölelő küzdelemre a gazdaság és a társadalomfejlődésének arányosabb területi eloszlását szorgalmazó, a területi különbségek mérséklését célul kitűző modernizációs erők és a hatalom között. A dolgozat egyik következtetése az, hogy a válság utáni korszak fejlesztési paradigmájának egyik kulcstényezője lesz a decentralizáció, ami átalakítja a hatalmi intézményrendszert, a közigazgatás szerkezetét, a gazdaságfejlesztés térbeli kereteit és a kohézió erősítését eredményezi.

KULCSSZAVAK: decentralizáció, területpolitika, szubszidiaritás, területi egyenlőtlenségek, Magyarország, Kelet- és Közép-Európa

Bevezetés

Hat évvel ezelőtt a Társág Évkönyvében publikált tanulmányomban optimistán ítélt meg a kelet-közép-európai országokban zajló regionális politikai változások irányait (Horváth, 2009). Nem számoltam ugyan azzal, hogy az intézményrendszer átalakítása, a pénzügyi források feletti rendelkezési jog kibővítése egyenes vonalú pályán és gyorsan halad előre, de a vázolt három lehetséges változat közül még a legenyhébb hatalommegosztási opció is a lokális és regionális szervek érzékelhető jelenlétét vetítette előre.

A 2008-ban berobbant válság azonban átrajzolta a politikai menetrendet a kelet-közép-európai országokban is. Mindezt kormányváltások is tetézték, amelyek – ha nem is általános – jellemzője a korábbi kormányok még oly racionális és eredményt ígérő döntéseinek a megkérdőjelezése volt. A decentralizáció lett az egyik célpont, amelynek ellentételezéseképpen a központosítás új erőkre kapott. E trend egyedül Lengyelországban nem érvényesül, s Csehországban és Romániában sem mutat egyértelműen felfelé ívelő vonalat (Palermo–Parolari, 2013).

A dolgozatban a decentralizáció regionális fejlődésre gyakorolt kedvező hatása mellett érvelek, rövid áttekintést adok az irányítási munkamegosztás feltételeinek sajátosságairól és a szubszidiaritás szinte kényszerű érvényesüléséről Kelet- és Közép-Európában

Az elsivatagosodás egyre erősödő jelei

Magyarország ketté- vagy több részre szakadásáról értekezni ma a politikai és az értelmiségi közbeszéd időszerű témája. A megosztottság nemcsak politikai fogalom, hanem a hétköznapi élet velejárója is. Gyakran beszélünk olyan ellentétpárokról, amelyek nem csupán az ország egészére érvényesek, hanem annak egy-egy térségére is vonatkoztathatók. Falu és város, elmaradott térség és dinamikusan fejlődő terület, főváros és vidék olyan ellentétes kategóriák, amelyek kedvezőtlen hatásait a társadalompolitikának figyelembe kell vennie. A modern állam alapvető funkciói közé tartozik a területi különbségek mérséklése, az esélyegyenlőség megteremtése az ország különböző térségei között. A tervgazdaság fennkölt politikai eszméi közül a közmegegyezés éppen akörül bontakozott ki, hogy a megtermelt javak elosztása az ország különböző pontjai között legyen egyenletes. Ez a cél azonban soha nem teljesült az államszocializmus időszakában. Hiába hirdettek ambiciózus iparosítási, közlekedési vagy lakásgazdálkodási programokat az akkori kormányok, az életkörülményekben megmutatkozó különbségek fennmaradtak, a rendszerváltozás után pedig tovább növekedtek.

A megtermelt jövedelem egy főre jutó értéke ma az ország régiói között jelentős eltéréseket mutat. Budapest mutatója nemcsak több mint háromszorosát teszi ki az ország legelmaradottabb megyéinek – ami az elmúlt évszázad húszas–negyvenes éveinek sajátossága volt, e rés az ötvenes–hetvenes években viszont csökkent –, hanem a különbség folyamatosan növekszik. 1995-ben Budapest egy főre jutó GDP-je az országos átlagot 80 százalékkal haladta meg, 2011-ben már 122 százalékkal. Ilyen eltérések Európa nyugati felén két–három évtizeddel ezelőtt mutatkoztak.

Az 1940-es évek végén Jean-François Gravier francia geográfus professzor nagy hatású könyvet jelentetett meg *Párizs és a francia sivatag* címmel. A francia regionalizmus és decentralizáció egyik szellemi atyja azt tette egyértelművé, hogy az ország globális fejlődése a fővárosra összpontosuló fejlesztések nyomán nem lehet hatékony, a nemzetgazdaság versenyképességének kulcsa a régiók és a regionális központok felemelkedése, a háború okozta károk helyreállításának megtervezésében nem csupán a korábbi állapotok visszaállítását, hanem a korábbi térszerkezetben megmutatkozó hiányosságának korrekcióját is tekintetbe kell venni. A fővároson kívüli területek fejlesztése érdekében kibontakozott politikai, gazdasági és civil mozgalmak hosszas küzdelmeit siker koronázta, mára csökkentek a francia régiók és a főváros közötti teljesítménykülönbségek. A vidéki francia nagyvárosok funkcionálisan gazdagodtak, az ország közigazgatásában lényeges átalakulás játszódtott le, csökkent a központi hatalom befolyása, megerősödtek a helyi és a regionális autonómiák.

A múlt máig ható öröksége

A magyar főváros ellenpontoszásának igényét a szellemi elit hazai képviselői is számtalanszor megfogalmazták. A Trianon utáni új Magyarország gyenge területi szerkezetének fejlesztése és a politikai kohézió megfelelő szintjét biztosítani képes közigazgatás kialakítása az 1920-as évek második felében került először a viták kereszttüzébe. A centralizációs és a decentralizációs megoldások súlyáról, az ún. „szétpontosítás” társadalmi előfeltételeiről leginkább jogtudósok és közigazgatási szakemberek polemizáltak egymással, a gazdaság és a társadalomirányítás más szféráinak szereplői elvélve nyilvánítottak véleményt. Ritka kivételnek számított az akkori kultuszminiszter, Klebelsberg Kunó következetesen képviselt álláspontja a Budapesten kívüli szellemi centrumok fejlesztéséről. A 20. század állami politikájának kritikájaként álljanak itt 1927. szeptember 15-én a Pesti Naplóban írott sorai: „Budapesten a lágymányosi pocsolya az utolsó nagy szabad tér, tehát vagy lesz ott egyetemi város, vagy külföldi példák után indulva számolnunk kell azzal az eshetőséggel, hogy tudományos életünk súlypontjait Szegedre és Debrecenbe kell áthelyeznünk. Ez a két nagy alföldi város nemcsak telket adott az egyetemi építkezésekhez, hanem ötven százalékkal járul hozzá magukhoz az építési költségekhez is... Csak éppen Budapestnek jusson ki minden állami intézet és építkezés ingyen? Ezt a rendszert az osztó igazságra való tekintettel nem lehet tovább fenntartani!”

A I. világháború után az új nemzetállamok is hatalmas erőforrásokat költöttek fővárosaik fejlesztésére. Ez a rutin hagyományozódott át a későbbi korokra is. Lengyelország más utat járt be. A két világháború között – majd később is – a főváros urbanisztikai és intézményfejlesztési programjaival párhuzamosan kiterjedt iparfejlesztési programok is indultak az elmaradott területek gazdaságának pezsdítésére. Ez a paradigma ma is érezteti hatását. Lengyelország ma már többbplusú decentralizált ország, ezt 2000-ben közigazgatási átszervezéssel – a nagy vajdaságok létrehozásával – intézményesítették is.

A tágan értelmezett magyar gazdaság területi szerkezete ma egyáltalán nem alkalmas arra, hogy a posztindusztriális korszak és az európai integráció versenykövetelményeinek eleget tegyen. A 20. századi decentralizációs elgondolások, koncepciók, politikai jelszavak sorra kudarcot vallottak. Az előrelépés akadályát szinte minden decentralizációs nekirugaszkodás időszakában a központi hatalom (és az ágazati irányítás) – törvényszerűnek is tekinthető – ellenállása és az ország területi közigazgatási rendszerének történetileg determinált provinciális magatartásformája együttesen építette ki.

Hiába fogalmazták meg a különböző dokumentumok az 1920-as évek végétől napjainkig a nagyvárosi centrumok (Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs és Szeged) régióképző funkcióinak fontosságát, a rövidtávú eredményekben érdekelt politikai

elit minden korszakban megakadályozta, hogy saját székvárosán kívül kialakulhasson az a kritikus tömeg, amely – sok feltétel kedvező egybeesésének bekövetkezése esetén – kényszerítő erő lehetett volna a hatalom decentralizációjára. Ma is számtalan példát sorolhatnánk arra, hogy a megyeszékhelyek tényleges vagy látszólagos dinamizmusát nem a regionalizmus jövőbeli érdekei, a magyar nagyvárosi hálózat európai város-versenyre való felkészítése, hanem politikai akarat által motivált döntések idézik elő. Klebelsberg Kunó háromnegyed évszázaddal ezelőtti dilemmája mára nem véletlenül úgy oldódott meg, hogy a lágymányosi pocsolya helyén egyetemi tömbök és kutatóközpontok sorakoznak Budapesten. A vidéki szellemi centrumokban pedig sokkal csekélyebb források elnyerése miatt kényszerítettek formális integrációra felsőoktatási intézményeket. A magyar felsőoktatás és kutatás jelenlegi területi szerkezetében hiú ábránd a tudásalapú regionális fejlődés jövőjéről értekezünk. A nagy egyetemi központok súlya nem megfelelő az új típusú feladatok megoldására. A fővárost követő négy egyetemi centrumban a hallgatónak csupán egynegyede található, a hozzánk hasonló népességű nyugat-európai országokban pedig fele-harmada. A provincializmus táplálta szétforgácsoltság és a centralizációból adódó „vízfűjés” káros jelenségei együtt vannak jelen az országban.

Hosszan sorolhatnánk Budapest túlsúlyának egyéb kedvezőtlen következményeit. Vegyük csupán a Ferihegyi repülőtér példáját. Ha az ország egyetlen közforgalmú repülőtere mellett az országban 4–5 regionális repülőtér is működne, a zsúfoltság mérséklődne, a fővárosra nehezedő forgalmi nyomás enyhülhetne. A vidéki nagyvárosokban létrejövő több száz új munkahelyről és az ott élők lényeges időmegtakarításáról nem is beszélve. A környező országok a légi közlekedés fejlesztésében egyértelműen versenyelőnyre tettek szert. Kassa, Kolozsvár, Temesvár, Marosvásárhely – nem beszélve az osztrák tartományi székhelyekről – repülőterei a gazdasági fejlődés kulcselemeinek tekinthetők. A magyar határ melletti, kelet-szlovákiai 1100 lakosú Kenyhec község 3000 főt foglalkoztató modern ipari parkja – többek között – a kassai repülőtér közelségének köszönheti népszerűségét a külföldi befektetői körökben.

Budapest és az európai fővárosok funkcionális gazdagsága között sokkal kisebb a különbség, mint vidéki nagyvárosaink és a nyugat-európai regionális központok között. Régióközpontjainkban gyengék az üzleti szolgáltatások, nincsenek repülőtereik, konferencia- és vásárközpontjaik, tudományos-technológiai parkjaik, országos vagy nemzetközi funkciókat is csak elvétve találhatunk (*Horváth, 2007*). Az elmúlt években lezajlott átszervezések a korábbi, sokszor több évtizedes fejlődés nyomán kialakult regionális funkciók felszámolását jelentették, ami értelmiségi munkahelyek ezreinek megszűnését jelentette egy-egy városban.

Decentralizációs remények és félelmek az uniós csatlakozás után

A 2007–2013 közötti első teljes európai uniós programozási időszakban Magyarországnak azt kellett volna bizonyítania, hogy a régiók intézményei alkalmasak a strukturális támogatások hatékony, az európai kohéziót is erősítő felhasználására. Nemzeti érdek is volt, hogy 2007-től Magyarországon regionális operatív programok szerveződjenek. A régiók fejlesztéspolitikai önállósága nélkül nem volt elképzelhető ugyanis a kohéziós politika prioritásainak teljesítése. Nyilvánvaló volt, ha a nagy mennyiségű uniós forrásokat a meglévő szerkezetben használjuk fel, a régiók közötti markáns különbségek mérséklése nem képzelhető el, az ország esetleg erősödő gazdasági teljesítményétől függetlenül az uniós kohéziós politika eredményei csak korlátozottak lehetnek. A decentralizált és regionalizált fejlesztéspolitika kínalta akkor a hatékony és EU-konform megoldást Magyarországnak. Emiatt merőben új területfejlesztési paradigmára lett volna szükség. A 2000-es évtizedben az intézkedések zöme az állami regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszerének a kiépítését szolgálta, a régiók saját politikájának garanciáinak törvényi szabályozása és a régiók működésének finanszírozása lehetett volna a következő nagy lépés.

A sajátos magyar politikai helyzet következtében a kormányzati politikák – függetlenül attól, hogy törvény szabályozza a területfejlesztést – nem sokat tettek azért, hogy alkalmazzák a Nyugat-Európában sikeresnek bizonyult decentralizációs eszközöket. Sem az első, sem a második nemzeti fejlesztési terv nem kezdeményezett átütő változásokat, noha voltak kísérletek a decentralizáció intézményesítésének kiszélesítésére. A tervek ugyan az ország térszerkezetének korszerűsítését, a nemzeti versenyképesség növelését célozták meg, a meghatározó döntések azonban elmaradtak. A kormányzati fejlesztési filozófia európaisága vallott kudarcot azáltal, hogy nem lettek a régióknak önálló operatív programjaik, nem létesültek kutatóintézetek vidéki egyetemi központjainkban, nem szerveződhetek meg vidéken csúcstechnológiai képzést nyújtó egyetemi bázisok, nem épültek regionális repülőterek, nem fejlődhetett a vidéki műszaki képzés, nem talál ma kvalifikált munkahelyet régiójában a több ezer nem Budapesten végzett diplomás. Az évszázados gyakorlat nem változott meg, a fővároson kívüli ország „elsivatagosodása” egyre kiterjedtebb méreteket ölt, ami a jövőben pusztító hatással lehet a szigetszerűen kiemelkedő óázisokra is. E hagyományos gondolkodásnak pedig az egész ország látja kárát.

Az Európai Unió tagországainak többségében ma már nyilvánvaló, hogy a hatalommegosztás és a több szintű kormányzás intézményei fokozzák a gazdasági teljesítőképességet és a jólétet az egyes régiókban. A lobbista politikus helyébe a helyi autonóm fejlődés hosszú távú garanciáit törvényekkel szabályozó, az európai együttműködést szorgalmazó, a regionális szereplők közötti partnerkapcsolatokat építő, fejlesztő típusú politikus lép. Számptalan nyugat-európai régió sikeres fejlődése

mutatja e magatartás eredményességét, kiemelkedő szerepét a regionális identitás megteremtésében is.

A magyarországi regionalizmus fejlődéstörténetében a politikai érvek mellett a gazdaság és a társadalmi szereplők érdekei is nyomon követhetők. A tervgazdaság késői időszakában az optimális piacméret kialakítása – korlátozott formában – már szerepet játszott a területfejlesztési politika alakításában. A nagyvállalatok leányvállalataik megszervezésében területi szempontokat is érvényesítettek. A telephelyek térbeli közelsége azonban nem jelentette a gyáregységek közötti hatékony kooperációt, a vállalati döntések decentralizálását. Emiatt az egyes térségek belső gazdasági kohéziója sem erősödhetett meg. A gazdaság szervezésében a vertikális irányítási elemek domináltak.

A térbeli szempontok gazdaságban való érvényesülésének a lehetőségei az 1980-as évtized közepén külső, országhatáron túli változások nyomán is bővültek. Az 1970-es évek végén az Európai Unió tagállamaiban a határokon együttműködések szervezésének korszaka kezdődött. Az interregionális kapcsolatok intézményesülésének egyik jelentős közép-európai szerveződése lett az 1977-ben olasz kezdeményezésre alakult Alpok–Adria Munkaközösség. Az alapító olasz, német és osztrák régiók a kelet-európai gazdasággal való együttműködés lehetőségeit is ki kívánták aknázni. Kelet-Európában először Magyarország közigazgatási egységei lettek a munkaközösség tagjai. A szervezet munkabizottságaiban való részvétel bővítette a rendszerváltozás előtt álló magyar megyei tisztségviselők nemzetközi tapasztalatait. A rendszerváltozás kezdetén a magyar megyék képviselői abban reménykedtek, hogy a demokratikus kormányzás egyben a külpolitikai és külgazdasági jogosítványok decentralizálását is jelenti. Ez az elképzelés motiválta egyébként az ország nyugati térségeiben működő gazdasági szereplők gondolkodását is. Sajnos a magyar politikai rendszerben lezajlott változások nem támogatták a paradiplomácia intézményesülésének célkitűzéseit. Annak ellenére, hogy Magyarország aktív szerepet játszik a határ menti kooperációk szervezésében (2006-ban 18 határ menti együttműködési szervezetet jegyeztek), gazdasági fejlesztő hatásaik szinte alig látszanak.

Nem történt lényeges előrehaladás a közigazgatás regionalizálásában sem. Noha a rendszerváltozás után a parlamenti pártok választási programjaikban a regionalizmus, a magyar államberendezkedés decentralizálása mellett kötelezték el magukat, kormányzati pozícióban e célkitűzésekről – politikai érdekeik miatt – megfeledeztek. Lényeges formai változásokra 2006-ban került sor, amikor a szocialista-liberális kormány a parlament elé terjesztette a közigazgatási régiók létrehozásáról szóló törvénytervezetet. Az ellenzék azonban ezt nem támogatta, s mivel e törvény kétharmados támogatottságot igényelt volna, nem léphetett hatályba (Pálné, 2009, 2011).

A regionális közigazgatással szembeni politikai ellenérvek jobbra a lakosság ellátásában bekövetkező kedvezőtlen változásokra hivatkoznak. A regionalizmus ellenzői szerint egy új közigazgatási szint eltávolodást jelentene a lakosságtól, a minőségi szolgáltatásokhoz való hozzáférés nehezebbé válna. A regionalizmussal szembeni ellenérvek sorában fontos helyet foglal el a lokális demokrácia meggyengülése miatti félelem. A régiók ellenzői a helyi önállóság korlátozására, a települési önkormányzatok pénzügyi feltételeinek romlására számítanak. A régiókkal szembeni ellenérvek alkalmanként euroszeptikus színezetet is mutatnak, a régiók kialakításának szükségességét populisták csoportok kizárólag az Európai Bizottság által támasztott, kötelezően teljesítendő formai szempontnak tekintik. És végül a jelenlegi kormányzati ciklusban a korábbi időszak kísérleteinek a tagadása szolgáltatja a régiókkal szembeni ellenszenv ideológiai motívumait. Természetesen ezek a pusztán politikai megfontolások alapján képviselt leegyszerűsített felfogások hamisak, hisz a regionális közigazgatás kialakításával párhuzamosan a helyi közszolgáltatások minőségének is erősödnie kell, ez utóbbi szolgálja a lakosság életkörülményeinek javítását. Nem beszélve arról, hogy a ma már kevésbé hatékony unitárius államberendezkedés decentralizálttá alakítása a központi kormányok kompetenciájának régiókra történő folyamatos átruházását jelenti Európa sok országában.

Szubszidiaritás elvben és gyakorlatban

A szubszidiaritás elve és gyakorlati alkalmazása pozitív hatást gyakorolt az európai területi kohézió alakulására. Sikereket egyértelműen azok az országok értek el, amelyek az állam működése szervezeti rendszerének átalakításában a szubszidiaritást alapkövetelménynek tekintették és komplexitásában alkalmazták (*Colombo*, 2012; *Dente*, 2011; *Loughlin*, 2000; *Rodden*, 2004). Azaz a teljes döntési hierarchia átalakítása során a kompetenciák telepítésének újrendezésére került sor: a centralizált funkciókat éppúgy újrafogalmazták, mint ahogy az alsóbb szintek feladatai között is átrendeződéseket hajtottak végre. Sok példa bizonyítja, hogy az a társadalomirányítási rendszer versenyképes, amelyik egyértelműen tekintetbe veszi azt a szervezési követelményt, hogy nem szabad megterhelni az alacsonyabb szintet megoldhatatlan feladatokkal, és az átruházott kompetenciákhoz finanszírozási forrásokat is juttatni kell. Magyarország akkor lehet sikeres, ha ezekre a követelményekre tekintettel alakítja intézményrendszerét.

Régiók akkor lesznek Magyarországon, ha – mint sok nyugat-európai ország példája is mutatja – a gazdaság szereplői kezdeményezik és kikényszerítik ezt. Az ipar- és kereskedelmi kamarák és a vállalkozói szövetségek aktivitására van szükség. Döntési reakciójuk sebessége egyébként a magyar gazdaság ütközésszerűségének a mércéje is egyben. A régiók intézményesítésének újabb nyitánya tőlük függ.

A területi fejlődést befolyásoló tényezők változása a regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszerének átalakítását követeli meg Európa-szerte. Az európai térfejlődés hosszú trendjei a decentralizáció legkülönbözőbb intézményesült formáinak kialakítását igénylik a kontinens eltérő hagyományú országaiban. A kelet- és közép-európai új tagállamok az uniós kohéziós követelményeknek csak decentralizált intézményekkel képesek megfelelni. Ez nemcsak közigazgatási kérdés, hanem – többek között – a versenyképesség javítását szolgáló kutatás-fejlesztés eredményességének az előfeltétele is. A regionalizmus térnyerése a területi szerkezetek korszerűsítését eredményezi. A decentralizált berendezkedésű országokban a tudás intenzív gazdaság térbeli terjedése gyorsabb, mint a központosított államokban.

A többpólusú regionális fejlődés igénye a transzformációs országok hatalmi berendezkedését is átalakítja. A hatalmi berendezkedés szubnacionális szintje, a régió a gazdaság fenntartható növekedését és a térszerkezet korszerűsítését szolgáló, önálló finanszírozási forrásokkal rendelkező, autonóm fejlesztéspolitikát megvalósító, önkormányzati jogosítványokkal felruházott területi egység. Az innovatív fejlődés színtereivé a régiók válnak, az innovációkat kibocsátó alapintézmények regionális beágyazottsága erős lesz. Decentralizáció nélkül a lisszaboni kritériumok nem teljesíthetők Európa unitárius berendezkedésű államaiban, így Magyarországon sem.

Nagy figyelem kíséri Magyarországon a Vajdaság és a Székelyföld autonómia-törekvéseit. Joggal szeretnénk, hogy a regionális identitás ezekben a térségekben erősödjön, az itt élők – nemcsak magyarok – maguk dönthessenek sorsuk alakulásáról. Nem kétséges, hogy például a Vajdaság parlamentje által 2008-ben elfogadott statútum törvénye – minden jogos bírálattal szembe – Kelet-, Közép- és Délkelet-Európában a modern regionalizmus eszmeiségét szinte egyedüli módon testesítette meg. Ebben a régióban működik csak regionális alapokon nyugvó törvényhozás, itt vannak jól kidolgozott szervezeti rendszerben tevékenykedő államigazgatási szervek. A szerb parlament azonban elutasította a statútumtörvény tartalmának kétharmad részét. Miről folyt a vita a Vajdaságban és a szerb parlamentben? Arról, hogy mi legyen az a másfél száz jogosítvány, amelyet a belgrádi politikai elitnek át kell adnia a vajdasági döntéshozóknak. A vajdasági kutatási-fejlesztési titkárság (tartományi minisztérium) például ma olyan fejlesztési stratégiával rendelkezik, amelyről a magyar régióknak elképzeléseik sincsenek. A kedvező tapasztalat említése persze csupán elvi és formai jelentőségű, hiszen e funkciókhoz erőforrások nem társulnak, a fiskális regionalizmus ismérvei nincsenek jelen a szerb kormány Vajdaság-politikájában. Magyarországon azonban ma még olyan regionális intézmény sincs, amely képes lenne a különböző távú elképzelések megfogalmazására és az érdekek artikulálására és egyeztetésére.

Jogos-e a határon túli magyar közösségek fejlődési szabadságának garanciáit számon kérni kormányaikon? Természetesen igen, hiszen az önazonosság kinyíl-

vánítása és fejlesztése egyetemes emberi jog. Ugyanakkor számtalanszor szembe-
találkozik kutató, politikus és még az átlagember is azzal a kérdéssel, hogy Ma-
gyarország milyen példát mutat szomszédainak a területi önállóság, a fejlesztési
autonómia intézményesítésében.

Következtetések

A gazdasági fejlődés, a regionális átalakulás és a hatalmi szerkezet modernizálódása
közti összekötő kapocs a 20. század második felében Európában a decentralizáció
volt. A decentralizáció lett az Európai Unió regionális és kohéziós politikájának
egyik meghatározó alapelve is. A hatalommegosztás megnyilvánulási formája, a re-
gionalizmus a globalizált gazdaság és a helyi adottságok optimális kombinációjá-
val új fejlődési erőforrásokat hívott életre, a politikai-közjogi régió a modernizáció
egyik motorjává vált.

A szubszidiaritás elve és gyakorlati alkalmazása pozitív hatást gyakorolt az eu-
rópai területi kohézió alakulására. Azok az országok érték el sikereket, amelyek az
állam szervezeti rendszerének átalakításában a szubszidiaritást alapkövetelménynek
tekintették, és komplexitásában alkalmazták. Azaz a teljes döntési hierarchia átala-
kítása során a kompetenciák telepítésének újrendezésére került sor: a centralizált
funkciókat éppúgy újrafogalmazták, mint ahogy az alsóbb szintek feladatai között is
átrendeződéseket hajtottak végre. Sok példa bizonyítja, hogy az a társadalomirányí-
tási rendszer versenyképes, amelyik egyértelműen tekintetbe veszi azt a szervezési
követelményt, hogy nem szabad megterhelni az alacsonyabb szintet megoldhatatlan
feladatokkal és az átruházott kompetenciákhoz finanszírozási forrásokat is juttatni
kell. A regionalizmus térnyerése a területi szerkezet korszerűsítését eredményezi. A
decentralizált berendezkedésű országokban a tudás intenzív gazdaság térbeli terje-
dése gyorsabb, mint a központosított államokban.

A kormányzás minősége, az intézmények működésének színvonala jelentős ha-
tást gyakorol a gazdaság növekedési kilátásaira. A gazdag szakirodalmi források
alapján bizonyítható, hogy egy ország irányítási problémái számos szempontból
akadályozzák a gazdaság fejlődését. Ezért elengedhetetlen, hogy megfelelő intéz-
ményrendszer épüljön ki. A nem unitárius berendezkedésű fejlett európai demok-
ráciákban a decentralizáció előtérbe kerülése elősegítette, hogy a szubnacionális
szinten jelentős mozgástér jöjjön létre, amelyet az egyes régiók saját elképzelése-
ik alapján tudnak megfelelő közpolitikai berendezkedéssel, programokkal és akár
filozófiával kitölteni. Ma már bizonyos, hogy a decentralizációnak vannak olyan
előnyei, amelyek politikai csődhelyzet esetén kiutat mutathatnak egy-egy régió fej-
lődésében. A jövőbeli területpolitika ethoszának alapja Európában a szubszidiaritás
és decentralizáció lesz.

Irodalom

- COLOMBO, ALESSANDRO (ed.) 2012: *Subsidiarity Governance. Theoretical and Empirical Models*. New York, Palgrave Macmillan.
- DENTE, BRUNO 2011: *Le decisioni di policy*. Bologna, Il Mulino.
- GRAVIER, JEAN-FRANÇOIS 1972: *Paris and the French Desert*. Paris, Flammarion. Az 1947-ben megjelent mű második kiadása.
- HORVÁTH GYULA 2007: Régióközpontok Európában. – *Magyar Tudomány*. 6. sz. 704–720. o.
- HORVÁTH GYULA 2009: Decentralizáció és autonómia Kelet-Közép-Európában. In: SOMOGYI SÁNDOR. – GÁBRITY MOLNÁR IRÉN. (szerk.): *Évkönyv 2008*. Szabadka, Regionális Tudományi Társaság. 12–26. o.
- KLEBELSBERG KUNÓ 1928: Budapest, Szeged és Debrecen, mint tudományos székvárosok. In: Klebelsberg Kunó: *Neonacionalizmus*. Budapest, Atheneum Irodalmi és Nyomdaipari Rt. 71–76. o.
- LOUGHLIN, JOHN 2000: Regional autonomy and state paradigm shifts in Western Europe. – *Regional and Federal Studies*. 2. sz. 10–34. o.
- PALERMO, FRANCESCO–PALORALI, SARA (eds.) 2013: *Regional Dynamics in Central and Eastern Europe. New Approaches to Decentralization*. Boston, Leiden, Martinus Nijhoff Publishers.
- PÁLNÉ KOVÁCS ILONA (szerk.) 2009: *A politika új színtere a régió*. Budapest, Századvég.
- PÁLNÉ KOVÁCS ILONA 2011: A területi decentralizáció dilemmái. In: BAKUCZ MÁRTA–MEZEI CECÍLIA (szerk.): *Agrárátalakulás, környezeti változások és regionális fejlődés: tanulmányok Buday-Sántha Attila 70. születésnapjára*. Pécs, PTE Közgazdaságtudományi Kara. 469–480. o.
- RODDEN, JONATHAN 2004: Comparative federalism and decentralization. On meaning and measurement. – *Comparative Politics*. 4. sz. 481–500. o.

Várostérségek eltérő fejlődési pályái Magyarországon

ABSZTRAKT: A területi versenyben a regionális gazdaságtan széles körben elfogadott álláspontja szerint elkülönülnek a nagyvárosi és a kisvárosi térségek, amelyek eltérő jellegű agglomerációs előnyökre építenek. Napjainkban a településszerkezet mindegyik országban átalakul, többek között az elérhetőség javulásának, a fajlagos szállítási és közlekedési költségek csökkenésének köszönhetően. Tanulmányunkban a magyar várostérségek mint csomóponti régiók szerepét tekintjük át a hazai térszerkezetben. A globális folyamatok hatására formálódó várostérségek elméleti kérdéseit követően ismertetjük az ún. nagyvárosi településegységek helyét és szerepét, fejlődésüket és típusaikat a hazai térfolyamatokban.

KULCSSZAVAK: városi térségek, csomóponti régiók, versenyképesség, Magyarország

1. Bevezetés

A térbeli koncentrációs és átalakulási folyamatot az elmúlt évtizedben széles körben felismerték, és megindult a városi régiók, településegységek gazdasági szerepének vizsgálata, gazdaságfejlesztési lehetőségeinek kiaknázása, a policentrikus városhálózatok dinamizálása, pl. az EU-ban az ESPON program során kiemelten vizsgálták ezeket a lehetőségeket (*Rechnitzer–Smabó*, 2011). Azt is megemlítjük, hogy 2014–2020 között az EU regionális, kohéziós politikájában kiemelt program a városok és vonzáskörzetük integrált fejlesztése, amelyre új területi integrációs eszközök is megjelennek: az Integrált Területi Beruházások (Integrated Territorial Investment), valamint az intelligens szakosodási stratégiák (Smart Specialisation Strategy).

A regionális tudományban a régió nagyon rugalmasan értelmezett fogalom, sokféle összefüggésben felmerülő, általában valamilyen tájat, vidéket, térséget, tartományt, körzetet, övezetet, zónát stb. lehatároló területi egységet jelent (*Lengyel–Rechnitzer*, 2004; *Nemes Nagy*, 2009). A fogalom értelmezésére számos meghatározás és tipizálás született. A regionális tudományban napjainkban három régiótípus vált széles körben elfogadottá (*Benko*, 1999; *Lengyel–Rechnitzer*, 2004; *Malecki*, 1997): tervezési vagy programozási régió, csomóponti régió és homogén régió. Ezzel párhuzamosan, az EU statisztikai rendszerében kétféle eltérő területi beosztást,

1 Lengyel Imre, intézetvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet

2 Vas Zsófia, adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Közgazdaságtani és Gazdaságfejlesztési Intézet

azaz kétféle régiótípust különböztetnek meg (*Eurostat*, 2002): a normatív és az analitikus (másképpen funkcionális) régiókat.

A fenti régiótípusok speciális sajátosságokkal bírnak, a szakirodalomban található eltérő felfogások döntően arra vezethetők vissza, hogy különböző régiótípust feltételeznek. A várostérségek mint csomóponti régiók folyamatosan változnak, nincs pontos határuk (pl. egy város munkaerő-vonzáskörzetének), a gazdasági kapcsolatrendszer és a gazdasági tevékenységek térbeli sűrűsödéséből keletkeznek. Azaz egy nyitott, a középpontjával és annak bizonytalan kiterjedésű vonzásterületével jellemezhető régióról van szó.

Tanulmányunkban a hazai térszerkezetben kulcsszerepet betöltő várostérségeket mint lokális szintnek megfelelő csomóponti régiókat vizsgáljuk, amelyek a gazdasági térszerkezet potenciális növekedési pólusai. A városrégiók nemzetközi felfogásának és az ún. nagyvárosi településegységek körének bemutatása után országon belüli helyzetüket, szerepüket elemezzük. Ezt követően a legfontosabb mutatók alapján a városi térségek eltérő fejlődési pályáját vázoljuk fel.

2. A várostérségek megújult szerepe

A várostérségek mint csomóponti régiók és hálózataik napjainkban rohamosan fejlődnek. A városhálózatokkal foglalkozó vizsgálatok kimutatták, hogy a globális gazdaságban betöltött vezető funkciók alapján formálódik egy globális városhierarchia (*Enyedi*, 2000, 2012; *Hall*, 2001; *Hall–Pain*, 2006). Az információ-, tudás-, technológia- és tőkeáramlás főleg az azonos szinten lévő globális városok között figyelhető meg, amelyek így lényegében egy spontán kialakuló hálózat csomópontjaiként működnek. *Castells* is a globális városok csomóponti, egyúttal hálózatformáló szerepét emeli ki az „áramlások terében” (*Castells*, 2000). A globális városokra vonatkozóan többféle osztályozást dolgoztak ki, *Hall* 26 tipizálást említ, amelyek közül talán legismertebb a 122 világvárosra vonatkozó felmérés, ahol a globális városhierarchia négy szintjét adták meg (Budapest a harmadik, „gamma” nevű csoportban szerepel) (*Hall*, 2001).

Sassen (2001) a globális város- és a globális városrégió-koncepciók összevetéséből többek között azt emeli ki, hogy a globális városok koncepciója döntően a városok külső kapcsolataiból származó azon stratégiai előnyökre koncentrál, amelyek a globális versenyben elérhető sikerességet határozzák meg. A globális városrégió-koncepció tágabb fogalom, nemcsak a globális versenyt, hanem a régión belüli kapcsolatokat, interakciókat és azok intenzitását is fontosnak tartja, a helyi gazdaságot, infrastruktúrát stb. is magába foglalja.

John Friedmann (2001: 120) a globalizációs folyamatok hatásait vizsgálva a városrégiók hálózataival kapcsolatban hat megállapítást tart fontosnak:

1. A globális gazdaságban csak korlátozott számú városrégió alkotja a fő csomópontokat.
2. Ezen városrégiók számára a megfelelő városi kormányzási forma kialakítása a kulcskérdés.
3. Napjainkban a városrégiók felelőssége rohamosan növekszik saját fejlődésük irányításáért.
4. A városrégiók tartós fejlődése szükségessé teszi, hogy igen változatos formákban egyre nagyobb figyelmet fordítsanak a régióban elérhető jólét létrehozására és megtartására.
5. A városrégióknak a hálózatokban előnyökre kell szert tenni, együttműködve más régiókkal, különösen (ha lehetséges) az országhatárokon átnyúlva, keresve a tartós közös fejlődés lehetőségeit.
6. A városrégiók sokszor közel helyezkednek el egymáshoz, de mindegyik a saját nemzetgazdaságába és kulturális hátterébe ágyazódik be, csak egymással együttműködve képesek versenypozícióikat megerősíteni, ezáltal mindegyik városrégióban tartós jólétet létrehozni.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy napjainkban formálódik egy olyan globális városhierarchia, amely döntő hatást gyakorol a magyar városhálózatra is, főleg Budapest helyzetét determinálva. De a főváros sikere/sikertelensége a globális városversenyben egyértelműen meghatározza a többi magyar városi térség lehetséges fejlődési pályáját is.

3. A magyar várostérségek és főbb jellemzőik

Enyedi György (2003: 19) szerint a globális „hatások a magyar településhálózatot hármas osztatúvá formálták”. Az első szintet a globális hálózatokhoz kapcsolódó térségek alkotják, a budapesti városrégió, valamint e régiót Béccsel és a Balatonnal (Székesfehérváron át) összekötő tengelyek. A második szintet kisebb kiterjedésű regionális településhálózatok jelentik, amelyek csomópontjában vidéki nagyvárosok állnak (Pécs, Szeged, Miskolc–Nyíregyháza), ezek a regionális hálózatok gyengén kapcsolódnak az első szinthez (a globális gazdasághoz pedig alig). A harmadik szintet a hálózatokból kimaradó, a dinamikus tengelyekhez/körzetekhez nem kapcsolódó, többnyire elmaradott falusi/kisvárosi térségek jelentik. Tehát Magyarországon is megfigyelhető a fejlődés csomóponti jellege, valamint Budapest mint városrégió és hálózatának megerősödése. A hazai városi és kistérségi vizsgálatok pedig még inkább kiemelik, hogy egy-egy megyén belül a megyeszékhelyek jóval fejlettebbek, mint a többi kistérség, azaz megyéken belül is csomópontok rajzolódnak ki (*Lengyel–Szakálné Kanó*, 2012).

Enyedi Györggyel egyetértve, a magyar városi térségek közül a budapesti városrégió áll kapcsolatban a globális hálózatokkal, nemcsak nagysága, lélekszáma, hanem elérhetősége, repülőtere, országos intézményrendszere, vállalati központjai stb. révén is. A többi hazai városi térség pedig csak lazán kapcsolódik a globális hálózatokhoz, egy-egy iparágban a meglevő nemzetközi kapcsolatok megerősítését és az országon belüli jelentőségüket lehet kiemelni.

A városi térségek vizsgálatával Magyarországon is több kiváló elemzés foglalkozott (Szirmai, 2009). A 2001-es népszámlálási adatok alapján 2003-ban 21 ún. nagyvárosi településeggyüttest definiáltak (Kovács–Tóth, 2003). 2014-ben a 2011-es népszámlálási adatok alapján bővült a nagyvárosi településeggyüttesek köre (Tóth, 2014). Jelen tanulmányunkban – az elérhető adatok miatt – a várostérségek 2003-as lehatárolását vesszük alapul.

A nagyvárosi településeggyütteseknek, mint csomóponti régióknak a vizsgálata azért is célszerű, mivel azok a tényleges lakossági, üzleti és munkaerő-piaci kapcsolatokat tükrözik, nem úgy, mint a települések vagy a járások. Részletes elemzésünkben a balatoni nagyvárosi településeggyüttesre nem térünk ki, mivel megkérdőjelezhető csomóponti jellege, és nincsen egyetlen meghatározó központja sem. Csak a többi 20 várostérséget vizsgáljuk, amelyek vonzáskörzete saját megyéjén belül van (Budapestnek Pest megyén belül), azaz vonzáskörzeteik nem lépik át a megyehatárokat (1. ábra).

1. ábra: Nagyvárosi településeggyüttesek

Forrás: http://www.ksh.hu/teruleti_atlasz_agglomeraciok

A nagyvárosi településegységek néhány főbb adatát áttekintve egyértelműen kiderül, hogy ezek a térségek az országon belüli területi koncentráció csomópontjai. Magyarországon a lakónépesség 52%-a él a nagyvárosi településegységekben, és az elmúlt egy évtized alatt ezek a településegységek voltak a belső migráció célpontjai is. Ugyanakkor, amíg a településegységek központjaiban 1%-kal nőtt a lakosságszám, addig a várostérségekbe tartozó egyéb településeken 12%-kal. A 2000–2011 között épült lakásállomány (a 2011. évi lakásállomány %-ában) is ezekben a várostérségekben nőtt dinamikusán, 10,5 és 16,6%-kal. A várostérségekbe nem tartozó településeken a lakosság száma 7%-kal csökkent, és a lakásépítések aránya is jóval alacsonyabb.

A várostérségek egyúttal gazdasági csomópontok is. A működő vállalkozások ezer lakosra jutó száma kiemelkedő, különösképpen a működő társas vállalkozásoké (másképpen annyi működő társas vállalkozás van a várostérségekben, mint az országban átlagosan). Az egy adófizetőre jutó SZJA-alapot képező jövedelem ugyancsak magasabb a központokban az országos átlagnál (20%-kal), de a nyilvántartott álláskereső arányát tekintve is a munkaképes korú népességből jobb teljesítménnyel rendelkeznek a várostérségek.

Összességében láthatjuk, hogy a nagyvárosi településegységekbe irányul a lakosság belső migrációja, mivel a városi térségekben könnyebben talál munkahelyeket az alacsonyabb munkanélküliségi ráta miatt, és a munkabérek, jövedelmek is magasabbak. Ebből következően az ország térszerkezete is újraformálódik ezekben a pólusokban, csomópontokban, ahol a társas vállalkozások működnek, és a lakásépítés is élénk. A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy a nagyvárosi településegységek körén belül van-e differenciálódás.

4. A magyar várostérségek sajátosságai

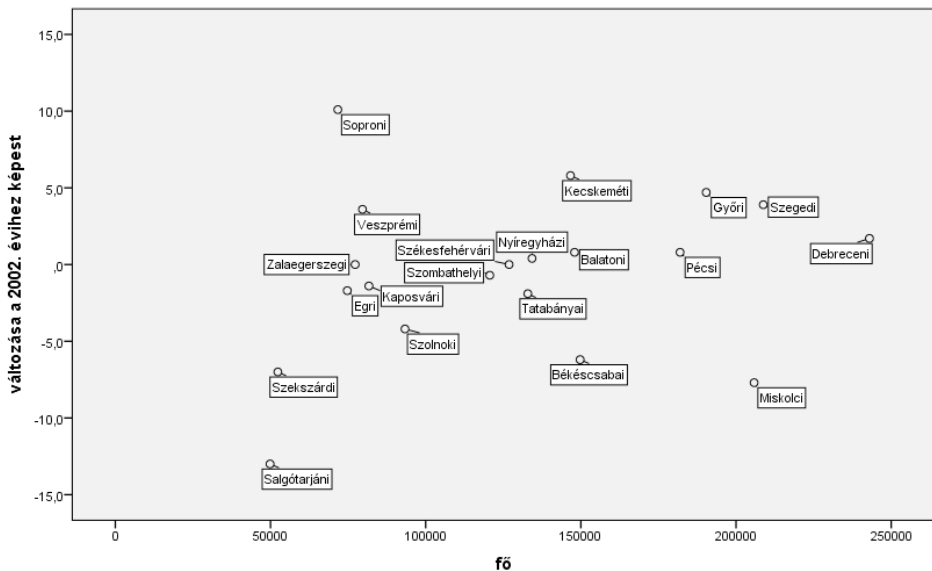
A városi településegységek közül egyértelműen kiemelkedik a budapesti agglomeráció, amely 2,5 millió lakost tömörít. Jellemző az ország közismert egypólusú voltára, tagolt településszerkezetére, azaz jelen esetben a deformálódott várostérségi szerkezetére, hogy a soron következő várostérségek, lakosságszáma ettől jóval elmarad, a debreceniek 243 ezer fő, a szegediek 209 ezer, a miskolciak 206 ezer fő, míg a győriek 190 ezer fő.

2002-től képest 2011-re csak 10 településegységek lakónépessége nőtt, azaz csak minden második, tehát igen egyenlőtlen a várostérségek vonzókapacitása. A 10 „nyertes” közül is kiemelkedik Budapest, ahol 6,1%-kal nőtt a népesség, 148 ezer fővel. A gyarapodó másik 9 várostérség közül a győri, kecskeméti, szegedi, soproni és debreceni volt még képes jelentősen növelni saját népességét (Sopronban feltételezhetően sokan ingáznak naponta Ausztriába). A „vesztés” 9 várostérségben (2 esetben

nem változott a népesség száma) jelentős népességfogyás jött létre, főleg a miskolci, békéscsabai, salgótarjáni, szekszárdi és szolnoki várostérségben, azaz Budapesttől viszonylag távol, délre és keletre. A lakásépítések térbelisége ugyanakkor eltér a lakosság számának változásától, habár Budapesten és a Nyugat-Dunántúlon magas az építkezések száma, míg Dél- és Kelet-Magyarországon alacsony (kivéve Nyíregyházát).

A lakónépesség nagysága és az egy évtized alatt bekövetkezett létszámváltozása között erős szóródás figyelhető meg (2. ábra). A nagyobb lélekszámú várostérségek lakónépessége nőtt viszonylag gyorsabban, Miskolcot leszámítva, tehát különösen Budapesté gyarapodott.

2. ábra: A lakónépesség nagysága és létszámváltozása (%), 2002–2011

Megjegyzés: A budapesti térség nélkül

Forrás: KSH Területi Statisztikai Évkönyv, 2011.

1. táblázat: Működő vállalkozások, SZJA és munkanélküliségi ráta

Településegységek	Működő vállalkozások, ezer lakosra, 2010	Működő társas vállalkozások, ezer lakosra, 2010	Egy adófizetőre jutó SZJA-alapot képező jövedelem, ezer forint, 2011	A nyilvántartott álláskereső aránya a munkaképes korú népességből, 2011
Budapesti	101	73	2 394	3,9
Győri	85	42	2 0005	4,1
Miskolci	68	39	1 807	10,6

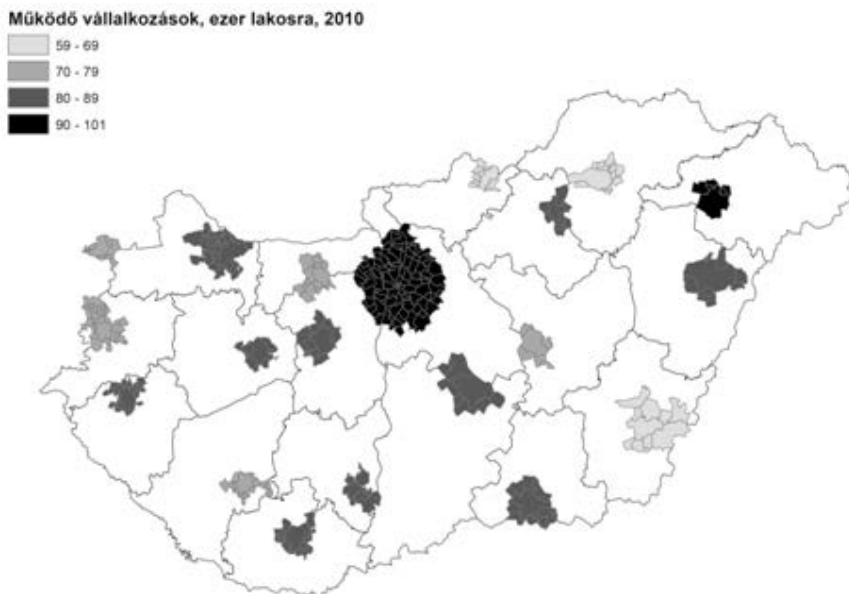
Pécsi	86	50	1 832	7,5
Balatoni	92	42	1 535	6,8
Egri	88	41	1 839	7,3
Szombathelyi	79	36	1 785	3,9
Zalaegerszegi	85	42	1 781	5,7
Békéscsabai	64	26	1 516	10,2
Debreceni	81	46	1 780	9,6
Kaposvári	78	36	1 637	8,3
Kecskeméti	80	43	1 766	7,6
Nyíregyházi	91	42	1 683	9,2
Salgótarjáni	59	24	1 536	16,1
Soproni	77	37	1 601	1,8
Szegedi	81	40	1 769	5,9
Szekszárdi	85	42	1 789	7,3
Székesfehérvári	85	48	2 073	6,2
Szolnoki	72	35	1 822	8,4
Tatabányai	72	37	1 910	5,6
Veszprémi	87	42	1 903	5,4
Ország összesen	70	39	1 772	8,4

Forrás: KSH Területi Statisztikai Évkönyv, 2011.

Egy térség gazdasági életének dinamizmusát a működő vállalkozások számával is szokás jellemezni, főleg a társas vállalkozásokéval (1. táblázat). Az ezer lakosra jutó működő vállalkozások száma szinte mindegyik várostérségben meghaladja az országos átlagot, ami az agglomerációs hatások jelentőségét egyértelműen kihangsúlyozza. Kiemelkedik a budapesti térség, ahol a mutató az országos átlag 144%-a, azaz magas a vállalkozások sűrűsége, élénk a vállalkozási kedv. Az értékek jelentősen szóródnak a két szélsőérték, 101 (Budapest) és 59 (Salgótarján) között.

A működő vállalkozások fajlagos értékei térben is nagyon szóródnak, talán a megyék fejlettségével állnak kapcsolatban (3. ábra). Enyhe különbségek figyelhetők meg a Dunántúl és Tiszántúl, illetve Észak- és Kelet-Magyarország között. Az adatokból az derül ki, hogy a működő vállalkozások fajlagos értékei csak gyengén kapcsolódnak egy térség fejlettségéhez, amiben szerepet játszhat, hogy sok kényszer-vállalkozás is létrejöhetett. A működő társas vállalkozások ezer lakosra jutó száma, amelyek között várhatóan alacsony a kényszervállalkozások aránya, már nagyobb jelentős eltéréseket mutat (1. táblázat). Amíg Budapesten 73 jut ezer lakosra, addig Salgótarjában 24.

3. ábra: A működő vállalkozások térbelisége

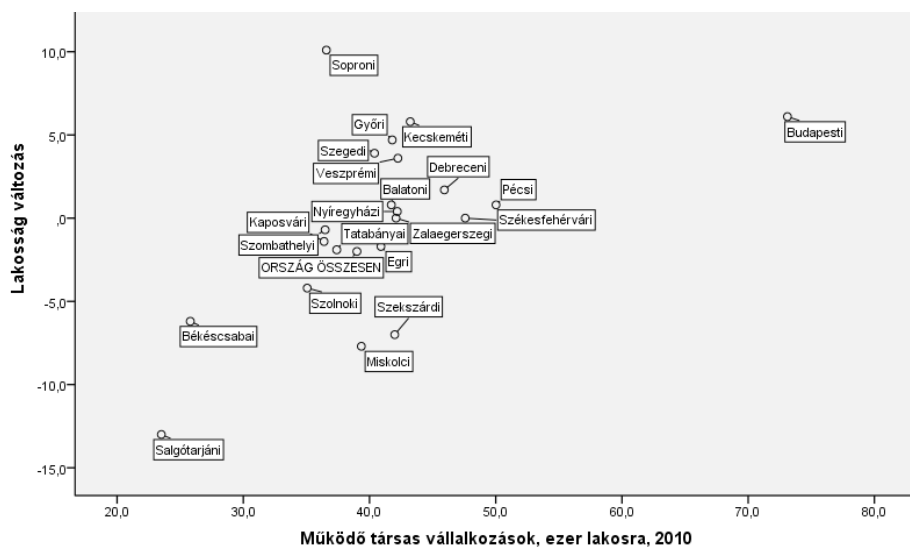
Forrás: KSH Területi Statisztikai Évkönyv, 2011.

Az ezer lakosra jutó működő társas vállalkozások és a várostérség lakónépességének változása között egyértelmű kapcsolat figyelhető meg (4. ábra). Ez az összefüggés érthető, hiszen a migránsok többsége alkalmazottként próbál munkahelyet kapni, ezért költözik. Illetve fordítva is igaz lehet, a gyenge gazdasági hátterű térségekből elköltöznek a vállalkozókésztséggel rendelkező egyének, és dinamikusabb térségekben hoznak létre vállalkozásokat.

Az egy adófizetőre jutó SZJA-alapot képező jövedelem is nagyon szóródik 2011-ben, 2 394 ezer Ft (Budapest) és 1 516 ezer Ft (Békéscsaba) között (1. táblázat). Az SZJA térbeliségénél megfigyelhető a Budapesttől való távolság hatása, az országhatár közelében mindenütt alacsony, másképpen fogalmazva, Budapesthez közeledve nőnek a jövedelmek.

A nyilvántartott álláskereső aránya a munkaképes népességből egyoldalúan szóródik az 5,7%-os várostérségi átlag körül (az országos átlag 8,4%), amíg Budapesten 3,9%, addig Salgótarjánban 16,1% (a Sopronban látható 1,8% nem tekinthető gazdaságilag megalapozottnak). A munkanélküliség térbelisége markánsan megfigyelhető, Budapesten és a Dunántúlon, a Balatontól északra jóval kisebb, mint a Dél-Dunántúlon, illetve Észak-Alföldön és Észak-Magyarországon, azaz kialakult egy nyugat-kelet emelkedő (5. ábra).

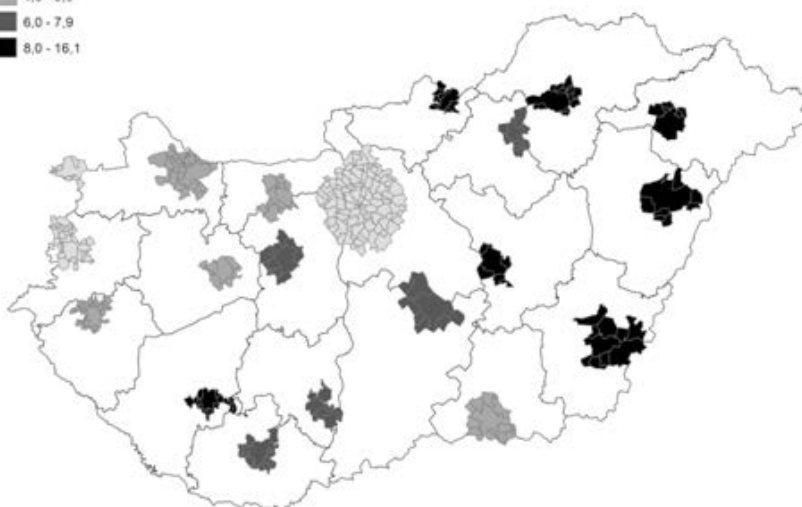
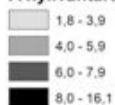
4. ábra: Ezer lakosra jutó működő társas vállalkozások és a térség lakónépességének változása (%), 2002–2011

Forrás: KSH Területi Statisztikai Évkönyv, 2011.

5. ábra: A nyilvántartott álláskeresők térbelisége

A nyilvántartott álláskeresők aránya a munkaképes korú népességből, 2011 (%)

Forrás: KSH Területi Statisztikai Évkönyv, 2011.

A várostérségek vizsgált mutatói közötti összefüggések is számos lényegi folyamatra, tényre rámutatnak. A lakosságszám változása, valamint az egy adófizetőre jutó SZJA-alap között, ha bizonyos szóródással is, de megfigyelhető egy kapcsolat: ahol magasabb az SZJA, ott inkább nő a lakosság létszáma. Azaz érvényesülni látszik az egyik alapvető összefüggés a migráció iránya és az elérhető jövedelmek nagysága között.

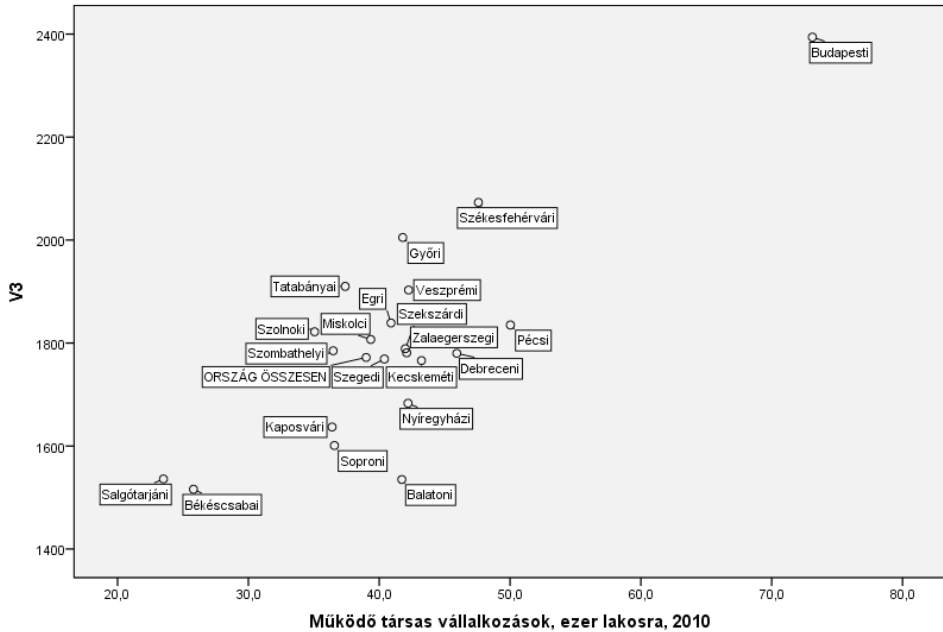
Elemzéseink alapján még markánsabb összefüggés figyelhető meg a lakosságszám változása, valamint a nyilvántartott munkanélküliek aránya között. Egyértelműen kijelenthető, hogy fordított arányok lépnek fel, ahol magas a munkanélküliség, ott csökken a lakónépesség. Tehát a lakosság egyik fő migrációs célja valószínűsíthetően a munkahelyekkel kecsegtető térségekbe költözés, ami szintén egybevág a regionális munkaerő áramlás korábbi vizsgálataival és megfigyeléseivel, az összefüggéseket értelmező elméleteivel.

Ugyanúgy sajátos kapcsolat figyelhető meg a működő társas vállalkozások és a nyilvántartott álláskereső arányának változása mögött. Néhány szélsőérték kivételével (Salgótarján, Sopron, Budapest) egy csoportban tömörülnek a várostérségek. Azaz egyrészt látható, hogy Budapesten sok országos hatókörű vállalkozás működik, az országos átlag kétszerese jut ezer lakosra, ezen vállalatok az ország nagy részét ellátják, azaz piacuk az egész országra kiterjed. Másrészt várhatóan mindegyik térségben hasonló arányban találhatók a helyi (non-traded) piacon működő vállalkozások (kereskedelem, vendéglátás, helyi üzleti szolgáltatások stb.).

A működő társas vállalkozások és az egy adófizetőre jutó szja-adóalap között egyértelmű és erős kapcsolat látható (6. ábra). Ahol több a társas vállalkozás, ott magasabbak a bérek, nyilván a munkaerőpiacon megjelenő kereslet és szívóhatás miatt. Az is egyértelmű, hogy Budapesten kívül a többi térség hasonló helyzetben van, néhány leszakadó kivételével (Salgótarján, Békéscsaba).

Egy várostérség fejlődésére, gazdasági növekedésére a humán erőforrás döntő hatással van, aminek egyik mutatója a diplomások aránya (*Lengyel, 2007*). Ezer lakosra Budapesten jut a legtöbb diplomás (népesség 23%-a), nyilván nemcsak a közszférában, hanem várhatóan a versenyszférában is magas a számuk. Kiemelkednek még a jelentős egyetemekkel bíró, általában régióközponti szereppel is felruházott térségek, Szeged (18,3%) Pécs (18,1%), Debrecen (18,1%), illetve Eger (18,8%) és Székesfehérvár (18,2%). A többi térségben alacsony a diplomások aránya, ami nyilván visszahat gazdaságuk versenyképességére is, pl. Tatabányán 11,8%, Salgótarjánban 12,3%, amely értékek felét érik el a fővárosinak.

6. ábra: Működő társas vállalkozások és az egy adófizetőre jutó SZJA-adóalap

Forrás: KSH Területi Statisztikai Évkönyv, 2011.

Egy településegységes megyén belüli súlyát, szerepét jól mutatja, hogy a diplomások hány százaléka él a megyeszékhely térségében. Meglepő, de érthető, hogy a közép-magyarországi régió diplomásainak 95%-a Budapesten és vonzáskörzetében él. Szintén magas Győr és Sopron (összevontan: 72%), Pécs (70%), Debrecen (68%) és Szeged (67%) részesedése. A többi térségben esetében érzékelhető, hogy a megyeszékhely mint várostérség szerepe a megyén belül kevésbé domináns.

A 20 vizsgált nagyvárosi településegységes által kialakított típusokat hierarchikus klaszterezési eljárással próbáltuk kijelölni. A hat (lakosság változása, lakásépítés, működő vállalkozások, működő társas vállalkozások, fajlagos SZJA-alap, munkanélküliségi ráta), korábban már elemzett mutatót vettük figyelembe. Ez az eljárás azért is alkalmas kisebb létszámú minta esetében, mert jól látszanak a csoportképző folyamat során formálódó klaszterek is: a csoportképződés első lépésénél a nagy egyetemi városokhoz (Szeged, Pécs, Debrecen) kapcsolódik Kecskemét is, a következő lépésben hozzájuk csapódik Győr és Veszprém, majd Eger, Zalaegerszeg és Szombathely, illetve Székesfehérvár, együtt létrehozva egy 10 elemű klasztert. Ez a 10 elemű, erős felsőoktatási intézményekkel bíró, a lakosságukat növelni képes várostérségek csoportja (a 10-ből Eger és Szombathely lakossága kissé csökkent),

amely klaszter a „nyertesekből” áll. Hasonlóan négy lépést alapul véve egy másik klaszter Szolnok, Tatabánya, Kaposvár és Szekszárd térségekből áll, amelyhez később Miskolc és Békéscsaba is kapcsolódik, ezáltal kialakítva egy újabb 6 elemű klasztert. Ezen klaszterben lévő térségek mindegyikénél csökkent a lakosságszám, azaz ők inkább a „vesztések” csoportját képezik. A többi településeggyüttes (Sopron, Salgótarján, Nyíregyháza) egyedülállónak (outliereknek) tekinthetők, míg a főváros szinte minden mutatójában elkülönül a többi várostérségtől.

Összességében a vidéki városi településeggyüttesek nagyon eltérő képet mutatnak, közülük kb. minden második veszít lakosságából és magas munkanélküliséggel küszködik, kevés jelentős vállalkozással bír, a diplomások száma és aránya is alacsony. Ezek a várostérségek fokozatosan elvesztik a fejlődéshez szükséges tényezőket, dinamikus mozgatóerőket. A működő vállalkozásokat, az SZJA-alapot és a nyilvántartott munkanélküliek arányát is tekintve a településeggyüttesek négy típusa rajzolódik ki, felhasználva a városi kistérségek vizsgálatának korábbi eredményeit is (Lengyel, 2012; Lengyel–Szakálné, 2012):

1. A globális gazdaságba integrálódott Budapest és vonzáskörzete, amely dinamikus gazdasági növekedéssel rendelkezik.
2. A feldolgozóipari (FDI-vezérelt) településeggyüttesek (Győr, Székesfehérvár, Tatabánya, Szombathely, újabban Kecskemét térsége), amelyek a feldolgozóipari multinacionális cégek részlegei révén integrálódhattak az európai gazdaságba.
3. A nagy egyetemmel bíró településeggyüttesek: főleg hazai piacra termelő, szolgáltató vállalatokkal és regionális hatókörű intézményekkel (klinikák, energiaszolgáltatók stb.) rendelkeznek (Debrecen, Miskolc, Pécs, Szeged, Veszprém).
4. A hazai piacra termelő feldolgozóipari jellegű településeggyüttesek: intézményrendszerük és üzleti szolgáltató szektoruk hiányos, munkaerő-bázisuk kevésbé kvalifikált, emiatt inkább újraparosításban találhatják meg a jövőjüket (pl. élelmiszeripar, mezőgazdasági gépgyártás).

5. Összefoglalás

Magyarországon a nagyvárosi településeggyüttesek, mint csomóponti régiók társaságban értelmezett térségük növekedési pólusai. A hazai térszerkezetet Budapest és agglomerációjának súlya és szerkezete egyértelműen eltorzítja: az ország lakosságának negyede a fővárosi vonzáskörzetben él, ahol a működő társas vállalkozások, a diplomások koncentrálnak, ahol magasak a jövedelmek és alacsony a munkanélküliség. A többi településeggyüttes, a megyeszékhelyek és vonzáskörzetük nagyságrendekkel

kisebbség, így a területi versenyben nincsenek egy súlycsoportban a fővárossal, amely globális városszféra részének tekinthető.

Magyarországon eltérő fejlődési pályákon mozgó várostérségek figyelhetők meg, rövid elemzésünkben mi három típust különítettünk el. A fő kérdés, hogy ezek az eltérő fejlődési pályák, az így kirajzolódó térbeli folyamatok előnyösek, avagy hátrányosak az ország hosszú távú fejlődése szempontjából. Ha a munkaerő egy kedvezőtlen helyzetű térségből egy magasabb jövedelmet ígérő térségbe költözik, az egy gazdaságon belül egészséges és természetes folyamatnak is tekinthető, amennyiben növekszik az ország összkibocsátása. Természetesen az így keletkező társadalmi problémák kezelésére fel kell készülni. A másik fő kérdés, hogy ezek a várostérségek képesek-e hálózatban együttműködve saját intelligens növekedési stratégiájukat kidolgozni és végrehajtani, mivel külön-külön kicsik, és csak a szinergiákat kihasználva van esélyük tartós fejlődésre, egyébként várhatóan elveszítik erőforrásaik (pl. a nemzetközileg is versenyképes munkaerő) jelentős részét.

Irodalomjegyzék:

- BENKO, GEORGE 1999: *Regionális tudomány*. Budapest-Pécs, Dialóg Campus.
- CASTELLS, MANUEL 2000: *The Rise of the Network Society*. Oxford, Blackwell.
- ENYEDI GYÖRGY 2000: Globalizáció és magyar területi fejlődés. – *Tér és Társadalom*. 1. sz. 1–10. o.
- ENYEDI GYÖRGY 2003: *Városi világ – városfejlődés a globalizáció korában*. Pécs, PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola Habilitációs Előadások 4.
- ENYEDI GYÖRGY 2012: *Városi világ*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EUROSTAT 2002: *European Regional Statistics. Reference Guide*. ELuxembourg, European Commission.
- FRIEDMANN, JOHN 2001: Intercity Networks in a Globalizing Era. In: SCOTT, ALLEN J. (szerk.): *Global City-Regions. Trends, Theory, Policy*. Oxford, Oxford University Press. 119–138. o.
- HALL, PETER 2001: Global City-Regions in the Twenty-first Century. In: SCOTT, ALLEN J. (szerk.): *Global City-Regions. Trends, Theory, Policy*. Oxford, Oxford University Press. 59–77. o.
- HALL, PETER–PAIN, K. 2006: *The Polycentric Metropolis – Learning from Mega-City Regions in Europe*. London, EARTHSCAN.
- KOVÁCS TIBOR–TÓTH GÉZA 2003: Agglomerációs, településegységek a magyar településrendszerben. – *Térületi Statisztika*. 4. sz. 387–391. o.
- LENGYEL IMRE 2007: Fejlesztési pólusok, mint a tudásalapú gazdaság kapuvárosai. – *Magyar Tudomány*. 6. sz. 749–758. o.

- LENGYEL IMRE 2012: A hazai területfejlesztés zsákutcái: a triális Magyarország. In: RECHNITZER JÁNOS–RÁCZ SZILÁRD (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. Győr, Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Magyar Regionális Tudományi Társaság. 140–150. o.
- LENGYEL IMRE–RECHNITZER JÁNOS 2004: *Regionális gazdaságtan*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- LENGYEL IMRE–SZAKÁLNÉ KANÓ IZABELLA 2012: Competitiveness of Hungarian Urban Microregions: Localization Agglomeration Economies and Regional Competitiveness Function. – *Regional Statistics*. 52. special issue 2. 27–44. o.
- MALECKI, EDWARD J. 1997: *Technology and Economic Development: The dynamics of local, regional and national competitiveness*. Edinburgh, Longman.
- NEMES NAGY JÓZSEF 2009: *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RECHNITZER JÁNOS–SMAHÓ MELINDA 2011: *Területi politika*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SASSEN, SASKIA 2001: Global Cities and Global City-Regions: A Comparison. In: SCOTT, ALLEN J. (szerk.): *Global City-Regions. Trends, Theory, Policy*. Oxford, Oxford University Press, 78–95. o.
- SZIRMAI VIKTÓRIA (szerk.) 2009: *A várostárségi versenyképesség társadalmi tényezői. Hogyan lehetnek a magyar nagyvárosok versenyképesebbek?* Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- TÓTH GÉZA 2014: Az agglomerációk, településegységek lehatárolásának eredményei. – *Területi Statisztika*. 3. sz. 289–299. o.

Regionális fejlesztési ügynökségek a Vajdaságban

ABSZTRAKT: Annak ellenére, hogy a regionalizációnak és a decentralizációnak történelmi hagyománya van Szerbiában (a Vajdaság példája), az egyes régiók közötti fejlettségbeli eltérések jelentősek. Ugyanakkor a folyamatok zökkenőmentes alakulását a háborús helyzet és az elhúzódó gazdasági recesszió, valamint a késői társadalmi szerkezetváltás, a nem befejezett privatizáció, a kevés külföldi befektetés, az ország rossz makrogazdasági mutatói is megakadályozták. Szerbia európai uniós csatlakozási törekvéseinek hatására megalkotta a regionális politika jogi keretét, kialakította a NUTS-rendszert, elfogadta a legfontosabb fejlesztési dokumentumokat (2009 és 2010 között). A regionális politika intézményrendszere is lassan készen áll az európai uniós előcsatlakozási források fogadására. A tanulmányban a regionális politika meghatározó elemei – a regionális fejlesztési ügynökségek kerülnek bemutatásra, külön figyelmet szentelve a vajdasági, ezen belül pedig a szabadkai regionális fejlesztési ügynökségnek. Bemutatásra kerül, hogy milyen konkrét tartalommal tölthető fel egy fejlesztési ügynökség (pl. a szabadkai „Pannonreg”), és ehhez hogyan illeszkednek a vajdasági magyar regionális fejlesztési elképzelések, továbbá, hogy milyen konkrét források állnak (majd) rendelkezésre, és mire érdemes az intézményi struktúrák, hierarchiák tekintetében külön figyelmet szentelni.

KULCSSZAVAK: a regionális politika intézményrendszere, Regionális Fejlesztési Ügynökség Szabadka, vajdasági magyar önkormányzatok, regionális fejlesztési stratégia, EU-források, regionális fejlesztési távlatok

Vajdasági regionális fejlesztési ügynökségek – helyzetértékelés

A regionális fejlesztési feladatok ellátására, illetve az európai uniós források felhasználására az akkreditált regionális fejlesztési ügynökségek jogosultak. A Regionális fejlesztési törvény³ és a Régiókról szóló kormányrendelet⁴ értelmében, a Vajdaság területén (NUTS 2-es regionális szint⁵) legkevesebb három fejlesztési ügynökséget kell létrehozni (Szügyi, 2015a; Takács, 2011; Takács–Nagy, 2013). Az ügynökség

1 Takács Zoltán, kutató, alelnök, Regionális Tudományi Társaság, Szabadka; Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka; Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Szabadka

2 Szügyi Éva, doktorjelölt, kutató, Regionális Tudományi Társaság, Szabadka; Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka

3 Zakon o regionalnom razvoju (Sl. Gl. RS br. 51/2009, 30/2010).

4 Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica (Sl. Gl. RS br. 109/2009, 46/2010).

5 NUTS – Nomenclature of Territorial Units for Statistics; Statisztikai Célú Területi Egységek Nomenklatúrája. A Vajdaság összesen 7 térségből (oblast) áll, a meglévő körzeteknek megfelelően: Észak-Bácska, Észak-Bánát stb.

kft.⁶ vagy szövetkezet formájában alapítható meg, ahol a többségi tulajdont az önkormányzatoknak kell biztosítaniuk. A megalapított Regionális Fejlesztési Ügynökség (RFÜ) akkreditálását a Kormányrendelet⁷ értelmében a Nemzeti Regionális Fejlesztési Ügynökség végzi, először 2 évre, majd 5 éves időszakra. A folyamat 2010-ben kezdődött meg, a meglévő Kis- és Középvállalkozások Fejlesztési Ügynökségeinek transzformációjával, így a következő RFÜ-k jöttek létre:

1. „BAČKA” RFÜ (13 község) – Bač (Bács), Bačka Palanka (Palánka), Bački Petrovac (Petróc), Beočin, Bečež (Óbecse), Srbobran (Szenttamás), Sremski Karlovci, Odžaci (Hódság), Kula (Kúla), Vrbas (Verbász), Titel, Žabalj (Zsablya), Sombor (Zombor) és további 5 intézmény (akkreditáció: 2010 áprilisa).
2. „RCR BANAT” RFÜ (19 község) – Ada, Senta (Zenta), Kanjiža (Magyarkanizsa), Čoka (Csóka), Novi Kneževac (Törökkanizsa) (a kilépés folyamata 2015-ben valósul meg⁸), Kikinda, Novi Bečež (Törökbecse), Žitište (Bégaszentgyörgy), Zrenjanin (Nagybecskerek), Sečanj (Totontálszécsány), Nova Crnja (Nova Crnja), Opovo (Ópáva), Kovačica (Antalfalva), Pančevo (Pancsova), Kovin (Kevevára), Alibunar, Plandište (Zichyfalva), Vršac (Verség), Bela Crkva (Fehértemplom) és további 10 intézmény (akkreditáció: 2011 októbere).
3. „SREM” RFÜ (7 község) – Indija, Irig, Pećinci, Ruma, Sr. Mitrovica, Stara Pazova, Šid és további 1 intézmény – gazdasági kamara (akkreditáció: 2012 februárja).
4. „PANONREG” RFÜ (3 község) – Subotica (Szabadka), Bačka Topola (Topolya), Apatin (Magyarkanizsa, Zenta, Csóka és Törökkanizsa betagozódása 2015-ben valósul meg); és további 6 intézmény (akkreditáció: 2014 márciusa). Kishegyes 2015 folyamán szintén csatlakozik.

A PANONREG RFÜ a 14. akkreditált regionális fejlesztési ügynökség Szerbiában, 4. a Vajdaságban.⁹ Az egykori („SMER”) Kis- és Középvállalkozások Fejlesztési Ügynökség nyomdokain haladva, a regionális fejlesztési ügynökség (egyelőre)

6 Zakon o privrednim društvima (Sl. Gl. RS br. 36/2011, 99/2011). Az eddigi gyakorlat szerint minden ügynökséget kft. formájában alapítottak meg és akkreditáltak.

7 Uredba o utvrđivanju uslova, kriterijuma i načina akreditacije za obavljanje poslova regionalnog razvoja i oduzimanja akreditacije pre isteka roka na koji je izdata (Sl. Gl. RS br. 74/2010, 4/2012).

8 Az RCR Banat ügynökségbe elsőként tagosodtak be a többségi (Tisza menti) magyar önkormányzatok, majd közel négy év alatt bebizonyosodott, hogy nem biztosít megfelelő érdekérvényesítési lehetőséget egy ilyen nagy RFÜ.

9 Foglalkoztatottainak száma: 6. Tagok-betétesek: PANONREG, Regionális Gazdasági Kamara (Regionalna Privredna Komora), TERRA'S Egyesület a Természetes Élelemért (Udruženje za prirodnu hranu), Szabadegyetem (Otvoreni Univerzitet), Közgazdasági Kar (Ekonomski Fakultet), Vajdaság AT (AP Vojvodina), Szabadka Városa, Apatin és Bács-topolya önkormányzatai.

szaktanácsadási, képzési és informálási jellegű szolgáltatásokat lát el a Kormányrendelet értelmében.¹⁰

A Gazdasági társaságokról szóló törvény 146. szakasz 1. bekezdés 1. pontjának értelmében – új tagok (Apatin és Topolya példája) belépésével megnő a kft. tőkéje. A belépésről a Közgyűlés¹¹ hoz döntést. Ezt követően Szerződést¹² kötnek a régi és új tagok, és elvégzik a feltőkésítést (a befizetett betétek nagysága és az alaptőke viszonya fogja meghatározni a régi és új tagok %-részvételét a kft.-ben. A feltőkésítést követően a Cégbejegyzési Ügynökségnél jegyzik a változásokat.

A tagok éves tagsági díjat fizetnek. Az Akkreditációs kormányrendelet az alapító tagok számára megszabja az évi minimális tagsági díj nagyságát.¹³ Önkormányzatok esetében a tagsági díj a megvalósult költségvetési jövedelmek 0,1%-a éves szinten. A tagsági díj részleges visszatérítésére, refundálására jogosultak a fejlettebb önkormányzatok.¹⁴

- 10 Uredba o utvrđivanju Programa standardizovanog seta usluga za mala i srednja preduzeća i preduzetnike u 2014. godini koji se realizuje preko akreditovanih regionalnih razvojnih agencija (Sl. Gl. RS br. 8/13, 75/13).
- 11 A közgyűlés összehívását írásban kérhetik a kft. szavazatainak legalább 20%-át képviselő tagok. Az igazgató saját kezdeményezésre is összehívhatja a közgyűlést. A tagok többségének jelenlétében döntésképes a közgyűlés. A döntések meghozatalához egyszerű többségre van szükség (50%+1), illetve 2/3-os többség a következő esetekben: alapítói szerződés megváltoztatása, alaptőke növelés/csökkentés, státusz-változások, új tagok felvétele, betétek felosztása, felszámolása, nyereség felosztása, a kft. betéteivel való irányítást érintő változások. Az önkormányzatok szintjén működtetett irodákhoz külön határozat kell. – Az alapítói szerződés szakaszai (PANNONREG RFÜ 2014 adatbázis).
- 12 Ugovor o pristupanju člana i povećanju osnovnog kapitala novim ulogom. Egy további Szerződés (Ugovor o finansiranju i upravljanju u regionalnoj agenciji od strane lokalnih samouprava) szabályozza és határozza meg az önkormányzati kontrollt az ügynökségben, ebben kerülnek szabályozásra a pénzügyi paraméterek és az irányítási és érdekkellentétek kiküszöbölését előirányzó mechanizmusok (pl. külön iroda működtetése, mint kompenzációs mechanizmus a befizetett tagsági díj ellenében: Topolya, Apatin). Ebben a Szerződésben kerül megfogalmazásra az a háromszintű konzultációs struktúra is, amely a szakmaiságot és hatékonyságot hivatott biztosítani. 1) az igazgató és két irodavezető egymással (egyenrangúan) egyeztet, 2) a polgármesterek kollégiumán a polgármesterek (és 1–1 felhatalmazott személy) kapnak teret arra, hogy egyeztessenek, míg 3) a szakmai kör a szakemberek bevonását teszi lehetővé minden községből. – (PANNONREG RFÜ 2014 adatbázis).
- 13 Polgári- és civil szervezetek: 10.000 din; egyetem, egyetemi kar, főiskola, tudományos intézmények: 50.000 din; vállalatok: kisvállalat/közepes vállalat/nagyvállalat 30–60–100.000 din; bankok: 120.000 din; más alapítók: 30.000 din.
- 14 Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2013. godinu (Sl. Gl. RS br. 62/2013). Nem jogosult semmiféle támogatásra: Magyarkanizsa, Szabadka, Zenta (a köztársasági GDP/capita feletti átlaggal); továbbá Ada, Óbecse, Törökkanizsa (80–100%). Kishegyes, Csóka, Magyarcsernye (60–80%) – 3. fejlettségi csoport az évi tagságdíj 25%-ának megtérítésére jogosult a Regionális Fejlesztési és Önkormányzati Minisztérium részéről.

A vajdasági magyar érdekeltségű önkormányzatok megosztottak voltak, ezért volt szükség a többségi magyar önkormányzatok integrálására – a szabadkai központi RFÜ-be. Az intézményalapítás első körében ezek az önkormányzatok részben (Szabadka, Topolya) a PANONREG-hez csatlakoztak, nagyobb részben (Magyarkanizsa, Zenta, Ada, Csóka, Törökkanizsa) a BANAT RFÜ-hez tartoztak. A magyar önkormányzatok betéti-szavazati részaránya a BANAT RFÜ-n belül – a potenciális EU-s pályázatok régió–ügynökségen belüli érdekérvényesítése szempontjából – kedvezőtlen volt: Magyarkanizsa 4,15%, Zenta 4,15%, Csóka 2,08%, Törökkanizsa 2,08%, Ada 2,08% (a 30 betétessel együtt). Az említett önkormányzatok átigazolásával a magyar önkormányzatok (és intézmények), Szabadkával együtt a betétek 50% feletti részarányát birtokolják a szabadkai ügynökségen belül, egy kisebb intézményen belül, kevesebb önkormányzattal, kevesebb alapítóval, kedvezőbb irányítási mechanizmusok mellett. Így jött létre az a decentralizált (és remélhetőleg demokratikus) intézményi felépítés, amelyben a szabadkai központi iroda mellett 7 további önkormányzati iroda működik Topolyán, Apatinban, Törökkanizsán, Csókán, Zentán, Kishegyesen és Kanizsán. A szerb regionális politika intézményesülésének elmúlt 5 éve elegendő tapasztalatot biztosított ahhoz, hogy az önkormányzatok átlássák, megértsék a helyzetet és a számukra legkedvezőbb megoldást válasszák egy regionális fejlesztési ügynökségen belül.

Vajdaságban Újvidéken működik a Vajdasági Regionális Fejlesztési Ügynökség (Agencija za regionalni razvoj AP Vojvodine), amely a törvény értelmében a tartományi RFÜ-k felett álló intézmény, egyelőre pontos szerepe nem tisztázott. Az intézmény a Vojvodina–CESS jogutódja lett. A Vajdasági Regionális Fejlesztési Tanácsnak elnöke és 17 tagja van.¹⁵ Az intézmény véleményezi a tartományi jelentőségű fejlesztési dokumentumokat, tervezeteket, projektumokat. A szerb (nemzeti) regionális fejlesztési és intézményi mechanizmusokon belül – a további esélyek növelése érdekében – személyi részvételt-képviseletet kell biztosítani (a mindenkor politikai tárgyalások során) a következő intézményekben: a Nemzeti Regionális Fejlesztési Ügynökségben, a Vajdasági Regionális Fejlesztési Ügynökségben és a Regionális Fejlesztési Tanácsban is. A Nemzeti Regionális Fejlesztési Ügynökség a jövőben megkerülhetetlen lesz a szerb (és a vajdasági magyar) fejlesztési politikában (pályázati pénzek leosztása, prioritások meghatározása stb.). A szabadkai RFÜ küldetése maximalizálni a magyar önkormányzatok forrásait, forrásokhoz való hozzáférést.

15 A regionális fejlesztésekkel megbízott államtitkár a minisztériumból, a Vajdasági Gazdasági Kamara elnöke, az Újvidéki Egyetem rektora, a „Srem” és a „Banat” RFÜ-k igazgatói, és a következő önkormányzatok képviselői-elnökei: Apatin, Pančevo, Novi Sad, Bačka Palanka, Bački Petrovac, Vrbas, Kikinda, Čoka, Zrenjanin, Pećinci, Opovo, Nova Crnja.

A Regionális Fejlesztési Ügynökség munkája és a régió stratégiai fejlesztési célkitűzései 2014–2020

A Regionális Fejlesztési Ügynökség munkája a következő stratégiai fejlesztési célok megvalósítására koncentrál:¹⁶ 1) az agrár- és élelmiszeripar fejlesztése, 2) turizmus-fejlesztés, 3) versenyképes tudás és vállalkozói légkör megteremtése, 4) „vajdasági termék”-fejlesztés, 5) intézményesített humán erőforrás-fejlesztés, társadalmi és munkaerő-piaci felzárkóztatás, 6) területi együttműködések ösztönzése.

1. Agrár- és élelmiszeripar-fejlesztés

Legfőbb problémák és kihívások, amelyekkel a régió – az agrár- és élelmiszeripar-fejlesztés stratégiai fejlesztési cél vonatkozásában – szembesül: forráshiány, technikai és technológiai lemaradás, versenyképesség hiánya, az együttgondolkodás hiánya (gazdasági integráció: társulások, kooperációk, együttműködések, közös piaci fellépés), exportképes termelés (minőségi és élelmiszer-biztonsági szabványok), a gazdálkodók és élelmiszer feldolgozók számára képzési lehetőségek megteremtése (ágazatspecifikus LLL [egész életen át való tanulás], menedzsmentismeretek), a bejegyzett mezőgazdasági termelők termékfeldolgozása (helyi termékek).

Tekintettel arra, hogy a régió társadalmi és gazdasági kondícióit az élelmiszeripar és az agrárgazdaság befolyásolja legerősebben, így az életképes vidék megteremtése, az élelmiszer-termelés megújítása, a településeken élők életminőségének javítása, munkahely-teremtés képezik a legfontosabb fejlesztési prioritásokat. A Vajdaság (és a régió) adottságaira épülő, nagyobb hozzáadott értékeket előállító termelői és szolgáltatói tevékenységek fejlesztése, vállalkozóbarát környezet kialakítása és megteremtése a régió feladata. Cél, hogy a mezőgazdasági tevékenység eredményei helyben (vagy külföldön) sikeresen hasznosuljanak: megvásárolható feldolgozott vagy feldolgozatlan termék, elérhető szolgáltatás, munkahely és jövedelem formájában.

Cél: magas hozzáadott értékű élelmiszer termelés szervezése, horizontális és vertikális integrációja:

- 16 A stratégiai fejlesztési célok meghatározása átfogó helyzetértékelésen (területek: természeti adottságok és erőforrások; demográfiai sajátosságok [demográfiai trendek, humán erőforrás, munkanélküliség-foglalkoztatottság]; mezőgazdaság és helyi élelmiszer-termelés, zöldgazdaság és azok továbbgyűrűző hatása más gazdasági területekre [agrár ipar, mezőgazdasági területek és gazdaságok, állattenyésztés, növénytermesztés stb.]; gazdasági helyzetértékelés [privatizáció, innováció, tőkebefektetések, energiatermelés]; közlekedés és egyéb műszaki infrastruktúra [közlekedés, logisztika]; turizmus, valamint a határon átnyúló kapcsolatok [IPA, EGTC, DKMT]) és SWOT-elemzésen alapul; a fejlesztési célkitűzések összhangban vannak az Európa 2020 és a Szerbiai területfejlesztési stratégia 2007–2013–2020 fejlesztési prioritásaival – (Stratégia VMSZ, 2015).

- Egyéni és családi gazdaságok támogatása: vertikális és horizontális szerveződés, termék-előállítói üzemek kialakítása, cégbejegyzés, szabványosítás;
- Logisztikai központokba integrált feldolgozók, csomagolók, raktárak, hűtőházak építése, műszaki berendezésének vásárlása;
- Falugazdász hálózat működtetése, szakmai és információs tanácsadás vidéken.

2. Turizmusfejlesztés

Legfőbb problémák és kihívások, amelyekkel a régió – a turizmusfejlesztés stratégiai fejlesztési cél vonatkozásában – szembesül: az idegenforgalmi termékek gyenge versenyképessége (szállás és vendéglátóhelyek száma, minősége, a kapacitások kihasználtsága, az idegenforgalmi termékek és szolgáltatások gyenge minősége, szabványok, a turisztikai attrakciók ismertsége, rövid átlagos tartózkodási idő stb.), a tőkehiány, az infrastruktúra fejlettségi szintje (vasúthálózat, tömegközlekedés, megközelíthetőség, speciális turisztikai infrastruktúra hiánya [pl. tourinform iroda]), valamint a hatékony együttműködés hiánya (önkormányzatok, a köz- és magánszféra és a turisztikai cégek között) az egységes turisztikai arculat kialakítása (imázs) céljából.

A régió kedvező természeti és földrajzi helyzete mellett gazdag gyógy- és termálvizekkel (Palics, Magyaránizsa) és kultúrtörténeti örökséggel rendelkezik. A térség gazdasági potenciáljának növeléséhez tud hozzájárulni ezen értékek idegenforgalmi kihasználása és a hozzá kapcsolódó gazdasági ágazatok (mezőgazdaság, élelmiszeripar, kereskedelem, szolgáltatóipar stb.) fejlesztése. A régió turisztikai célpontjainak infrastrukturális és szolgáltatói hátterének minőségi és mennyiségi fejlesztésével nő a régióba látogató bel- és külföldi turisták száma (és tartózkodási ideje), és új munkahelyek jönnek létre. A régió turizmusának fejlesztési igényei: kultúridegenforgalmi, ökoturisztikai programok, rendezvények szervezése, a természetközeli turizmus és a konferenciaturizmus fejlesztése, a kulturális és természeti örökséghez kapcsolódó tematikus utak, termék- és szolgáltatások kialakítása, vízi- és szárazföldi infrastruktúra kiépítése, korszerűsítése, a vallási- és történelmi jegyeket viselő, örökségeket ápoló helyszínek folyamatos fenntartása-fejlesztése stb.

Cél: kedvező természeti és kultúrtörténeti alapokra szervezett turizmus és a hozzá kapcsolódó gazdaság fejlesztése:

- Az idegenforgalmi termékek versenyképességének növelése;
- Idegenforgalmi infrastruktúrafejlesztés;
- Szervezeti együttműködések és az emberi erőforrás fejlesztése.

3. Versenyképes tudás és vállalkozói légkör

Legfőbb problémák és kihívások, amelyekkel a régió – a versenyképes tudás és vállalkozói légkör stratégiai fejlesztési cél vonatkozásában – szembesül: hosszan tartó munkanélküliség (első munkahely, felsőfokú végzettséggel rendelkező munkanélküliek), vállalkozási ismeretek hiánya, a vállalkozás elkezdéséhez szükséges háttértámogatások rendszerének hiánya, vállalkozóbarát környezet hiánya. Az innovációk-újdonosságok terjedése, a gazdasági szervezetek innováció-befogadási hajlandósága viszonylag gyenge. Csekély számban működnek a nagyvállalatokhoz kapcsolódni képes kis- és középvállalkozások. A lakosság jelenlegi nyelvtudása (nyugati nyelvek), EU-ismeretei alacsony szintűek, korlátozottak; a vállalkozások felkészültsége (versenyképessége) általánosságban nem megfelelő.

A versenyképes tudás hiánya a régió gazdaságának fejletlenségében követhető nyomon. Az elvárásokhoz (piacgazdaság, EU) nehezen alkalmazkodnak az oktatási intézmények; a piac- és versenyképes tudás megteremtéséhez regionális szinten kell javítani az oktatási intézmények, gazdasági szereplők, foglalkoztatás-ügyi hivatalok közötti párbeszédet/együttműködést. A vállalati tudás és az innováció terjedése szintén a térség gazdasági fejlődésének egyik kulcsa. Meg kell teremteni az innovációs-vállalati és szervezeti tudás áramlásának feltételeit: információs irodák, pályázati irodák (pályázatírás, támogatási tanácsadás, adótanácsadás, üzleti terv és menedzsment ismeretek stb.) inkubátorok működtetése (startup vállalkozások, garancia-, hitel- és kamattámogatások stb.). Olyan gyakorlatot kell kiépíteni regionális szinten, ahol együtt tudnak dolgozni a térség kutatói, intézményei, szakmai, érdekképviselői szervezetei és piaci szereplői, a termék-technológiai és a szervezeti innovációk ösztönzése, elősegítése és fejlesztése érdekében.

Cél: szakképzésen alapuló innováció-orientált, befektetőket vonzó és vállalkozási hajlandóságot növelő intézkedések:

- Versenyképes tudás biztosítása, vállalkozói ismeretek;
- Biztosítani a régió vállalkozóinak az olcsó tőkéhez való hozzáférést;
- Regionális és gazdasági szerveződések elősegítése és támogatása.

4. „Vajdasági termék”-fejlesztés

Legfőbb problémák és kihívások, amelyekkel a régió – a „Vajdasági termék”-fejlesztés stratégiai fejlesztési cél vonatkozásában – szembesül: a természeti erőforrások, a termőföld folyamatos leromlása, termelékenység csökkenése, a termőföld elvesztésének veszélye a külföldieknek történő eladás miatt, alacsony versenyképesség: hiányos áru kínálat, a piaci pozicionálás hiánya, alacsony szakképzettség, tőkehiány.

A rendszerváltást követő időszak tőkés, nemzetközileg (és hazai szinten) jelentősen befolyásolt termelői rendszerében, a régió vállalkozásai számára biztosítani kell az alapvető termelési erőforrásokat, a piacot. Az uniós csatlakozás egyszerre jelent: akadálymentes (vám) szabad kereskedelmet, nyílt uniós piacot, ugyanakkor egyre erősödő versenyt, külföldi konkurenciát, új technológiákat. Regionális szinten kell támogatni és koordinálni a termék(ek) és szolgáltatások piaci megjelenését, marketing és kommunikációs tevékenységeket, új technológiák bevezetését.

Cél: brandesítés és a vajdasági termékek piacvesztésének megakadályozása a természeti erőforrások megőrzése mellett:

- Gazdaságfejlesztő Központ kiépítése;
- Természeti erőforrások optimális kihasználása.

5. Intézményesített humánerőforrás-fejlesztés, társadalmi és munkaerő-piaci felzárkóztatás

Legfőbb problémák és kihívások, amelyekkel a régió – az intézményesített humánerőforrás-fejlesztés, társadalmi és munkaerő-piaci felzárkóztatás stratégiai fejlesztési cél vonatkozásában – szembesül: a szegénység és a társadalmi kirekesztettség, továbbá a népesedési helyzet (az elvándorlás, a falvak elnéptelenedése, a születések alacsony száma, a régió társadalmának elöregedése stb.) és a lakosság egészségügyi állapota, a munkanélküliség, a diplomás munkanélküliek (az oktatási rendszer és a regionális gazdaság igényei közötti eltérések).

A legfontosabb lakosságmegtartó tényező: az új munkahelyek létrehozása és a meglévő munkalehetőségek bővítése, a munkaerő-piaci kereslet-kínálat egyensúlyba hozása, az emberek életminőségének hosszú távú és tartós megőrzése és javítása, a gyermekvállalási kedv ösztönözésével. A további népességi problémák közül az öregedő társadalom az egészségügyi és szociális gondozási-ápolási szükségletek jelentős növekedését vetíti előre. A társadalmi felzárkóztatás terén minden sebezhető és hátrányos társadalmi csoport (kisebbségek, nők, a munkanélküliek, az alacsony iskolai végzettségűek és szakképzetlenek, a rossz egészségügyi állapotúak vagy fogyatékkal élők, a gyermeküket egyedül nevelő szülők és a sokgyermekes családok stb.) megfelelő figyelemben kell, hogy részesüljön, regionális szinten.

Cél: az elvándorlás enyhítése, a munkaerő-piaci kereslet-kínálat egyensúlyba hozása:

- Munkaerőtérkép készítése (szabad munkahelyek és munkanélküliek, ösztöndíj-politika, mentori rendszer stb.);
- A munkaerőpiac egyensúlyba hozása (az oktatási intézmények és a regionális igényekkel összhangban, felnőttképzés – LLL);

- A gyermekvállalási kedv növelése (főállású anyaság, családbarát munkahelyek stb.)

6. A területi együttműködések ösztönzése

Az euroregionális szerveződés (pl. DKMT, EGTC) a területi egységek, régiók erős, sokszínű és intézményesített együttműködései által – a nemzetközileg globalizálódó világ, nemzetállami szinten pedig a központosítás – kihívásaira adott hatékony területirányítási válasz. Az EGTC például olyan szupranacionális területi entitás, illetve közösségi jogintézmény, amely a legalább egy uniós és egy nem tagállamhoz tartozó helyi, regionális hatóságok, tagállamok és egyéb közjogi entitások (valamint társulásaik) együttműködései számára a legteljesebb jogképességet biztosítja (pl. vagyon, foglalkoztatás), közös, jogi személyiséggel rendelkező szervezeti formában. A 2014–2020-as költségvetési időszakban az EU strukturális alapok egyik fő célkitűzése a határon átvívelő támogatáspolitikát EGTC-ken keresztül történő megvalósítása. Amennyiben a jövőben szerbiai jogalanyok is részt vehetnek Szerbiában is legálisan és legitim területi entitásként működő EGTC(k) munkájában (jelen pillanatban a mórachalmi bejegyzésű Banat–Triplex Confinium, HU–RO–SRB EGTC működik¹⁷), abban az esetben számos olyan az államtól független fejlesztést lehetne megvalósítani külső, uniós forrásokból, amelyekre pillanatnyilag nincs politikai akarat az államvezetés részéről.

A stratégiai célok vezérelvei: társadalmi-gazdasági-környezeti fenntarthatóság, partnerség (interregionális és más, szomszédos államok határregióival és további régiókkal kiépített határ menti kapcsolatok építése, együttes fellépés [pályázás, értékesítés, anyagi felelősségvállalás] szakpolitikák és tárcák befolyásolása, lobbitevékenység, információáramlás), esélyegyenlőség (nemzeti közösségek, nők és férfiak, romák és fogyatékkal élők stb.) valamint a hálózatépítés (régióközpontok: Szabadka, Újvidék, Szeged, Baja, Eszék, Temesvár, és kisvárosok között) feltételeinek megteremtése, továbbá az alulról történő építkezés erősítése a centralizációs törekvésekkel szemben, teret adva a szubszidiaritás elvének.

Rendelkezésre álló EU-s források és pályázati rendszerek 2014–2020

A rendelkezésre álló források (a fejlesztési prioritások alapján) megszerzésében a Regionális Fejlesztési Ügynökségnek kell aktívan szerepet vállalnia. A 2014–2020-as európai költségvetési periódusban rendelkezésre álló források és alapok három csoportja:

- 17 A szerb önkormányzatok egyelőre csak megfigyelői státuszban vannak, az érdemi és törvényes munkában nem vehetnek részt.

1. Direkt brüsszeli források, amelyekre bármely európai uniós vagy az adott program által meghatározott tagjelölt, társult vagy valamilyen uniós érdekből kiemelt ország pályázhat, jellemzően nemzetközi partnerségben megvalósuló projektek. Szerbia folyamatosan írja alá az egyes programokhoz történő csatlakozáshoz szükséges egyezményeket, gyakorlatilag, ahogy halad előre az integrációs folyamat úgy nyílik meg egyre több program az ország előtt.
2. Területi együttműködések, amelyek keretében jellemzően partnerségben valósulnak meg a projektek.
3. IPA előcsatlakozási alapok.

Mindhárom csoportra jellemző, hogy a pályázati tevékenység most kezdődik, 2015-ben várható, hogy a pályázatok dömpingje megjelenik. Szintén mindhárom csoportra vonatkozik (kevés kivétellel), hogy csak nonprofit intézmények pályázhatnak (állami szervek, állami intézmények, önkormányzatok, oktatási intézmények, közzállalatok, civil szervezetek stb.).

1. Direkt brüsszeli források:
 - Cosme – kis és középvállalkozások versenyképességének fejlesztését elősegítő alap;
 - Erasmus+ – oktatási, sport- és ifjúsági együttműködések, fejlesztéseket támogató alap;
 - Horizont 2020 – tudományos együttműködések támogató alap;
 - Europe For Citizens (Európa a polgárokért) – önkormányzatok, civil szervezetek, együttműködését elősegítő alap (testvérvárosi találkozók, európai emlékezés, városhálózatok, civil szervezetek tematikus együttműködései);
 - Creative Europe – európai kulturális és kreatív együttműködések támogatása;
 - LIFE – környezetvédelmi együttműködések támogatása;
 - EaSI – Munkahelyteremtés és szociális innovációk támogatása (3 tengely: Progress, Eures, Microfinance and Social Entrepreneurship);
 - Customs 2020 és Fiscalis program – a vám és az adózási rendszer fejlesztésére, de csak állami szereplők számára.

A programok némelyike már megnyílt, de a jelentősebb források 2015-ben nyílnak meg.

2. Területi együttműködések:
 - Duna program – a Duna-medence országainak együttműködését támogatja 11 témakörben;
 - Duna Start program – a Duna program projekt előkészítő alapja;
 - Adria-Jón program – nyugat- és dél-balkáni országok, valamint Olaszország területi együttműködéseinek támogatása.

A fent említett programok tervezése most zajlik első pályázati kiírások 2015 folyamán várhatóak.

3. IPA Előcsatlakozási alapok:

- Szerbia számára a 2014–2020-as költségvetési periódusban évente mintegy 200 millió euró áll rendelkezésre melyet 9 szektorban (jog, belügyek, a közigazgatás reformja, versenyképesség, energetika, környezetvédelem és klimatikus változások, közlekedés, emberi erőforrások és társadalmi fejlesztés, mezőgazdaság és vidékfejlesztés), 3 tematikus területen (civil társadalom, média, kultúra) és 2 multiszektorális kérdéskörben (helyi és regionális fejlesztés és nemi egyenjogúság) lehet majd elkölteni.

A határon átnyúló projektek a multiszektorális kérdések (helyi és regionális fejlesztés) csoportjába tartoznak és jelentős forrásokat hozhatnak a régió számára, ha az megfelelő koordinációval tud pályázni:

- Határon átnyúló programok: Vajdaság szempontjából legfontosabb a magyar–szerb és a magyar–román (ez az elmúlt periódusban nem volt kihasználva, holott jelentősebb forrásokat képeznek, mint a magyar–szerb program). Ezen kívül elérhetőek még a horvát–szerb és a bosnyák–szerb programok (jelképes összegekkel). Mind a négy program tervezése a vége felé tart, a brüsszeli jóváhagyástól függően 2015-ben kerülhetnek kiírásra az első pályázatok.
- Szintén fontos a mezőgazdaság és vidékfejlesztés program: a mezőgazdaság versenyképességének fejlesztése, a jövőbeli IPARD-program, egyike azon programoknak, ahol előreláthatólag profit-orientált szervezetek, termelők is támogatáshoz juthatnak. A támogatás lehívásához szükséges a megfelelő kifizető intézményrendszer kiépítése és akkreditálása.

A regionális fejlesztési ügynökségek távlatai az előcsatlakozási folyamatok és az EU fejlesztési prioritásai mentén – záró gondolatok

A regionális fejlesztési ügynökségeknek – a régiók felzárkóztatását megcélzó intézményi eszköztár segítségével – meghatározó szerep jut az ország EU-integrációja folyamán.

Szerbiában annak ellenére, hogy a regionalizációnak és a decentralizációnak történelmi hagyománya van (a Vajdaság példája), az egyes régiók közötti fejlettségbeli eltérések jelentősek. Ugyanakkor ezeknek a folyamatoknak az alakulását a háborús helyzet és az elhúzódó gazdasági recesszió, valamint a késői társadalmi szerkezetváltás megakadályozták (Szügyi, 2015b; Takács–Nagy, 2013; Winkler–Takács, 2012;

Winkler, 2015). Szerbia Európai Unió csatlakozási törekvéseinek hatására fordult újra a regionalizációs és decentralizációs folyamatok megvalósítása felé, viszont mindezt lassítja a nem befejezett privatizáció, a kevés külföldi befektetés, az ország rossz makrogazdasági mutatói. A kétezres évek közepétől Szerbia Unió nyomására elkezdte belső jogrendszerének összehangolását az uniós jogrendszerrel és ennek mentén megalkotta a regionális politika jogi keretét, kialakította a NUTS-rendszert, elfogadta a legfontosabb fejlesztési dokumentumokat. A regionális politika intézményrendszere is lassan készen áll az európai uniós előcsatlakozási források fogadására.

Az előcsatlakozási alapok célja, hogy felzárkóztassa a tagjelölt országot (annak régióin keresztül) az Európai Unió fejlettségi szintjére. Az elmúlt évek során az egyes csatlakozó országok számára más-más előcsatlakozási alapokat hoztak létre, de kijelenthetjük, hogy mindezek közös vonása volt, hogy az infrastrukturális, szociális államigazgatási rendszert, az intézményrendszer és a humán erőforrás fejlesztést, a környezetvédelmet, a mezőgazdaságot, valamint a vidékfejlesztést támogatták. Szerbia esetében sincs ez másként, az IPA előcsatlakozási alapok 2014–2020-as programdokumentumaiban is megtalálhatók mindezen prioritások.

Mik azok a fő pontok, amelyekre egy előcsatlakozási folyamatban részt vevő országnak oda kell figyelnie?

- Megfelelő kifizető intézményrendszer kiépítése, szükséges HR- és IT-hátter és uniós akkreditáció (az intézményrendszer akkreditálásának késésével párhuzamosan csökkennek a lekötött összegek);
- Hatékony programozási folyamat, amelyben minden releváns résztvevő érdekei érvényesülhetnek;
- Alulról jövő kezdeményezések felkarolása a terepi szükséglet felmérése után és azok alapján projekt-ötletek kidolgozása (külön kiemelve a LEADER–CLLD programokat, amelyek keretében a rurális térségek felzárkóztatása valósulhat meg);
- Minőségi projektek kidolgozása, már a programozással párhuzamosan, amelyek nem ad hoc alapon, hanem koordináltan kerülnek benyújtásra így egymást erősítik (nem pedig kizárják vagy konkurálnak);
- Az uniós finanszírozási rendszereket jól ismerő szakértők alkalmazása, akik mind az államigazgatás – pályáztatás oldalán, mind a felhasználók – pályázók oldalán megfelelő eredményeket tudnak felmutatni.

Külön kiemelő a régió (és az RFÜ) szempontjából:

- Az önkormányzatok koordinált közös fejlesztéseinek tervezése – jelentős forrásokat lehet hívni, ha nincsenek párhuzamos projektötletek, ezzel párhuzamosan meg kell erősíteni az önkormányzatok fejlesztési csapatait akár külső szakértők bevonásával is.

- A vidékfejlesztési források felhasználása: a LEADER-csoportok megalakításának a kezdeményezése, mivel a LEADER-programban alulról jövő kezdeményezésként a közösségek saját maguk döntenek a támogatandó projektekről.
- Kapcsolatrendszer kiépítése Belgrádban a programkoordináló állami szervezeteken belül: információhoz jutás és lobbizási tevékenység.
- Informális csatornákat kiépítése Brüsszelben (lobbiszervezet), hasonló céllal.
- Az állami akkreditált regionális fejlesztési ügynökség (PANNONREG) felügyelete és irányítása.

Irodalom- és dokumentumjegyzék

PANNONREG RFÜ 2014 adatbázis

Stratégia VMSZ 2015: A Vajdasági Magyar Községek Terület- és Gazdaság-fejlesztési Stratégiája c. dokumentum, VMSZ, 2015; <http://www.vmsz.org.rs/strategia#1> [2015. augusztus 1.]

SZÜGYI ÉVA 2015a: Régiók és regionális politika Szerbiában. Konferenciakötet 2015, Fialat Regionalisták Konferenciája, Győr, 2015. június 19–20. [Megjelenés alatt]

SZÜGYI ÉVA 2015b: Regionális különbségek Szerbiában. Konferenciakötet 2015, IV. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia, Pécs, 2015. Május 14–15. [Megjelenés alatt]

TAKÁCS ZOLTÁN 2011: Régiók és a regionális politika intézményrendszere Szerbiában. – *Területi Statisztika*. 14. (51.) évf. 3. sz. 282–297. o.

TAKÁCS ZOLTÁN–NAGY IMRE 2013: Institutionalization of Regional Policy and the Regional Institution System in Serbia. – *European Spatial Research and Policy*. 20. évf. 1. sz. 27–47. o.

Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica (Sl. Gl. RS br. 109/2009, 46/2010).

Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2013. godinu (Sl. Gl. RS br. 62/2013).

Uredba o utvrđivanju Programa standardizovanog seta usluga za mala i srednja preduzeća i preduzetnike u 2014. godini koji se realizuje preko akreditovanih regionalnih razvojnih agencija (Sl. Gl. RS br. 8/13, 75/13).

Uredba o utvrđivanju uslova, kriterijuma i načina akreditacije za obavljanje poslova regionalnog razvoja i oduzimanja akreditacije pre isteka roka na koji je izdata (Sl. Gl. RS br. 74/2010, 4/2012).

WINKLER, ANDREAS–TAKÁCS, ZOLTÁN 2012: *Regional Policy and Regional Disparities. Institutionalisation of Spatial Development in Serbia with Focus on the*

Autonomous Province of Vojvodina. 32rd International Geographical Congress (IGC). Germany, Cologne. [26–30th of August, 2012.]

WINKLER, ANDREAS 2015: Räumliche Differenzierung und lokale Entwicklung. Divergente Transformationspfade am Beispiel serbischer Kommunen. Bamberger Geographische Schriften. Heft 28. University of Bamberg Press, Institut für Geographie. Bamberg.

Zakon o privrednim društvima (Sl. Gl. RS br. 36/2011, 99/2011).

Zakon o regionalnom razvoju (Sl. Gl. RS br. 51/2009, 30/2010).

HATÁR ÉS HATÁRRÉGIÓK MEGÚJULÁSI LEHETŐSÉGEK

Baranyi Béla¹

Reflexiók a határmentiség és a perifériajelleg értelmezésének kérdéséhez Magyarországon

ABSZTRAKT: A tanulmány a határ menti perifériák kialakulásának okait, jellemzőit és a területi felzárkózás lehetőségeit elemzi röviden az európai integrációs folyamatok alakulásával szoros összefüggésben. Megállapítja, hogy a határon átívelő kapcsolatokban zajló paradigmaváltás, az interregionális együttműködés új típusú, intézményesült szervezeti, elsősorban lokális, kistérség- és településközi, kvázi mini eurorégiós formái hozzájárulhatnak a vidékfejlesztési szempontból halmozottan hátrányos helyzet és a perifériajelleg felszámolásához Magyarországon. Az elemzés a Kárpát-medence gazdasági-társadalmi kohéziójának erősítését kívánja szolgálni.

KULCSSZAVAK : határmentiség, perifériajelleg, belső és külső periféria, európai integráció, Schengen-folyamat, paradigmaváltás, EGTC/ETT

Határmentiség és perifériajelleg dichotómiája

A magyarországi határrégiók meglehetősen általános jellemzője, hogy számottevő részük ma is gazdaságilag-társadalmilag elmaradott, periférikus terület. A halmozottan hátrányos helyzetű perifériák, avagy a „periféria perifériájának” számító határ menti térségek és települések esetében nyilvánvaló tény ma már, hogy a perifériajelleg kialakulása döntően az 1920. évi trianoni békeszerződés következménye. A jelenlegi helyzetet ugyanis elsősorban történeti-politikai okok idézték elő kilenc és fél évtizeddel ezelőtt. Ebből a tragikus előzményből eredeztethető a határmentiséggel kapcsolatos későbbi fejlődésbeli ellentmondások sokasága is (*Palotás, é.n.; Baranyi, 2007, 2014a, 2014b*).

A történelmi Magyarország drasztikus területi feldarabolását követően az ország új államhatárai mentén váltakozó szélességben, olyan elmaradott rurális övezetek kialakulása vette kezdetét, amelyek jórészt a megmaradt megyecsonkokból képződtek. Miután a politikai államhatárok szétvágták a korábbi regionális kapcsolatokat, természeti tájakat és gazdaságföldrajzi egységeket szelve keresztül, az Alföld-peremi vásárvárosok és az azokat összekötő transzverzális közút- és vasútvonalak, valamint az egykori fejlett ellátó és szolgáltató vonzásközpontokkal kialakult szoros funkcionális kapcsolatok elvesztése következtében a trianoni Magyarország

1 Baranyi Béla, egyetemi tanár, az MTA doktora, Debreceni Egyetem, Debrecen

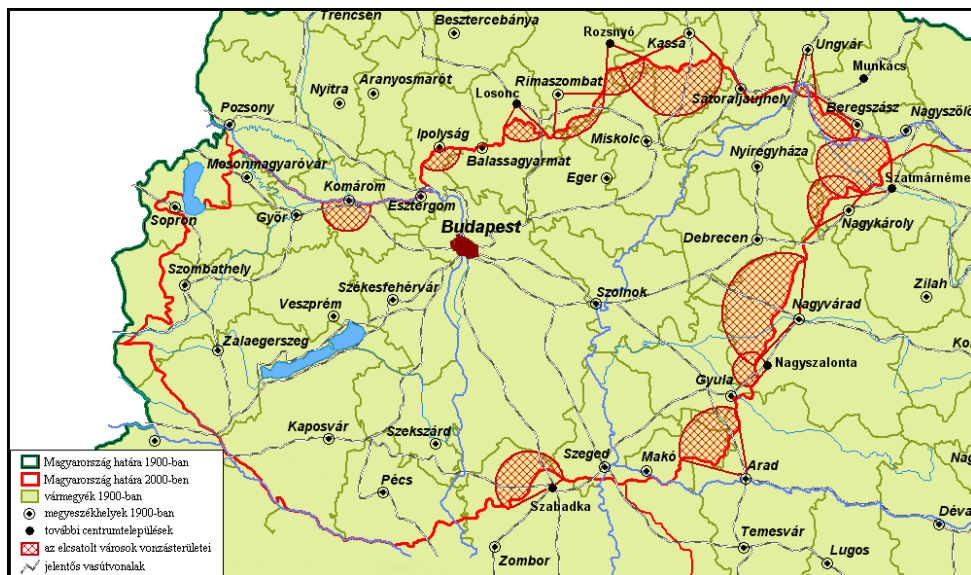
– különösen keleti, északi és délkeleti – államhatárai mentén jelentős városhiányos területek keletkeztek (1. ábra). A Kárpát-medencén belüli politikai államhatárok között az egyes államok térszerkezete csak szerves folyamatokat fékező politikai korlátok között fejlődhetett, a belső kapcsolatrendszer intenzitása és textúrája sokkal nagyobb, erősebb, illetve sűrűbb lett, mint a határ menti térségeké, nem is szólva a határon átívelő regionális együttműködés fejlődésének a korlátairól. Eközben szinte törvényszerű és intenzív folyamattá vált a határ menti sávban zajló sokirányú perifériaképződés (Tóth, 1996).

A határmentiség és a periféria helyzet összefüggéseinek felismerése és az ezzel kapcsolatos kutatások nem új keletűek. A trianoni békeszerződés értékelése kapcsán politikai-etnikai szempontból már sokan és sokoldalúan vizsgálták a perifériaképződés kérdését, de gazdasági-társadalmi szempontból elsősorban csak a nyolcvanas évek elejétől-derekától figyeltek fel rá tüzetesebben a hazai szakmai közösség képviselői, mindenekelőtt a formálódó regionális tudomány művelői. A határmentiség kapcsán a hazai szakirodalomban már több évtizede találni utalásokat a nemzetközi integráció lehetőségeire (Enyedi, 1976), valamint a határ menti halmozódottan hátrányos helyzet sajátosságaira (Varga, 1982). Más korai, a centrum–periféria fogalompár összefüggéseit alaposan és sokoldalúan tárgyaló elemzések az Alföld régió határ menti területeinek vizsgálatakor pedig nemcsak a nagyrégió periféria-jellege, hanem annak határ menti területein a határmentiség és perifériajelleg között is rendkívül szoros összefüggéseket láttak (Tóth–Csatári, 1983; Tóth, 1988; Erdősi–Tóth szerk., 1988; Ruttkay, 1995).

A kutatási előzményekre tekintettel részletes kifejtés nélkül is megállapítható, hogy a Kárpát-medence geopolitikai térképét gyökeresen átrajzoló Trianon leg súlyosabb, a határon átívelő kapcsolatok alakulását mindmáig hátráltató következménye a gazdasági-társadalmi, a közigazgatási, az infrastrukturális és az etnikai viszonyok szinte minden összetevőjét meghatározó, viszonylag egységes térszerkezet „széttöredezése”, a határmentiség és a halmozottan hátrányos helyzet szoros összekapcsolódása, következképpen a külső (határ menti) perifériák létrejötte lett az államhatárok mindkét oldalán. Miután a Trianonban kikényszerített határok már szervesen összetartozó térszerkezeti egységeket és valóságos régiókat szabdalnak szét Magyarországon, a határ menti területek és települések a trianoni döntést követően, akaratukon kívül egyik pillanatról a másikra kettős értelemben is perifériákká váltak. Ez egyfelől azt jelentette, hogy a korábbi országon belüli, úgymond „mélységi” elhelyezkedésből egy új, immár elválasztó jelleggel funkcionáló politikai államhatár „szélére”, valaminek a „végére” szorultak, másfelől pedig elveszítették egykori, a határ túloldalára szakadt centrumukat, ami újfent a periféria helyzet akkumulációját idézte elő. A határ menti, ún. külső perifériák szerepe különösen dominánsan mutatkozott meg az északkelet-magyarországi politikai államhatárok mentén, ahol

gazdaságilag-társadalmilag elmaradott, hátrányos, nem egyszer halmozottan hátrányos helyzetű térségek, települések és településcsoportok érintkeztek egymással, voltaképpen perifériák találkoztak perifériákkal (Hardi, 2000; Baranyi, 2007).

1. ábra: A trianoni békeszerződés (1920) következtében vonzásközpontjukat veszített területek Magyarországon

Forrás: Baranyi, 2007: 59.

A történelmileg kialakult helyzetet súlyosbította, hogy a rendszerváltást követően felerősödött gazdasági-társadalmi dekoncentrációs folyamatok nyomán az Alföld jelentős része továbbra is döntően elmaradott terület maradt, miközben egyes nagyrégió belüli térségei – közülük is elsősorban a határ menti régiók – periferializálódtak. Halmozottan hátrányos helyzete miatt, mindenképp az észak-kelet-alföldi határszél joggal érdemelte ki a „periféria perifériája” megnevezést. A különösen hátrányos helyzetű, általában 25–30 km széles határ menti területsáv jelentős része jelenleg is hátrányos helyzetű terület, Magyarország legkiterjedtebb válságövezeteinek egyike. A Magyarországot övező határ régiók többségében – részben a perifériaképződés sajátosságai miatt – a határ menti elhelyezkedés mind a mai napig elmaradottságot jelent (Ruttkay, 1995; Baranyi, 1999, 2015).

A centrum-periféria viszonyrendszerben a jelenlegi viszonyok közepette a periférikus, hátrányos vagy a – még rosszabb – halmozottan hátrányos helyzetű területek-térségek, azaz a területi egyenlőtlenségeknek két nagyobb előfordulása, az ún.

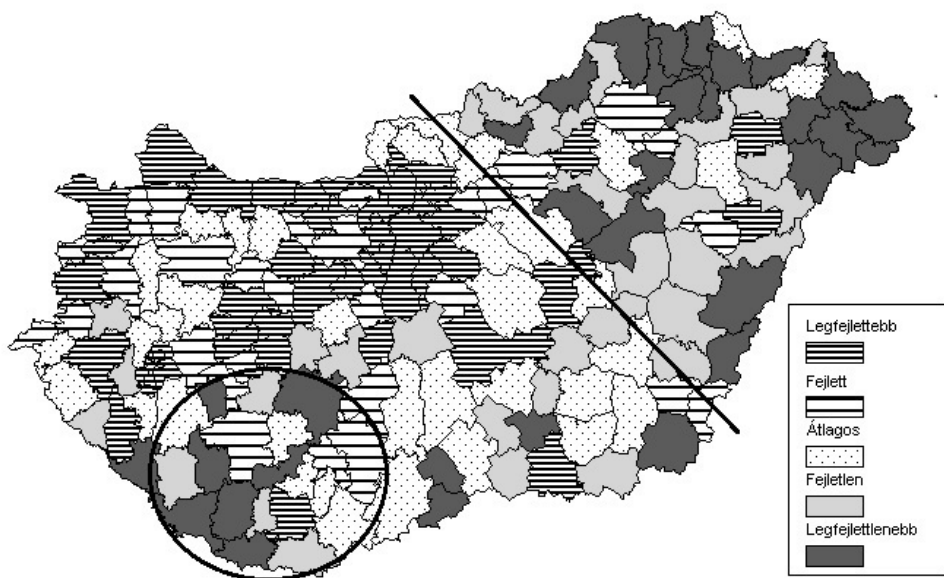
belső- és a külső (határ menti) perifériák jelenléte a jellemző ma Magyarországon. Közülük a belső perifériák azok a jelentékenyebb kiterjedésű térségek, amelyek az ország belső területein elhelyezkedve az átlagosnál koncentráltabban viselik magukon a hátrányos helyzet következményeit. Ezeket a „szigetszerűen” elhelyezkedő válságterületeket többek között tartós gazdasági recesszió, akut foglalkoztatási válság, magas, az országos átlagot jóval meghaladó nagyságrendű munkanélküliség, rossz infrastrukturális ellátottság, a centrumtelepülésektől és az egyéb decentrumoktól való nagy távolság, nehéz megközelíthetőség és gyenge vonzókapesség; az elvándorlás; az elnéptelenedés; a szegénység; a roma népesség koncentrációja jellemzi. Belső perifériák nagyobb számban a Dunántúl déli felében, jellemzően Tolna és Somogy megyék találkozásánál, valamint Baranya megye északi részén, illetve a Dél-alföldi régió néhány kistérségében találhatók. Leggyakoribb és legkiterjedtebb előfordulásuk azonban az Alföldön, közelebbről pedig az északkelet-magyarországi térség két nagyrégiójában tapasztalható (2. ábra). Az utóbbiak alkotta területen, részben a halmozottan hátrányos helyzetű belső perifériák peremén képződtek legtípusosabb formájukban a külső (határ menti) perifériák. Ez egyben azt is jelzi, hogy a belső perifériák nagyon gyakran érintkeznek vagy fokozatosan átmennek, sőt egybeolvadnak a határ menti, ún. külső perifériákkal (*Baranyi, 2004, 2010*).

A külső (határ menti) perifériák túlnyomó többségükben és jellemző módon Magyarország északi, keleti és déli államhatárai mentén helyezkednek el. Míg az elmúlt évtizedekben inkább erősödő, mintsem gyengülő halmozottan hátrányos helyzet az északkelet-magyarországi magyar–szlovák, magyar–ukrán és magyar–román viszonylatban súlyosabb, addig az északnyugat-magyarországi magyar–szlovák, illetve magyar–osztrák, valamint a délkelet-alföldi magyar–román térségben kevésbé súlyos gond. A periférikus jelleg a déli államhatárok mentén, főként a korábbi évtizedek súlyos válságfolyamatai miatt a magyar–szerb határ régiókban jelentkezik, illetve a délnyugat-dunántúli magyar–horvát határtérségben húzódó perifériákat jellemzi.

A tradicionális és strukturális hátrányokkal küszködő térségekben jelentős társadalmi, gazdasági és területi belső differenciálódás ment végbe. A fejlettebb régiókhoz, kistérségekhez és településekhez képest számos (gazdasági, infrastrukturális, szociális) területen stagnálás, sőt hanyatlás mutatkozott, miközben újabb problémák is keletkeztek. Újrateremtődtek különféle területi egyenlőtlenségek, főként az akut foglalkoztatottsági válság tekintetében. A kialakult helyzet önmagában is jelzi, hogy az 1989/90. évi rendszerváltás óta a magyar gazdaság átalakulása újfent egy elmélyült területi válság körülményei között ment végbe és zajlik részben ma is. Az ellentmondásos területi folyamatok fő sajátossága az ország keleti, valamint dél-dunántúli részeinek erőteljes gazdasági-társadalmi „leszakadása” a fejlettebb régiókhoz képest. Ennek egyik legnyilvánvalóbb jele, hogy az ország keleti felében a gazdaság

átalakulását az országos átlag legalább kétszeresét kitevő munkanélküliség kíséri. A gazdasági rendszerváltással együtt járó gyökeres tulajdoni, szerkezeti és szervezeti átalakulás sem javított a perifériák helyzetén. A rendszer-váltás során újraindult viszonylagos gazdasági-társadalmi dekoncentrációs folyamat igazi veszteseinek a keleti-északkeleti és délnyugat-dunántúli országrészek elzárt és el-maradott, határ menti rurális, falusi térségei és települései tekinthetők (Enyedi, 1996; Baranyi, 1999, 2009, 2011).

2. ábra: Kistérségek fejlettsége a 67/2007. (VI.28.) OGY. határozat alapján

Forrás: KSH Területi Statisztikai Évkönyv (2008) alapján saját szerkesztés.

Az elmondottak alapján is könnyen kikövetkeztethető, hogy Magyarország államhatárai mentén elhelyezkedő, az északkeleti-keleti és a déli nemzetközi regionális stratégiai kapcsolódási irányhoz tartozó határ régiók közös jellemzője a periféria jelleg dominanciája, annak minden gazdasági-társadalmi-kulturális hátrányával együtt. A keleti irányú együttműködés szempontjából a jövőben olyannyira fontos magyar-román, magyar-ukrán, magyar-szlovák, magyar-szerb, magyar-horvát határvidék, az öröklött történeti-etnikai problémákon túl, nem utolsósorban Trianon következményeként, a gazdasági térszerkezet szétesése miatt ma is túlnyomórészt elmaradott peremterületeket foglal magában a határok mindkét oldalán. Aligha túlzás a mára vonatkoztatva is kijelenteni, hogy a határmentiség problematikája

Magyarországon legjellemzőbb módon az országot övező határszakaszok többségében a periféria-helyzettel, azaz a halmozottan hátrányos helyzettel jellemezhető. Olyan régtől fogva halmozottan hátrányos helyzetű területekről és településekről van ugyanis szó, amelyek a fejlettebb országrészekről messze elmaradó periféria jellegzetességeit viselik magukon.

Felzárkózási esélyek új helyzetben

A külső (határ menti) periféria-helyzet felszámolásában, a gazdaságilag-társadalmilag elmaradott határregiók felzárkóztatásában és a kohéziós folyamatok erősítésében várhatóan megkülönböztetett szerephez jut az a paradigmaváltás, amely a határon átnyúló kapcsolatok tartalmában és minőségében máris elkezdődött. Az európai integráció és a Schengen-folyamat kiteljesedésével – Magyarország esetében is a Schengeni Végrehajtási Egyezmény 2007 decemberében történt teljes körű bevezetésével – gyökeres változás vette kezdetét a határon átnyúló kapcsolatok jellegét, tartalmát és formáit illetően. A határmentiség új dimenziói elsősorban a kisebb, konkrét bi- és trilaterális intézményesült interregionális együttműködések előtérbe kerülését jelentik, mindenekelőtt a schengeni belső határok mentén.

A határmentiségben és a határon átnyúló kapcsolatokban az európai integrációs és globalizációs folyamatok kiteljesedésével kettős tendencia figyelhető meg. Az egyik tendencia abban mutatkozik meg, hogy a különféle euróregió és interregionális szervezetek – lassan csökkenő szerepkörrel – a jövőben is a határ menti együttműködések, illetve a határon átnyúló kapcsolatok fejlesztésének eredményes formái maradhatnak, különösen, ami a szomszédos országok területi és fejlettségi különbségek mérséklésének a lehetőségeit illeti. A korábban intézményesült euróregió típusú határközi együttműködések – azon túl, hogy elősegíthetik az uniós források megszerzését és hatékonyabb felhasználását –, jelentős mértékben hozzájárulhatnak Magyarország politikai és gazdasági pozícióinak átrendezéséhez is a Kárpát-medencében.

Az előbbivel egyidejűleg kibontakozó másik tendencia, hogy a nagy ívű multinacionális határközi szervezeti rendszerek (euróregiók) keretében, a nagyregiók (pl. Kárpátok Euróregió) mellett és/vagy helyett várhatóan felértékelődik a kisebb léptékű intézményesült együttműködési formák, kistérségi, városközi, településszövetségi stb. kapcsolatokon alapuló kisregió (pl. Hajdú-Bihar-Bihar Euróregió), az ún. minieuróregió interregionális együttműködések, valamint a határ menti nagy- és középvárosok „kapuvárosi” (gateway) és tranzitfunkcióinak, illetve egyéb jogi alapokon – vagy anélkül – működő település- és intézményközi kapcsolatok szerepe. A jövőt tekintve tehát a hatékonyabb határokon átnyúló kapcsolatépítés érdekében a gyakorta formális tevékenységet folytató, hatalmas kiterjedésű, ún. bizottsági típusú

együttműködési formák – mindenekelőtt a Kárpátok Eurorégió, s részben a Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió – gyökeres megújulása, szervezeti struktúrájának átalakítása és a kisebb léptékű, határközi struktúrák, az ún. projektjellegű megyei és/vagy kistérségi együttműködések szerepének növelése a közeljövő nagy kihívása. Ehhez kedvező alapot teremt az ún. Schengen-folyamat, amelynek pozitív következményeként, főként a belső határok mentén kedvezőbbé válik, és jelentősen bővül az interregionális együttműködések feltételrendszere. A határon átnyúló interregionális együttműködésekben, illetve a potenciális eurorégiók szerveződésében ma már Magyarországon is egyre erőteljesebben érvényesülnek a nagyvárosi, kistérségi vagy éppen megyei érdekek, mint a kevésbé vagy egyáltalán nem létező magasabb szintű regionális akaratok (Baranyi, 2011).

Az új típusú, kisebb kiterjedésű, mini-eurorégiók operatívabb és hatékonyabb együttműködések tartós alapját, szilárd pillérét teremthetik meg az interregionális kapcsolatok megújításának. Nyilvánvaló ugyanis, hogy bármilyen meglévő vagy éppen szerveződő (potenciális) eurorégió esetében a valós regionális fejlesztő hatások indukálására és konkrét képviselőre leginkább a határ menti települési és térségi önkormányzatok, középszintű intézmények és szervezetek alkalmasak. A határon átnyúló kapcsolatokban lejátszódó paradigmaváltás kifejeződésekként, a terület-fejlesztési tevékenységek teljes körére kiterjedő együttműködés létrehozása és fenn-tartása céljából újabban a határon átvívelő településközi kapcsolatokat az Európai Parlament és a Tanács 1082/2006/EK. számú rendelete (2006. július 5.) nyomán előtérbe helyező új jogintézmény, az Európai Területi Együttműködési Csoportosulás (European Grouping of Territorial Cooperation), az EGTC létrehozásával, jogi kereteinek kiépítésével a határregiók kapcsolatrendszerében a tagállamok regionális és helyi önkormányzatainak jogi személyiséggel rendelkező együttműködéseinek a megerősödése. Magyarországon 2008-tól jöttek létre a szomszédos települések, önkormányzatok, határ menti kistérségek, mikrorégiók és gazdasági szervezetek részvételével közös területfejlesztési céllal, az összehangolt fejlesztések és az európai uniós és hazai pénzügyi források közös felhasználásának, valamint a partnerségi kapcsolatok erősödésének a szándékával az első EGTC-k a magyar-szlovák határtérségben – az Ister-Granum, az Abaúj–Abaújban, a Bodrogi, az Ung–Tisza–Túr–Sajó, illetve a Karst–Bodva EGTC (Baranyi, 2014a; Soós–Fejes, 2009; Majoros, 2009).

A területfejlesztési tevékenységek teljes körét érintő új típusú együttműködések, az Európai Területi Együttműködési Csoportosulások (EGTC), vagy újabb megnevezéssel Európai Területi Társulások (ETT) jogi kereteinek megjelenésével egy időben pedig fokozatosan erősödnek a tagállamok regionális és helyi szervezeti keretei közötti új típusú közös tevékenységek a határtérségekben, amelyekből néhány év eltelte után is mára már mintegy tizenöt található Magyarország trianoni határa-

it övező határrégiókban. Kivételes jelentősége ennek az intézményesülési folyamatnak elsősorban abban rejlik, hogy az EGTC-k olyan új típusú jogi személyiséggel rendelkező intézményi formák, amelyek az érintett határrégióban együttműködő települések, különböző szintű önkormányzatok, kistérségek, állami intézmények, mikrorégiók, gazdasági szervezetek közvetlen és önkéntes államközi szerződések nélkül is teljes jogképességgel rendelkeznek, kvázi határon átnyúló megyék, hatósági jogkörök nélkül (*Baranyi, 2014b*).

Az első tapasztalatok alapján máris érzékelhető, hogy a rendelkezésre álló jogi eszközök közül az EGTC, illetve az ETT kínálta szervezeti formák azok, amelyek mérettől és a résztvevők számától függetlenül a legeredményesebben tudják megvalósítani a közös regionális és lokális célokat. Ez egyben azt is kifejezi, hogy a határon átnyúló regionális együttműködésben az euroregionális szerveződések mellett – akár annak keretei között – meghatározó szerephez juthatnak a határrégiók egyes kistérségei, településegységei és -szövetségei, de leginkább a határ menti nagyvárosok, az ún. centrumvárosok. Ezért annyira fontos, hogy a nagy ívű határközi szervezeti rendszereken (euro régiók) túl vagy annak keretei között a kistérség–kistérség, város–város érintkezések vagy településszövetségek új intézményi keretei jöjjenek létre. Ezek hálózatokba szervezése különösen nagy lendületet biztosíthatna a határ menti együttműködések ügyének, előmozdítva a periférijelleg felszámolását vagy legalábbis mérséklését az érintett határrégiókban.

Következtetések

A különböző megújult határközi együttműködések és intézményi struktúrák, inter-regionális szervezetek minden problémájuk ellenére a határon átívelő kapcsolatok olyan új intézményesült keretei, amelyek eredményesen szolgálhatják az uniós források megszerzését, a hatékonyabb felhasználását, mindenekelőtt pedig a közvetlen kapcsolatok és helyi erőforrások kiaknázásában rejlő lehetőségeket. A határon átnyúló kapcsolatokban bekövetkező, egyre nyilvánvalóbb paradigmaváltás nyomán, mindenekelőtt a belső államhatárok mellett elhelyezkedő szomszédok esetében a határrégiók és a határon átnyúló együttműködések hatékonyabban segíthetik elő a határrégiók közötti összekötő (híd-) szerep megszilárdulását, hajdanvolt integrációs kapcsolatok újjászerveződését, a Trianonban széttöredezett térszerkezeti egységek „újraegyesítését”. Mindez pedig optimális esetben hozzájárulhat egy új alapokon szerveződő Kárpát-medencei makroregionális gazdasági térség létrejöttéhez, erősítve a szomszédos országok gazdasági-társadalmi kohézióját és együttműködését, amelyhez komoly hozzájárulást jelenthet az Európai Unió kohéziós és interregionális politikája is.

Az európai közösség országában zajló, a határon átnyúló kapcsolatok tartalmában és minőségében egyre erőteljesebben megmutatkozó paradigmaváltás, más szóval az interregionális együttműködés új típusú intézményi struktúrái nemcsak a külső perifériák felszámolásához, az elmaradott határ régiók felzárkóztatásához és a kohéziós folyamatok elmélyítéséhez jelenthetnek hatékony hozzájárulást Kelet-Közép-Európa rendszerváltó országában, hanem a határok nélküli együttműködés erősítéséhez, távolatlag pedig a „határok nélküli Európa” gondolatának megvalósításához is. A tagországok és a csatlakozásra váró országok számára a határmentiség új dimenziói elsősorban a kisebb léptékű és közvetlenebb bi- és trilaterális együttműködések, megújult határközi szervezetek, kvázi „mini-euró régiók” erősödését jelentik, mindenekelőtt a schengeni belső határok mentén. Az új típusú határközi intézményi struktúrák kiépülése, interregionális szerepük és funkciójuk erősödése végső soron a határ menti kapcsolatokban Európa-szerte zajló paradigmaváltás lényegét érintik.

A határmentiség és periférijelleg hazai helyzetét értékelve, megállapítható az is, hogy Magyarország államhatárait övező külső perifériák, illetve határ régiók számottevő része ma is elmaradott terület. A részben történeti, részben pedig az ugyancsak korábbi kedvezőtlen makro- és mikrogazdasági tényezők és hatások következményei, az életképes gazdasági programok hiánya, az elavult infrastrukturális és közlekedési rendszerek, s főként pedig a minden területen vontatottan fejlődő határon átívelő kapcsolatok miatt Magyarország és szomszédai számára egyaránt létfontosságú kérdés tehát továbbra is a határmentiség és a határon átnyúló együttműködés ügye. A ma még inkább csak hátrányokat magában foglaló határ menti fekvés a marginális helyzetű térségek és településeik fejlesztését sürgetik. Az államhatárok merev elválasztó szerepének oldódása, a kelet-közép-európai határok spiritalizálódása a rendszerváltó országok, köztük Magyarország és szomszédai számára egyaránt alapvető nemzeti érdek.

A hátrányos és periférikus helyzetű rurális, erősen agrárjellegű térségek kapcsán egy hatékonyabb fenntartható fejlődés azzal kecsegtet, hogy Magyarország EU-tagsága, az európai integrációs és a Schengen-folyamat kiteljesedése nyomán összességében csökkenhetnek a meglévő területi egyenlőtlenségek, enyhülhetnek a hátrányos-periférikus helyzetből fakadó válságfolyamatok, következésképpen a határ régiókban sikerrel járhat a perifériák felzárkóztatása. Bizonyosnak látszik azonban, hogy a külső perifériákat érintően még hosszabb ideig a fenntartható fejlődés és a hátrányos helyzet kölcsönhatása fog érvényesülni. Továbbra is nyitott kérdés azonban, hogy mennyiben lesznek képesek majd hozzájárulni az európai integrációs folyamatoktól remélt előnyök, többek között a határ régiókba irányuló támogatások és az államhatárok elválasztó szerepének csökkenése, amelyekre a magyar perifériák fölzárkóztatásának, a kohéziós politika eredményességének az elősegítéséhez föltöbb szükség lesz, mert a külső perifériák önerőből nehezen vagy egyáltalán nem lesznek képesek kilábalni a tartós válságból (Enyedi, 2005).

Irodalom

- BARANYI BÉLA 1999: A „periféria perifériáján” – a határmentiség kérdőjelei egy vizsgálat tükrében az Északkelet-Alföldön. – *Tér és Társadalom*. 4. sz. 17–44. o.
- BARANYI BÉLA 2004: Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. – *Tér és Társadalom*. 2. sz. 1–21. o.
- BARANYI BÉLA 2007: *A határmentiség dimenziói*. 2. jav., bőv. kiad. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- BARANYI BÉLA 2009: Paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban. – *Tér és Társadalom*. 2. sz. 25–43. o.
- BARANYI BÉLA 2010: Külső (határ menti) perifériák Magyarországon. In: FÁBIÁN ATTILA, LUKÁCS AMARILLA (szerk.): *Párbeszéd és együttműködés: Területfejlesztési Szabadegyetem 2006–2010*. Sopron, Nyugat-magyarországi Egyetem. 113–136. o.
- BARANYI BÉLA 2011: Határmentiség és periféria helyzet. In: FERENCZ ÁRPÁD (szerk.): *Erdei Ferenc VI. tudományos konferencia II. kötet (Kecskemét, 2011. augusztus 25–26.)* Kecskemét, Kecskeméti Főiskola Kertészeti Főiskolai Kar. 481–486. o.
- BARANYI BÉLA 2014a: Adalékok a határmentiség újraértelmezéséhez Magyarországon. – *Deturope: Central European of Tourism and Regional Development*. 6. (2) 26–45. o. <http://www.deturope.eu>
- BARANYI BÉLA 2014b: A határ menti szerep újraértelmezése Trianon után. – *Közép-Európai Közlemények*. 3–4. sz. 50–63. o.
- BARANYI BÉLA 2015: Alföld-perifériák és a „periféria perifériái”. In: TÉSITS RÓBERT, ALPEK B. LEVENTE (szerk.): *A mi geográfiánk: Tóth József emlékezete*. Pécs, Publikon Kiadó. 343–351. o.
- ENYEDI GYÖRGY 1976: *A magyar népgazdaság fejlődésének területi problémái*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ENYEDI GYÖRGY 1996: *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. (Ember, település, régió).
- ENYEDI GYÖRGY 2005: Európa peremén? In: NAGY ERIKA – NAGY GÁBOR (szerk.): *Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periférián. III. Alföld Kongresszus (2003. november 28–29. Békéscsaba)*. Békéscsaba, Nagyalföld Alapítvány. 7–11. o.
- ERDŐSI FERENC-TÓTH JÓZSEF SZERK. 1988: *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*. In: Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga. OKKFT Ts.2/2 „A terület- és

- településfejlődés társadalmi-gazdasági folyamatai Magyarországon” c. program. Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, Ts-2/2 Program Iroda.
- HARDI TAMÁS 2000: Államhatárok és regionális együttműködések. In: HORVÁTH GYULA–RECHNITZER JÁNOS (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 595–615 o.
- MAJOROS ANDRÁS 2009: *A többszintű területi együttműködés lehetőségei és akadályai. A Duna–Körös–Maros–Tisza Euro régió esete*. Műhelytanulmány. 40. Budapest, Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány.
- PALOTÁS ZOLTÁN é.n.: *A békeszerződés katasztrofális következményei*. Szenci Molnár Társaság.
- RUTTKAY ÉVA 1995: Határok, határmentiség, regionális politika. – *Comitatus*. 12. sz. 23–35. o.
- TÓTH JÓZSEF 1988: *Urbanizáció az Alföldön*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TÓTH JÓZSEF 1996: A Kárpát-medence és a nemzetközi regionális együttműködés. In: PÁL ÁGNES – SZÓNOKYNE ANCSIN GABRIELLA (szerk.): *Határon innen – határon túl*. Szeged, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék, JGYFT Földrajzi Tanszék. 27–43. o.
- TÓTH JÓZSEF – CSATÁRI BÁLINT 1983: Az Alföld határmenti területeinek vizsgálata. In: BERÉNYI ISTVÁN (szerk.): *Területi Kutatások* 6. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. 79–92. o.
- VARGA DÁVID 1982: *Az ország peremén*. Budapest, Magvető Kiadó. (Gyorsuló idő).

A határ – valóban gazdasági hátrány?

ABSZTRAKT: Tanulmányomban azt a közkeletű vélekedést próbálom árnyalni, amely a határ menti fekvést automatikusan kapcsolja össze a hátrányos gazdasági helyzettel. Közelmúltbeli kutatások eredményeire hivatkozva amellelt érvelek, hogy a határmentiség jelenthet, hordozhat magában gazdasági előnyt is. Ennek az előnynek a kihasználása azonban a határtérsegek esetében elsősorban nem gazdasági természetű fejlesztésektől függ, hanem jórészt olyan szoft jellegű beavatkozásoktól, amelyek a kölcsönös bizalom légkörét, és egyfajta közös identitás kialakulását teszik lehetővé. Ebből a szempontból pedig a fizikai és politikai-adminisztratív határok jelentősége jóval kisebb, mint a mentális határoké.

A fenti következtetéseket két oldalról próbálom meg alátámasztani: egyrészt vizsgálom a határok eltérő státuszának hatásait a gazdaságra, a gazdaság szereplőire; másrészt az új, hálózati gazdaság keretei között próbálom meg értelmezni a határok státuszát.

KULCSSZAVAK: határ, határ menti együttműködés, mentális határ, határ és gazdaság

A határ fogalmát a tértudományokban három eltérő jelentésben szokás használni. A fizikai korlátként értelmezett határokat olyan geomorfológiai képződmények jelentik, amelyek nehezé teszik az áthaladást egyik területről a másikra. Jellegzetes természetes határként azonosíthatóak a magas hegységek, a folyamok, a tengerek.

A politikai határok a korábbi évszázadokban sokszor követték ezeknek a természetes akadályoknak a vonalát, mivel *barrier*-funkciójuknál fogva kiváló lehetőséget nyújtottak az adott terület védelmének megszervezésére. Ilyen határ húzódik Spanyolország és Franciaország (Pireneusok), Franciaország és Németország (Rajna) vagy Dánia és Svédország (Øresund-szoros) között.

A határfogalom harmadik értelmezése kognitív/mentális korlát formában fordul elő a szakirodalomban. Ahogy Hardi Tamás definiálja: „A mentális határ fogalma alatt azt a képzeletbeli vonalat értjük, mely az egyes ember területi identitásának végső földrajzi pontjait köti össze, s amelyen belül élőket még a „mi” csoportjába, s a rajta kívül élőket az „ők” csoportjába sorol, tehát egy pszichikai távolság térbeli leképezése.” (Hardi, 2001) A mentális határ ezek szerint szoros összefüggést mutat az állatfajok territoriális magatartásából is ismert explorációs drive és gátlás jelenségével. Az állatokhoz hasonlóan az embert is hajtja a kíváncsiság, hogy újabb és újabb területeket fedezzen fel, ismeretlen világokat hódítson meg. Ugyanakkor folyamatosan tudatában van a körülötte lévő határoknak, amelyeken túl mindig valami idegen, furcsa, esetenként rémisztő világ található. Éppen ez a furcsasága az, ami vonzóvá

teszi a kutató elme számára (exploráció), de egyben egyfajta gátlást is előidézik, hiszen a határ összekapcsolódik az idegenség érzésével.

Jórészt ennek a kétarcú pszichikai jelenségnek tudható be, hogy míg a fizikai határokat ma már könnyedén átlépjük (repülőgéppel, a bázisalagútban vagy a tenger alatti alagútban száguldó vonaton, vagy éppen tengeri kompon), és az Európai Unió modellként szolgálhat a politikai határokat meghaladó térszemlélet kialakulására is, a mentális határok felszámolása még mindig komoly kihívás elé állítja a regionális politika szereplőit. Még ahol évtizedek óta megszűnt a határok ellenőrzése, ott is benne él a környéken élők tudatában a határnak valamiféle képzelete. Úgy tűnik, az ember határolt létező: nem élhet határok nélkül.

Amikor a határok gazdasági szerepét elemezzük, nem hagyhatjuk figyelmen kívül ezt a jelenséget. Ugyanakkor (mint látni fogjuk) leegyszerűsítő a hátrányos, periférikus helyzetet a határ menti fekvéssel azonosítani. A Regionális Tudományi Társaság megtisztelő felkérésére alábbi írásomban arra teszek kísérletet, hogy ezt a leegyszerűsítő megközelítést árnyaljam.

A határok státuszának hatása a gazdaságra

Az adminisztratív határok és a gazdaság kapcsolatát két irányból közelíthetjük meg: egyrészt a határok státusza kihat a globális gazdaság szereplőinek tevékenységére, döntéseire az adott régióban; másrészt a hálózati gazdaság (network economy, new economy) fejlődésével átalakul a határok státusza. E kölcsönös hatásrendszer egészen eltérő szerepet biztosíthat az egyes határoknak, befolyásolva az adott határtérség belső kohézióját is.

Funkciói szerint a határ játszhat elválasztó szerepet (*barrier*), lehet szűrőzóna (filter), kapukkal, lehet ütközőzóna (*frontier*) vagy összekapcsoló elem (*kontaktuszóna*). (Nemes Nagy, 2009)

A gazdaság szempontjából a határ elválasztó szerepe nemcsak a zárt piacoknál azonosítható be (pl. a vasfüggöny létezése idején), hanem pl. a vámok, korlátozások, az embargók esetében is. Ezzel szemben a vámszabad területek példák a *kontaktuszónára*.

A kapuszerepű határookra a vízi és légi kikötők, logisztikai központok szolgálhatnak példaként (a középkorban a vásárvonalak töltötték be hasonló funkciót). „Ezekben a pontokban cserélnek gazdát a területi munkamegosztás eredményeként szétvált tevékenységek produktumai.” (Nemes Nagy, 2009)

A *frontierre* az Unió fokozatos keleti irányú terjeszkedése hozható fel példaként. Itt egy folyton mozgó és változó státuszú határral van dolgunk, amely nem tekinthető ütközőzónának, de a kapufunkciók még kezdetlegesek.²

2 Kovács András (Kovács, 2010) Stoddard nyomán a frontier típusú határokat a civilizációk terjedéséhez kapcsolja (pl. gyarmatosítás időszaka).

A tipizálás kapcsán fontos kiemelni, hogy jóllehet a nemzetállami határok nem tekinthetők gyeplűnek, de annak meghatározásához, hogy mi számít valójában határ menti területnek, nincsenek megfelelő eszközeink.³ Az bizonyos, hogy a határ különböző funkciói eltérő mértékben érvényesülnek közvetlenül a határvonal mentén és attól 30–50 km-re. Emiatt nehéz azt állítani, hogy a fenti funkciók egyformán beazonosíthatóak akár egy régióon belül is. Ezeket a hatásokat ráadásul jelentősen befolyásolják a természetföldrajzi adottságok (egy sivatag, egy tengerszoros vagy egy kanyon nyilvánvalóan erősíti a *barrier*-funkciókat, míg az egyveretű tájként értelmezhető szárazföldi határok (amilyen a magyar–román például) még szigorú határőrizet mellett is rendelkeznek *filter*-funkciókkal), de a társadalom- és település-földrajziak is. Egy határ menti metropolisz vagy nagyváros alapvetően rajzolja át a határtérségen belüli viszonyokat, de számít az is, hogy kulturálisan mennyire homogén a határ menti két térség (pl. Palócföld).

A képet tovább árnyalja a Guichonnet–Raffestin-féle tipizálás,⁴ amely szerint elkülöníthető a határok jogi, fiskális, ellenőrző, katonai és ideológiai funkciója. Ezek közül a különböző jogrendszerű államokat elkülönítő határok, valamint a katonai funkció esete triviális.

A fiskális funkció a nemzetközi kereskedelmet korlátozó eszközök (vámok, kvóták, szubvenciók vagy paratarifális eszközök) formájában érhetők tetten. A határ elválasztó szerepe ezekben a megoldásokban ma is mindennapos tapasztalat a nemzetközi gazdaságban. A Nordic Innovation Centre által elvégzett vizsgálat szerint az egyes államok által alkalmazott eszközök köre rendkívül tág. Ide sorolják a műszaki szabályokat és sztenderdeket, az ellenőrzési, márkázási, minőségbiztosítási eljárásokat, a csomagolás szabályait, az importengedélyeket, a kvótákat és tilalmakat, az eredetigazolásokat, a társasági adókat, a környezeti adókat vagy a cégalapítással kapcsolatos bürokráciát.⁵ A korántsem kimerítő felsorolás is jelzi, hogy a határok politikai-adminisztratív természete egyértelműen korlátozza a szabad tényező- és jövedelemáramlást, még a szabad világon belül is.

Az előzőekkel szoros kapcsolatban álló ellenőrző funkció a szűrési célok megjelenését jelenti, míg az ideológiai funkció a már említett, dichotómián alapuló kognitív korlátokat (mi és ők). Ez utóbbi szerepe talán a legfontosabb, amikor a gazdasági integrációról, gazdasági kohézióról beszélünk. A mentális korlátok elválasztó funkcióit (amelyek mindig kulturális diskurzustól meghatározottak, és a térről szóló

3 Hardi Tamás Hansent idézve a kérdést így válaszolja meg: „addig tart a határ menti terület, ameddig a határ társadalmi, gazdasági módosító hatása elér” (Hardi, 2001). Ennek méréséhez azonban nem nagyon vannak eszközeink. Elég itt a határ menti bevásárló turizmus hullámmódozó térbeli kiterjedésére utalnunk, egy-egy ár(folyam)változást követően.

4 Idézi: Kovács, 2010, 32–33. o.

5 Idézi: OECD, 2013, 78. o.

narratívák közötti inkompatibilitásból táplálkoznak) Henk van Houtum elemezte doktori disszertációjában és számos tanulmányában.

INTERFACE⁶ elnevezésű modelljének segítségével azt vizsgálta, hogy miként alakítható ki határon átnyúló sikeres vállalkozói együttműködés. Az elméleti modellt a holland-belga határtérségben tesztelte is: a vállalkozások részére kiküldött több mint 1700 kérdőív 27%-a érkezett vissza kitöltve. Nem egy tisztán elméleti modellel van tehát dolgunk.

Houtum a vizsgálat eredményeire hivatkozva nem mást állít, mint hogy a határon túli vállalkozói megjelenés attól a percepciótól függ, ami a másik ország idegen-sége-hasonlósága alapján az adott vállalkozóban kialakul.

„Ahhoz, hogy a két régió közötti távolságot láthassuk, nem elegendő, hogy mérjük (vagy megbecsüljük) az úttávolságot vagy az utazási időt; meg kell mérni a(z emberek közötti) mentális távolságot is.” (Houtum, 1998) A mentális távolság ebben az esetben a vállalkozó egyéni, szubjektív becslését / mérlegelését (individual, subjective estimation) jelenti a másik ország hasonlóságával (similarity) kapcsolatban. Maga a mérlegelés a különbségekből eredő következményekre vonatkozó várakozásokat is tartalmaz. A hasonlóság az elképzelések (ideas) és konvenciók azonosságában mutatkozik meg. Ez az alapja a vállalkozások sikerességét garantáló kölcsönös bizalomnak (mutual trust) is.

Houtum fontosnak tartja leszögezni, hogy a mentális távolság, nem valamiféle érzelmi alapú előítéletet jelent, hanem tapasztalatok és tudások összességét. Ugyanakkor ezek a tapasztalatok és tudások nem szakmai, hanem személyes jellegűek. Hiába él valaki a határtérségben; ha a túloldalon élők számára idegenek, a szomszédos országban kedvezőtlen kulturális tapasztalatai vannak, akkor nem fog átmenni dolgozni vagy vállalkozni, vagy ha mégis, a tranzakciós költségei egy ilyen megjelenésnek jóval nagyobbak lesznek, mint ha országon belül nyitna újabb piacok irányában.

„A vállalkozók térbeli gazdasági viselkedését láthatóan elég egyértelműen a tartományok és országok absztrakt adminisztratív határai irányítják. A határ másik oldalán található régió távolsága általában elég kicsi, de a mentális távolság gyakran sokkal nagyobb. A piac ezért nem kizárólag térbeli, hanem mentális értelemben is megosztott. Az államhatár az emberi elmében gyökerezik.” (Houtum, 1998)

Az OECD által 2013-ban publikált kutatás hasonló eredményre jutott. A határon átnyúló innovációs együttműködések (azon belül a best practice-nek számító modelleket) elemző tanulmány a távolság helyett a közelséget (proximity) értelmezve, Boschma alapján az alábbi jelentéssíkokat különíti el:

6 INTERnational Formation of Autonomous Cooperation between Entrepreneurs: a vállalkozók közötti autonóm együttműködés nemzetközi alakítása.

- kognitív közelség (cognitive proximity): közös tudásbázis, amely nélkül nem lehetséges sikeres kommunikáció, valamint az információk sikeres megértése, elsajátítása, feldolgozása;
- szervezeti közelség (organizational proximity): a tudástermelés során felmerülő bizonytalanságok és megegyezések érdekében a szervezeten belül és a szervezetek között szükség van egyfajta közelségre;
- társadalmi közelség (social proximity): a kölcsönös bizalom és elköteleződés alapja (vö. a Houtum által mondottakkal!);
- intézményi közelség (institutional proximity): az interaktív és hatékony tanulási folyamat háttérfeltétele;
- földrajzi közelség (geographic proximity): a szereplők közötti abszolút és relatív fizikai távolság. (OECD, 2013)

Utóbbi tehát nem a kizárólagos tényezője a határon átnyúló gazdasági együttműködésnek, azt számos egyéb feltétel teszi lehetővé, amelyek hatásai jóval kevésbé számszerűsíthetők a földrajzi távolságnál. Ugyanakkor a boschmai felosztás magát a földrajzi távolságot sem tekinti pusztán kemény tényezőnek: a „relatív közelség”-ben benne van a houtumi mentális távolság dimenziója is. Hogy ez a távolság mekkora lehet, erre vonatkozóan Bröcker végzett még 1984-ben számítást, azóta hasonló kísérletre nem tudunk példát.⁷ Az akkori vizsgálat 375 km-re becsülte az adminisztratív határok eltérítő hatását. Ez azt jelenti, hogy a határ a két ország szereplői közötti interakcióban egyenértékű hatású azzal, mintha egy üzletkötés érdekében az adott országon belül kellene 375 km-t utazni.

Az Európai Unió egységesülése, a schengeni övezet bővülése és a transzeurópai közlekedési hálózat kiépülése révén ez az adat nyilván felülvizsgálatra szorul, és az Unión belül minden bizonnyal jelentősen csökkent a határok taszító hatása, de a mai napig megvan, ezt a Houtum által említett magasabb tranzakciós költségek napi tapasztalata is alátámasztja.

Ez még a legmozgékonyabb piaci szegmens, az on-line kereskedelem esetében is igaz, ahogy arra egy 2015-ös uniós szakpolitikai dokumentum készítői rámutatnak: „a fogyasztók kevésbé bíznak meg (trust) a határon átnyúló e-kereskedelemben, mint az országon belüli elektronikus vásárlásban, és inkább hajlandóak hazai kereskedőktől vásárolni, mint határon túlról”. (European Commission, 2015).

S hogy mi a mind a kereskedők, mind a vásárlók részéről megnyilvánuló tartózkodás, bizalmatlanság magyarázata? „Míg az információ költségei alapvetően lecsökkentek az online gazdaságban az offline költségeihez képest, a határon átnyúló kereskedelem költségei nem egyenlőek nullával” (European Commission, 2015).

7 Idézi: Kovács, 2010, 51. o.

Az európai kohéziós politika, az egységes piac (Single Market) megteremtése érdekében végzett erőfeszítések éppen ezeknek a járulékos költségeknek a csökkentését segíthetik elő.

Az idézett OECD-tanulmány ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy a határ menti fekvés előny is lehet. Számos példa ismert arra, hogy a határ közelségét egyes térségek előnyükre voltak képesek formálni. Gondoljunk csak a kapuszerepet betöltő vízi és légi kikötőkre (Rotterdamtól Koperig és Londontól Frankfurtig), a határ menti (a két ország eltérő adózási és munkaerő-feltételeit kihasználó) vállalkozási-fejlesztési övezetekre (pl. a szentgotthárd-heiligenkreutzi közös ipari parkra, a német-holland-belga TTR-ELAt technológiai régióra, a formálódó Øresund-régióra), vagy a határon átnyúló nagyvárosi agglomerációkra (pl. Lille, Bécs-Pozsony vagy Aachen esetében).

A nyitott határ soha nem csak barrier, hanem egyben kapu is, és főként az adott térség innovativitásától, nyitottságától (kommunikáció- és együttműködési készségétől) és a kölcsönös érdekek felismerésétől függ, hogy miként tudják ezt a kapuszerepet kihasználni. Éppen ezért ma már nem áll meg Leimgruber⁸ leegyszerűsítő modellje, amely szerint a politikum zárni, a gazdaság pedig nyitni szeretné a határokat: a globális rendszerekben elérhető eredményesség, sikeresség érdekében a politikum is érdekeltté tehető a szabadabb határátkelésben. Az adott város vagy térség területi előnyeit minden államnak érdeke kihasználni.

A határok ilyen célú megnyitása azonban az ellentétes irányú mozgások számára is esélyt jelent. Ahogy az OECD-tanulmány készítői felhívják rá a figyelmet, zérőösszegű megközelítés a határon átnyúló együttműködésekben elképzelhetetlen. Az átfogó dokumentum rámutat azokra a potenciális gazdasági előnyökre is, amelyek a határ menti fekvésből, a határon átnyúló együttműködésből származhatnak.

„A határon átnyúló tevékenység lehetővé teheti a cégek számára, hogy ezáltal könnyebben érhesse el egy másik nemzeti piacot, a szomszédos ország közsféróját is beleértve. A szomszédos ország a termékek tesztelési környezeteként szolgálhat egy szélesebb nemzetközi értékesítés előtt.” (OECD, 2013)

A periférikus helyzet oldásán túl maguknak a határ menti szereplőknek is érdekében állhat a határon átnyúló gazdasági együttműködés, mivel ezáltal elérhetnek egy kritikus tömeget a munkaerőpiac, az üzleti méret, a tudáshálózatok szempontjából, hozzáférhetnek a túloldali kutatási és képzési kapacitásokhoz, specializálódhatnak bizonyos komplementer szolgáltatásokra, amelyek által egy magasabb fokú területi gazdaságosságot érhetnek el. (OECD, 2013)

Kutatások bizonyították, hogy a határtérségekben például mindig nagyobb a közös akadémiai szerzőségekre való nyitottság, mint az országos átlag.⁹ Houtum azt

⁸ Idézi: Kovács, 2010, 47. o.

⁹ Okubo és Zitt megállapításait idézi: OECD, 2013, 38. o.

is kimutatta, hogy a határ mentén élő vállalkozók jóval nagyobb arányban jelennek meg a határ túloldalán, mint a centrumban működők.

Mindez bizonyíték lehet arra, hogy a határ nem jelent automatikusan versenyhátrányt, inkább a terület- és gazdaságfejlesztés szereplői irányában megfogalmazott kihívásként célszerű értelmezni, amelyre helyes politikával sikeres válaszok adhatóak. A korábban elzárt határtérségek a centrális régiókkal egyenrangú versenyzővé válhatnak, és ennek nagymértékben az új modell, a globális hálózati gazdaság az előidézője.

A hálózati gazdaság hatása a határok státuszára

Közhelynek számít az a neoklasszikus nézet, hogy a globális piac fejlődésében az államhatárok leküzdendő akadályok, amelyeket a gazdasági érdekek le is fognak küzdeni. Ezt a nézetet támasztják alá a digitális gazdaság, a hálózati gazdaság vagy e-gazdaság teoretikusai, akik szerint az internetnek és az infokommunikációs technológiák terjedésének köszönhetően a földrajzi hely/lokáció gazdasági jelentősége eltűnőben van: a föld bármely pontjáról, bárki bekapcsolódhat a globális gazdaság vérkeringésébe egy innovációval.

Ez azonban nyilvánvalóan nincs így, hiszen akkor nem volna jelentősége annak, hogy a TNC-k milyen országokba telepítik termelési (pl. Kína) vagy szolgáltatási (pl. India) központjaikat. Ugyanakkor tény, hogy a korábbi, a nyersanyag- és munkaerőköltségekre alapozott modell átadta a helyét a jóval szofisztikáltabb termelékenység-növelési célú gazdálkodásnak. A Michael Porter által megalkotott híres gyémántmodellben a tényezőellátottság (factor conditions) mellett ugyanolyan fontos szerepet kapnak a keresleti viszonyok (demand conditions), a beszállítói, háttér iparágak (related and supporting industries) és olyan szoft tényezők, mint a vállalat-irányítás, vállalati stratégia (the context for firm strategy and rivalry). (Porter, 1998)

Ugyancsak Porter emeli ki az új hálózati gazdaság jellemzői közül az információ szabad javak közé kerülését, a hagyományos információátadási módszerek fokozatos eltűnését, a technológia rohamos fejlődése által indukált hálózati építkezést, illetve az ebből következő koncentrációt.¹⁰

Mint azonban arra Porter felhívja a figyelmet, a szoft tényezők előtérbe kerülése, a kommunikáció felgyorsulása nem jár együtt a lokalitás szerepének eltűnésével.

„Egy globális gazdaságban – amely a gyors szállítással, a nagysebességű kommunikációval és elérhető piacokkal büszkélkedhet – a lokalitás jelentőségének csökkenését várnánk. Valójában az ellenkezője az igaz. A tartós versenyelőnyök egy globális gazdaságban gyakran nagyon is lokálisak, a magas szinten specializálódott

10 Idézi: Dinya-Domán, 2004, 131–132. o.

készségek és tudások, az intézmények, a versenytársak, a kapcsolódó üzletágak és a kifinomult fogyasztók koncentrációjának köszönhetően. A földrajzi, kulturális és intézményes közelség (proximity) speciális elérhetőséget, közelebbi kapcsolati viszonyokat, jobb információkat, erősebb ösztönzéseket és egyéb, a termelékenységet és az innovációt érintő előnyöket indukál, amelyeket távolról nehéz elérni. Minél komplexebbé, minél inkább tudásalapúvá és dinamikussá válik a világgazdaság, ez annál inkább igaz lesz.” (Porter, 1998)

Az általa definiált termelékenység alapvetően függ az üzleti környezettől, amelybe számos tényező beletartozik, az infrastruktúrától a képzett munkaerőn át a szabályozási keretekig. Nem igaz tehát, hogy a lokalitásnak nincs súlya a telephelyválasztásban, a befektetések, fejlesztések megvalósításában. (Porter, 1998)

Az új, országhatárokat is metsző hálózati gazdaságban Porter szerint is központi szerepe van a bizalomnak, amelynek hátterében ott találjuk a közelséget (proximity), valamint a versengést és együttműködést egyszerre tételező, cooperative magatartást.

„A határmentiség tehát önmagában nem előny, s nem hátrány, a pozitív és negatív hatások megjelenését, illetve arányát az adott földrajzi, társadalmi-gazdasági és történelmi szituáció hozza magával.” (Hardi, 2001)

Következtetések

Mi következik mindebből a határookra, a határok szerepére, s főként a térségfejlesztésre nézve?

1. Először is, a technológiai fejlődés, az infokommunikációs forradalom egyértelműen csökkenti a nemzetállami határok elválasztó szerepét. Számos esetben a nemzeti szintű jogszabályok érvényesítése is gondot okoz, az interneten elérhető adatok mennyisége, követhetetlen túlburjánzása következtében. A „digitális gazdaság” korszakában az államhatárt könnyű átlépni – elektronikusan.
2. A globális gazdaság és annak hálózati jellegzetességei lehetőséget biztosítanak a „periféria” fogalmának újradefiniálására. Az ugyanis nem szükségszerűen esik egybe a földrajzi értelemben vett perifériával, zárvánnyal (gondoljunk csak az észak-finnországi régió penetrációs mutatóira). A határtérségek, még ha a határ kevésbé átjárható is, egyenlő versenytársként kapcsolódhatnak be a hálózati gazdaságba.
3. Ha a fentieket figyelembe vesszük, első pillantásra arra jutunk, hogy a határ menti és az országon belüli együttműködések közötti különbség szempontjából a globalizáció és a hálózati gazdaság érvkészlete nem nyit új értelmezési horizontot: az adott határtérség jövője elsősorban a régió menedzsmentjének együttműködési készségétől és innovativitásától függ. Ugyanakkor

(mint láttuk) a hálózati gazdaság nem felszámolja, hanem új pozícióba helyezi a lokalitást. Ez az új pozíció adja a feladatot a térség fejlesztéséért felelős döntéshozóknak és szakembereknek: miként lehet az adott térség endogén adottságait (területi potenciálját, területi tőkéjét) a versenyképesség erősítésére felhasználni. És ezen a ponton fog a határ, főként a mentális határ komoly kihívásokat intézni a térségfejlesztők irányában. Mivel akármelyik definícióját használjuk is a területi tőkének,¹¹ azokban mindenképpen meghatározó szerepet fog kapni két olyan tényező, amely a határtérségekben problémát fog jelenteni: a térség identitása és a térség lakói közötti együttműködés, kapcsolati tőke. Ahhoz, hogy egy határtérség mint határtérség a területi tőkéje által biztosított versenyelőnyeit ki tudja használni, a legfontosabb feladat egyfelől annak a kölcsönös bizalmi légkörnek a megteremtése, amelyet Houtum mutat be idézett tanulmányában, és amely nélkül a vállalkozók megjelenésére a határ túloldalán nem számíthatunk; másfelől az önálló identitás biztosítása, amelynek alapja a területi, gazdasági és társadalmi kohéziót biztosító közös fellépések megalapozása. A helyi alapú (place-based), a területi potenciált kihasználó határon átnyúló fejlesztési gyakorlat szempontjából a 'határ' mindhárom értelmezése akadályként jelenik meg, de ha az első kettő nincs jelen, a mentális korlátok még abban az esetben is jelentős versenyhátrányt okozhatnak az adott térségeknek. A térségfejlesztő feladata, hogy olyan beavatkozások megvalósulását segítse elő, amelyek a közelség (proximity) érzetét és a közös identitás kialakulását biztosítják – az adminisztratív határoktól függetlenül.

- 11 A területi tőke általunk ismert legkorábbi definíciója egy 1999-es LEADER-tanulmányban található, amely az alábbi tényezőkkel írja le a fogalmat: fizikai erőforrások és azok menedzsmentje, a térség kultúrája és identitása, humán erőforrások, implicit és explicit tudások és képességek, helyi intézmények és adminisztráció, az üzleti tevékenységek földrajzi koncentrációja, piacok és külső kapcsolatok, a térség image-e és percepciója (*LEADER European Observatory*, 1999). Az OECD a területi tőke meghatározásánál egyrészt a földrajzi adottságokra, termelési feltételekre, időjárásra, a természeti erőforrásokra stb. utal, tehát olyan (fizikai) adottságokra, amelyek az adott térséget jellemzik. Ugyanakkor részét alkotják olyan „nem üzletiesíthető összefüggések” (untraded interdependencies), mint az „értelmezési keret (understandings), szokások és informális szabályok, amelyek képessé teszik a gazdasági szereplőket a bizonytalanság körülményei közötti együtt munkálkodásra...” „Végül, Marshall szerint, létezik egy megfoghatatlan tényező, 'valami a levegőben', amit 'környezet'-nek hívunk, és ami az intézmények, szabályok, gyakorlatok, termelők, kutatók és politikacsinálók kombinációjának eredményeként jön létre, és ami egyfajta kreativitást és innovációt tesz lehetővé” (OECD, 2001). A legtöbbet idézett definíció Roberto Camagni tollából származik, ennek részletes ismertetésétől a terjedelmi korlátok miatt el kell tekintenünk, de a lényege ennek az elméletnek a kereslet alapú helyett a kínálat alapú megközelítés előtérbe helyezése, amelyben a nem tárgyasult javaknak (intangible goods: humán tőke, kapcsolati tőke és társadalmi tőke) a tárgyasultakkal egyenlő súlya van, és mindezek egy csak az adott térségre jellemző kombinációt alkotnak (*Camagni* 2008).

Irodalom

- CAMAGNI, ROBERTO 2008: Regional Competitiveness: Towards a Concept of Territorial Capital. In: ROBERTA CAPELLO–ROBERTO CAMAGNI–BARBARA CHIZZOLINI–UGO FRATESI: *Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe. European Competitiveness and Global Strategies*. 33–47. o. http://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-3-540-74737-6_3 [2015. július 24.]
- DINYA LÁSZLÓ – DOMÁN SZILVIA 2004: Gazdasági hálózatok tanulmányozásának módszertani kérdései. In: CZAGÁNY LÁSZLÓ–GARAI LÁSZLÓ (szerk.): *A szociális identitás, az információ és a piac*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei. Szeged, JATE Press. 127–150. o
- EUROPEAN COMMISSION 2015: Commission Staff Working Document. A Digital Single Market Strategy for Europe – Analysis and Evidence Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions A Digital Single Market Strategy for Europe. {COM(2015) 192 final}. Brussels. http://ec.europa.eu/priorities/digital-single-market/docs/dsm-swd_en.pdf [2015. május 23.]
- HARDI TAMÁS 2001: Néhány földrajzi elmélet alkalmazása a Kárpát-medence háttértségeire és a határ menti együttműködéseire. In: DORMÁNY G., KOVÁCS F., PÉTI M., RAKONCZAI J. (szerk.): *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged, 2001. október 25–27.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Természettudományi Kar Természeti Földrajzi Tanszék. 1–15. o. <http://geography.hu/mfk2001/cikkek/Hardi.pdf> [2015. július 24.]
- HOUTUM, HENK van 1998: The INTERFACE model of cross-border economic relationships. Paper presented at the 38th Congress of the European Regional Science Association, Vienna, Austria, August 28–September 1, 1998. <http://www.sre.wu-wien.ac.at/ersa/ersaconfs/ersa98/papers/201.pdf> [2014. október 15.]
- KOVÁCS ANDRÁS 2010: *Kereskedelem határok nélkül. A határ menti kiskereskedelem sajátosságai a szlovák–magyar határtérség nyugati felében*. Doktori értekezés. Győr, Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola. http://rgdi.sze.hu/files/Ertekezesek,%20tezisek/Kovacs_Andras_tezisfuzet_magyar.pdf [2013. november 16.]
- LEADER European Observatory 1999: Creating a territorial development strategy in light of the LEADER experience. – *Rural Innovation, dossier n° 6. LEADER European Observatory* <http://ec.europa.eu/agriculture/rur/leader2/rural-en/biblio/compet/sub22.htm> [2014. január 10.]
- NEMES NAGY JÓZSEF 2009: *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

OECD 2001: OECD Territorial Outlook. Territorial Economy. Paris, OECD.
http://www.vwl.tuwien.ac.at/hanappi/AgeSo/SecReps/Territorial_Outlook_F.pdf
[2015. július 23.]

OECD 2013: *Regions and Innovation: Collaborating accross Borders*. OECD Reviews of Regional Innovation. h.n., OECD Publishing.

PORTER, MICHAEL E. 1998: Clusters and the New Economics of Competition. – *Harvard Business Review*, november–december/1998, 77–90. o. <http://hdrnet.org/349/1/porter.studie.pdf> [2014. október 15.]

Kovács András Donát¹

Megújulási lehetőségek és gátló tényezők a szerb–magyar határ menti térségben

ABSZTRAKT: Szerbia és Magyarország szomszédos területein, a különböző környezeti, társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális hatótényezők egymással szoros és bonyolult kölcsönhatásban állnak. Ebben a „kettéosztott”, ugyanakkor hasonló földrajzi jellegekkel és számos tekintetben közös múlttal rendelkező térségben, remélhetően a jövő is közös! 2011-ben, az MTA RKK és a szabadkai RTT ez irányú közös gondolkodása egy komplex regionális kutatást eredményezett; – „A határ, mint innovációs megújulási tengely” címmel. E kutatás elsődleges célja a szerb–magyar határ menti térség adottságaira építő fejlesztési lehetőségek feltárása volt. Az akkori analitikus és empirikus vizsgálatok alapján jól érzékelhetővé vált, hogy az érintett vidéki tájak és településkörnyezeti rendszerek jelentős része krízishelyzetbe került. A határ menti térség problémáinak feltárása és elemzése egyértelművé tette, hogy a közös fejlesztések alapja az itt élő közösségekben rejlő társadalmi tőke aktivizálása, amely minden egyéb más alapját képezi. Mindazokhoz a beavatkozási területekhez tehát, amelyek végső soron a fenntarthatóságot eredményezhetik, erősíteni kell a társadalmi partnerséget, a közösségi együttműködést és javítani kell a lakosság adaptációs képességét és a lokális tudás színvonalát.

KULCSSZAVAK: szerb–magyar határ menti régió, összekötő-térség, kooperáció-partnerség

Bevezetés

A „határmentiségre” építő együttműködések ma már szerte Európában – így Szerbiában és Magyarországon is – igen fontos tényezői lehetnek az egyes periférikus térségek fejlődésének. A szomszédos régiók sorsát az érintkező határok földrajzi jellege és társadalmi kapcsolatrendszere alapvetően meghatározza. Általában, amennyiben a határok átjárhatósága nagyobb és az ott élő közösségek is nyitottabbak egymás irányába, akkor az érintett térségek megerősödhetnek. Ellenben ahol a határok elválasztó jellege erős, ott a periférikus jellegek konzerválódnak és a leszakadás, a szegregáció válik uralkodóvá (*Martinez, 1994; Krätke, 1999; Anderson et al., 1999, 2002, 2003; Scott, 2005*). Azokban a kedvező esetekben, amikor a határ két oldalán elhelyezkedő lakosság aktív gazdasági, kereskedelmi és kulturális kapcsolatokat ápol, „határrégiók” (cross-border region) alakulhatnak ki. Napjainkban már több ilyen határ menti térséget is ismerünk, amelyekben a kooperációnak egy

1 Kovács András Donát, tudományos munkatárs, geográfus, szociológus, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete Alföldi Tudományos Osztály

magasabb szintje fedezhető fel, mely övezetek eljutottak a széleskörű környezeti-társadalmi-gazdasági integráció szintjére (*Nelles-Walther*, 2011). Az „összekötő határok” új minőséget jelentenek és számos alternatívát nyújtanak az ott élőknek, akár az információ- és munkaerőcsere révén, de ugyanúgy a környezet- és természetvédelem és a közös terület- és településfejlesztés vonatkozásában is (*Perkmann*, 2007/a,b; *Süli-Zakar*, 2010/a,b). Az Európai Unió tagországain belül, a magasabb fokú partnerség megvalósítására hivatottak az európai területi együttműködési csoportosulások; az EGTC-k (European Grouping of Territorial Cooperation), vagy más néven az európai területi társulások; az ETT-k. Ezek viszonylag rugalmas területi-intézményi struktúrák, melyek a legtöbb esetben programorientált kapcsolatokat építenek ki, vagyis „funkcionális régióknak” tekinthetők. Az EU külső határai mentén található országok, amelyeknek az EU-taggá válásával középtávon számolni lehet, azonban e tekintetben sajátos csoportot képeznek. Szerbia és Magyarország érintkező térségeiben a határ elválasztó szerepe még mindig viszonylag erőteljesen érvényesül, ugyanakkor a különböző táji, társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális hatótényezők egymással szoros kölcsönhatásban állnak, így emiatt a térbeli folyamatok is meglehetősen bonyolult kontextusban jutnak érvényre (*Pál-Szónokyné*, 1994; *Pál*, 2004; *Ricz-Gábrity*, 2010; *Szónokyné*, 2002; *Takács-Gábrity*, 2011; *Gábrity*, 2011. *INNOAXIS* 2011; *Nagy*, 2000, 2006, 2009; *Kovács A. D.*, 2012). Ebben a „kettéosztott”, ugyanakkor hasonló geográfiai jellegekkel és számos ponton közös hagyományokkal, múlttal rendelkező térségben, a legnagyobb kihívást az jelenti, hogy – az egyes mikrorégiók, településcsoportok hogyan tudják összehangolni és megosztani a különböző feladatokat, hogyan képesek megerősíteni a határon átvágó partnerséget és munkamegosztást (*Soós-Fejes*, 2009; *INNOAXIS IPA*, 2011; *LOLAMAR IPA*, 2014).

E témakörben, a szerb–magyar határ menti térségben, 2010–2011-ben, az MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet és a szabadkai Regionális Tudományi Társaság koordinációjával komplex kutatás zajlott – A határ mint innovációs megújulási tengely címmel –, melynek elsődleges célja a szerb–magyar határtérségek sajátos viszonyainak bemutatása és a helyi adottságokra építhető területfejlesztési lehetőségek körvonalazása volt. A vizsgálatok a Vajdaság Autonóm Tartomány három északi körzetében (okrug) és nyolc dél-alföldi kistérségben zajlottak. A munka részeként dokumentumelemzések, statisztikai adatbázisok kialakítására és empirikus vizsgálatokra is sor került. A szakmai felvetéseket a kutatók folyamatosan egyeztetették a térség társadalmi szereplőivel, majd a vajdasági és magyarországi döntéshozók bevonásával (tartományi, megyei, kistérségi vezetők, polgármesterek, helyi közösségi vezetők, helyi fejlesztési csoportok, civil szféra) részletesen megvitatták a felmerülő területi és szakpolitikai szempontokat. A társadalmi egyeztetések során a munkába bevont szakemberek, szervezetek egyfajta „regionális víziót” fogadtak

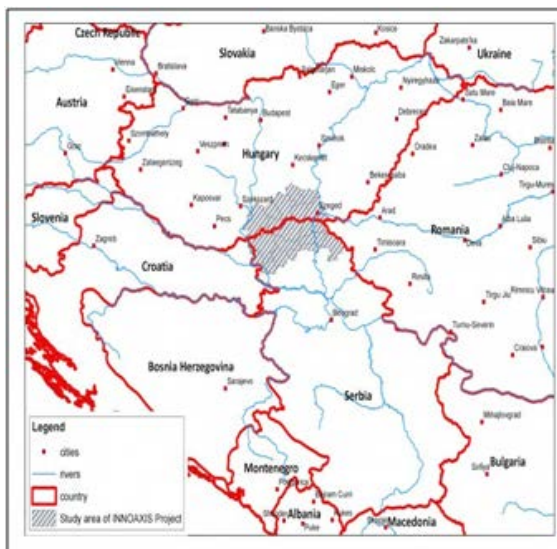
el, a végső kutatási záródokumentumok mindezek figyelembe vételével készültek el (www.innoaxis.hu).

Az IPA INNOAXIS kutatás eredményeire és a szerző e témában megjelent korábbi írására építve (lásd irodalomjegyzék), – e tanulmányban megpróbálunk rávilágítani a szerb–magyar határ menti térségben felmerülő legfontosabb kérdésekre.

A vizsgált szerb–magyar határ menti térség

A vizsgált határ menti övezet a Duna–Tisza között foglal el sajátos geográfiai pozíciót, amelyet a jelenlegi határ (175 km hosszan) már csaknem egy évszázada kettéválaszt (1. ábra).

1.ábra: A határ menti kutatási terület elhelyezkedése

Forrás: INNOAXIS kutatás 2011.

A 11 510 km²-es kutatási célterületen összesen 21 területi egység található (2. ábra). A 4979 km²-es magyar oldalon 8 kistérség, 74 településsel, míg a 6531 km²-es szerb oldalon 3 körzet, azon belül 13 község található, 132 településsel. A térség lakosságszáma közel egymillió fő, a magyar oldalon 425 ezer fő, míg a szerb oldalon 550 ezer fő.

2. ábra: A kutatásban kijelölt határ menti régió és „kvázi kistérségei”

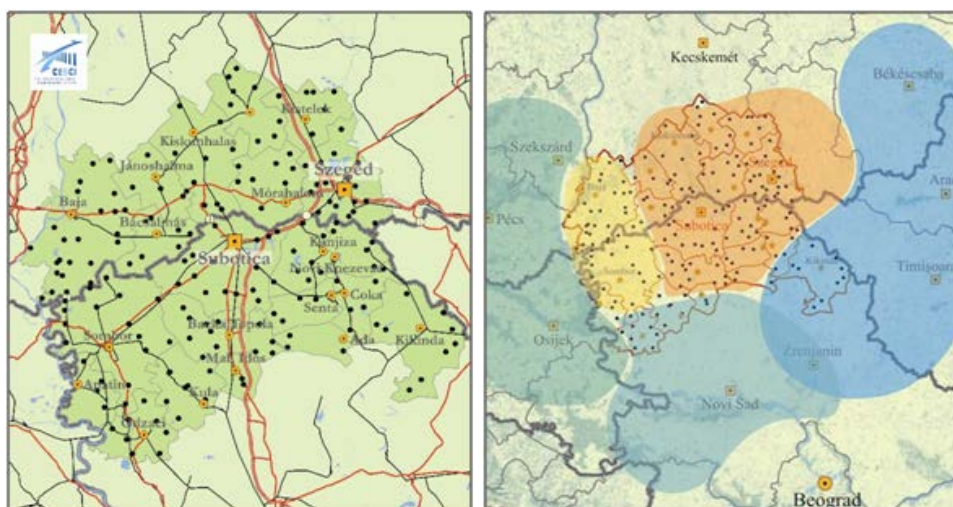
Forrás: INNOAXIS kutatás 2011.

Ugyan a határ mentén elhelyezkedő térségek környezeti-táji szempontból (a fent leírtak szerint) nem elválaszthatók, és a két ország között lényegében nincs természetes határvonal, ugyanakkor a térszerkezet, a határ elválasztó szerepe miatt még mindig meglehetősen kettéosztott, a településhálózat és vele a társadalmi kapcsolatok több szempontból is szeparáltak. Az érintett térségek vázát mindkét oldalon olyan településcsoportok képezik, melyek nagyobb városok köré szerveződtek. A Szeged, Szabadka, Zombor, Baja, Zenta környékén kialakult településcsoportok, szuburbanizálódó övezetek, és azok együtteséből formálódó „agglomerációk” a térség viszonylag fejlett pólusait hozták létre. Szerbiában Szabadka, Magyarországon Szeged vonzása kiemelkedő (3/a., 3/b. ábra).

Az említett települések mellett több távolabbi közép- és nagyváros is hatást fejt ki a térségre. Mivel a régió nagyjából félúton fekszik két hasonló méretű főváros között, így mindkét országos centrum felől vonzás mutatható ki (Budapest hatása valamivel nagyobb mértékben jelentkezik). A fővárosok mellett, a közeli Temesvár, mint dinamikusan fejlődő, központ is komoly hatást fejt ki a vizsgálati térségre, de a közepes méretű, 100 km-es körzeten belül elhelyezkedő urbánus pólusok (Pécs, Eszék, Újvidék, Nagybecskerek, Arad, Kecskemét, Szekszárd) szerepe sem elhanyagolható.

Összességében elmondható, hogy a körülhatárolt szerb–magyar határ menti térség közepes erősségű városi vonzáskörzetek (Temesvár, Újvidék, Pécs), illetve nagy erejű központok (Budapest, Belgrád) gravitációs határzónáján fekszik. Amennyiben figyelembe vesszük Szerbia későbbi EU csatlakozását, nagyon fontossá válik a határ mentén szerveződő tér kezelése, a hagyományokra építő partnerség és a közös fejlesztések kidolgozása, felélénkítése. Mivel a projektterület egyre dinamizálódó vonzáskörzetek közé ékelődik, a Szeged és Szabadka köré épülő határ menti fejlesztések csak akkor lehetnek hatékonyak, ha az együttműködések a lehető legelmélyültebben, legintegráltabb formában valósulnak meg.

3/a., b. ábra: A határ menti térség településhálózata és a potenciális vonzásterületek térszerkezete

Forrás: INNOAXIS kutatás – CESCO 2011.

Problémák és gátló tényezők

A térségre nézve mindenképp jelentős hátráltató tényező, hogy az itt található nagyvárosok potenciálja nem tud kellően érvényesülni. Szeged innovációs hatása a lehetőségekhez képest csak kisebb intenzitással „terjed” át a határon, elsősorban a felsőoktatás vonzereje dominál, Szabadka pedig a Vajdaságban egyedül képez vonzásközpontot. A kapcsolatok hiánya, illetve rendezetlensége miatt a határ két oldalán lévő települések, a társadalmi közösségek és az intézményeik ma is erőteljesen elkülönülnek egymástól. Ez a szeparáltság hatalmas veszélyt jelent a határ menti térségek hosszú távú fejlődése szempontjából, ráadásul a hasonló adottságok miatt

a két oldal szereplői egymás versenytársaivá válhatnak, amely a vizsgált térségeket hosszú távon csak tovább gyengítheti.

Az érintett határ menti zónában, az elmúlt évtizedekben komolyabb területi kapcsolatok nem, vagy csak részben bontakoztak ki, a korábbi tradicionális együttműködési formák egy bizonyos szinten megrekedtek. A határvidéken fontos európai közlekedési folyosók haladnak át, mégis jól működő horizontális kapcsolatok nem alakultak ki. („Ennek a határon átnyúló hálózatok elhanyagoltsága” volt az egyik legfőbb oka – tette hozzá egy érintett prominencia). A „belső” mobilitás még mindig szolid, ugyanakkor a szürke- és feketegazdaság jelenléte viszonylag erős. Habár az utóbbi években a vállalatközi kapcsolatok és kereskedelmi forgalom némileg megélni látszottak, mindezeket jelentős magyar kiviteli többlet jellemzi. Az önkormányzati és civil együttműködések szintén kimutathatóan erősödtek, de azokat sajnos több esetben csupán a közös pályázati forrásszerzés motiválja, gyakran nincsenek meg a valós partnerséghez szükséges feltételek, vagy épp a kiforrott elképzelések.

A komplex problémák sorában súlyos tényezőként szerepelnek a periférikus helyzetre jellemző gazdasági-társadalmi konfliktusok; az alacsony gazdasági versenyképesség, az átlagtól elmaradó intézményi ellátottság, a demográfiai és munkaerő-piaci aránytalanságok. Mindezekből fakadóan a határvidék településeinek egy részét igen kedvezőtlen társadalmi mutatók jellemzik. A társadalmi-gazdasági lemaradás az utóbbi években csak fokozódott, sőt sajnos számos jel mutatott arra, hogy az EU tagállamok határ menti vidékeihez mérten, a negatív irányba mutató különbségek egyre tovább nőttek. Jól érzékelhetővé vált, hogy az itteni vidéki tájak és településkörnyezeti rendszerek egy része krízishelyzetbe került. Egyes vélekedések szerint – a jelenlegi folyamatok mellett – a térségre jellemző sajátos tájfenntartó, gazdasági és kulturális funkciók megszűnésével regionális válság következhet be, amely nem csupán a határral szomszédos övezetekre, de mindkét országra igen káros kihatással lehet.

A mindkét oldalon észlelhető, általános és hasonló problémák mellett megfigyelhető néhány fontos különbség is. A vajdasági oldal helyzete például összességében kedvezőtlenebb, bár a gazdasági adatok alapján a Vajdaság, Szerbia más területeihez képest még mindig „fejlettebbnek” számít. Az infrastruktúra kiépítettsége és állapota, a foglalkoztatási, munkanélküliségi és szociális mutatók a szerb oldalon egyértelműen rosszabbak, mint a magyar oldalon. Mindezek a negatívumok – a Vajdaságban mérhető magasabb a népsűrűség és a fiatalabb korstruktúra ellenére – ez az egész térség egyensúlyát veszélyeztetik.

Általában elmondható, hogy a kedvezőtlen folyamatok, és a délszláv háborút követő időszakok további negatív hatásainak következtében, a határ menti elhelyezkedés a térség legnagyobb részén ma egyben valódi perifériális helyzetet is jelent.

A határ két oldalán fekvő „kistérségek” számos komplex településkörnyezeti és társadalmi-gazdasági problémakörrel néznek szembe, amelyek között megtalálhatók a termelői és vállalkozói szektor bizonytalanságai, a környezetvédelmi kérdések megoldatlansága, az infrastrukturális felzárkózás késedelve, a város – falu kapcsolatok szétesése, valamint a rurális leértékelődés általános tünetei is; a munkanélküliség, az elöregedés, az elvándorlás, a kirekesztődés és a fokozódó szociális feszültségek (szegénység, bűnözés, „szuperszegregáció”).

A legfőbb célok a szerb–magyar határ menti térségben

A periferiális helyzet megszüntetése, az itt élők életminőségének javítása kizárólag az erőteljesebb térségi összefonódással képzelhető el, mivel a hasonló adottságok és problémák sok esetben közel azonos megoldási javaslatokat, egyfajta belső munkamegosztást követelnek. A térségre vonatkozó legfontosabb fejlesztési elvként tehát az országhatár elválasztó szerepének enyhítése, a határon átnyúló együttműködések kialakítása fogalmazható meg. Ezen átfogó cél megvalósításához két specifikus cél szolgálhatja: egyrészt a térség komparatív előnyeire építő, versenyképes térségi gazdaság kialakítása, melyben a kiéleződő verseny helyett alapvetően az együttműködés dominál, másrészt a nemzetközi szinten is együttműködő társadalmi-kulturális közeg és a humán szféra megerősítése. E két átfogó cél elérésének érdekében – álláspontunk szerint – a következő területfejlesztési stratégiai szempontok jelölhetők ki:

- a tradíciókra támaszkodó lokális gazdasági-társadalmi-kulturális kapcsolatok felélénkítése;
- a felértékelődő környezeti, táji erőforrásokból adódó előnyök közös hasznosítása;
- a tudásátadásra épülő innovációk terjedésének elősegítése;
- a munkaerő-mobilitási esélyek javítását célzó humánkapacitások bővítése.

A vizsgált szerb–magyar határ menti térségben nyilvánvalóan számos olyan fejlesztési feladat adódik, amely kizárólag nemzeti, illetve uniós hatáskörben valósítható meg. Ilyen például a közlekedési folyosók kialakítása, a fő vasútvonalak korszerűsítése, az energiahálózatok összekapcsolása, a környezetvédelmi vagy a munkaerő-piaci szabályozás harmonizációja. A határ elválasztó szerepének érdemi csökkenése – e fejlesztések esetében – csak Szerbia uniós csatlakozása után teljesedhet ki. Ez a folyamat még várat magára, azonban már most itt van az ideje annak, hogy megkezdődjön azoknak a térségi kapcsolati hálóknak a kiépítése, megerősítése, amelyek életre hívhatják a gyors és hatékony partnerséget, még akár Szerbia EU-s csatlakozástól függetlenül is. A határra tehát már most úgy kell tekintenünk, mint innovációs tengelyre, amelynek elsődleges szerepe, hogy összeköt.

A térségre vonatkozó fejlesztési gyakorlat során jelenleg leginkább a beavatkozások előkészítő jellegét érdemes szem előtt tartani. A megalapozó programokat a térség szereplői – a jelenleg elérhető uniós és nemzeti forrásokra támaszkodva – már most elkezdhetik megvalósítani, amivel jelentős helyzeti előnyökhöz juttathatják a régiót a majdani csatlakozást követően. A programok lehetőségei ezzel természetesen szűkebbre szabottak, mint amelyek az egész térség fejlesztését célzó komplex stratégia megvalósításához szükségesek volnának, ezért a jelenlegi reális beavatkozási eszközök közül a legfontosabbnak véljük, magának a kapcsolatrendszereknek a megerősítését. Ennek valamennyi érintett térség szereplői között ki kell bővílnie, mind a lakosság, az önkormányzatok, az intézmények, a civil szervezetek, a vállalkozások, mind pedig az oktatás, tudomány, kultúra területén. Mindehhez szükségessé válnak a közös intézményi alapok lefektetése, a jó gyakorlatok cseréje, a térségi marketing és a közös kutatás, tervezés előkészítése is.

A területi fejlesztések különböző ágazatain belül súlypontot kell képeznie az új intézményi struktúráknak, a térség regionális kohéziójának, a gazdaságnak, a környezetvédelemnek és a társadalmi integrációnak.

Zárogondolatok

A vizsgálatok rámutattak, hogy a szerb–magyar határ menti térségnek igen fontos és specifikus térbeli szerepe lesz a jövőben. Bizonyos feltételek kialakításával a szerb–magyar határ menti térség, más prosperáló európai határ menti övezet-hoz hasonlóan, alkalmas lehetne a jól működő együttműködési lehetőségek megteremtésére. Ezt szolgálná a térség periferiális helyzetének megszüntetése, amely az országhatár elválasztó szerepének enyhítésével, a határon átnyúló kooperációk kihasználásával, a térségi összefonódás erősítésével érhető el. A fejlődést azonban mindkét oldalon számos tényező akadályozza, az együttműködést szolgáló intézkedések ma még akadályokba ütköznek. A vizsgált országrészek kapcsolatai nem kellően szervezettek, sokszor esetlegesek, a nemzeti szabályozások rugalmatlansága, az információhiány, valamint a nyelvi különbségek és a történelmi sérelmek pedig még napjainkban is rendre gátat képeznek a két oldal között. Ezzel együtt számos kiaknázatlan lehetőség várat magára, főként az agrárium, környezetgazdálkodás, turizmus terén.

Kétségtelen, hogy a szerb–magyar határ menti térség területi fejlődése számos külső és belső tényező függvénye, amely rendkívül körültekintő és alapos tervezési munkával alapozható meg. Ebben a tekintetben a kihívások rendkívül nagyok, hiszen hosszú távon – a politikai paradigmák kiszámíthatatlanságától függetlenül – olyan multifunkcionális határ menti régiót kell létrehozni, amely egyszerre bizto-

sítaná a gazdaság felzárkózását, az adott települések környezeti fenntarthatóságát és a helyi társadalmak életszínvonalának növekedését.

A szerb–magyar „határvonal” csak akkor válhat innovációs tengellyé, ha az ott élők felismerik a közös célokat, illetve mindkét nemzetállam részéről létrejön az építő szándék, amely megegyezésen és bizalmon alapuló partnerséghez vezet. A két jelenleg még erősen elválasztott határ menti térség felzárkózása és fejlődése kizárólag abban az esetben indulhat meg, ha a területfejlesztési elképzeléseket – a helyi, a regionális, és az országos résztvevők – kétoldalúan elfogadott és támogatott alapelvek mentén valósítják meg.

Irodalom

- ANDERSON, L.–O'DOWD, L.–WILSON T. M. 1999: Border, border regions and territoriality: Contradictory meanings, changing significance. – *Regional Studies*. 33. évf. 7. sz. 593–604. o.
- ANDERSON, L.–O'DOWD, L.–WILSON T. M. (szerk.) 2002: *Re-Configuring State Borders in a Changing Europe. Special Issue of Regional and Federal Studies* 12 (4).
- ANDERSON, L.–O'DOWD, L.–WILSON T. M. (szerk.) 2003: *New Borders for a Changing Europe. Cross-border Cooperation and Governance*. London, Frank Cass.
- JEN NELLES–OLIVIER WALTHER 2011: Changing European borders: from separation to interface?. – *Journal of Urban Research*. 6. sz.
- KOVÁCS A. D. 2012: Területfejlesztési kihívások a szerb–magyar határ menti térségben. In: NYÁRI D. (szerk.): *Kockázat – Konfliktus – Kihívás. A VI. Magyar Földrajzi Konferencia, a MERIEXWA nyitókonferencia és a Geográfus Doktoranduszok Országos Konferenciájának Tanulmánykötete*. Szeged, SZTE TTK Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék. 417–428. o.
- KRÄTKE S. 1999: Regional Integration or Fragmentation? The German–Polish Border Region in a New Europe. – *Regional Studies*. 33. évf. 7. sz. 631–641. o.
- MARTINEZ O. J. 1994: The dynamics of border interaction. New approaches to border analysis. In: SCHOFIELD C. (szerk.): *Global Boundaries. World Boundaries*. London, Routledge. 1–15. o.
- NAGY I. 2000: A dél-alföldi határrégió környezeti problémái és a környezetvédelmi együttműködés lehetőségei. In: RECHNITZER J.–HORVÁTH GY. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 411–428. o.
- NAGY I. 2006: (szerk.): *Vajdaság*. Budapest–Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja–Dialóg Campus Kiadó.

- NAGY I. 2009: Határ menti együttműködés a Dél-Alföld és szomszédos államok határterületei között. In: NAGY G. (szerk.): Dél-Alföld. Budapest–Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja–Dialóg Campus Kiadó. 458–477. o.
- PERKMANN M. 2007: Policy entrepreneurship and multilevel governance: a comparative study of European cross-border regions. – *Environment and Planning C*. 25. évf. 6. sz. 861–879. o.
- PERKMANN M. 2007: Construction of new territorial scales: A framework and case study of the EUREGIO cross-border region. – *Regional Studies*. 41. évf. 2. sz. 253–266 o.
- SCOTT J. W. 2005: The EU and ‘Wider Europe’: Towards an alternative geopolitics of regional cooperation?. – *Geopolitics*. 10. sz. 429–454. o.
- SÜLI-ZAKAR I. 2010: A határok és határon átnyúló kapcsolatok átértékelődése Kelet-Közép-Európában. Gazdaságpolitika – Vidékpolitika. In: CSATA A.–ELEK S. (szerk.): *Az Európai Unió tagság kihívásai Székelyföldön*. Kolozsvár, Scientia Kiadó. 31–44. o.
- SÜLI-ZAKAR I. 2010: A regionalizmus és a határon átvélő kapcsolatok kilátásai az Európai Unió RÉGIÓK Bizottságának Fehér Könyve tükrében. In: KOVÁCS I. P.–TRÓCSÁNYI A. (szerk.): *Tér Talentum Tanítványok*. Pécs, Publikum Kiadó. 307–322 o.
- GÁBRITY MOLNÁR I. 2011: Kapcsolatok a szerb–magyar határ két oldalán lévő területek és lakosok között. In: „*Határon innen és határon túl – Cross here and beyond*”. Szeged, Department of Public Law, Faculty of Political science department.
- PÁL Á. 2004: A Dél-Alföld határ menti kistérségeinek társadalmi-gazdasági problémái, In: CSAPÓ T.–KOC SIS ZS.–LENNER T. (szerk.): *A településföldrajz helyzete és főbb kutatási irányai az ezredforduló után*. Szombathely. 257–268. o.
- PÁL Á.–SZÓNOKYNÉ ANCSIN G. 1994. *Határon innen, határon túl. határ menti települések összehasonlító gazdasági elemzése a Dél-Alföldön*. Békéscsaba. 241–245. o.
- PERGER É.–KOVÁCS A. D.– FARKAS J. 2014: *A helyi munkaerő-piaci politika lehetséges irányai a határon átnyúló régiók esetében – Ka lokalno baziranim politikama tržišta rada u prekograničnim ruralnim oblastima*. Kecskemét, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont. 56–79 o.
- RICZ A.– GÁBRITY MOLNÁR I. 2010. A Vajdaság régiókapcsolatai a Dél-Alfölddel. In: SOÓS EDIT–FEJES ZSUZSANNA (szerk.): *Régió a hármashatár mentén*. Szeged, Dél-Alföldi Régió, Szegedi Tudományegyetem, Állami- és Jogtudományi Kar, Politológiai Tanszék. 76–93 o.
- SOÓS E.–FEJES ZS. 2009: *Határon átnyúló együttműködések Magyarországon*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára.

- SZÓNOKYNÉ ANCSIN G. 2002: A határ menti térségek lehatárolásának elméleti kérdései. In: SZÓNOKYNÉ ANCSIN G. (szerk.): *Határok és az Európai Unió. Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia*. Szeged. 184–190. o.
- TAKÁCS Z.–GÁBRITY MOLNÁR I. 2011: Development of Higher Education Networking in multiethnic border region of north vojvodina. – *Glasnik UP ZRS. Letnik*. 16. évf. 7. sz. 103–104.
- INNOAXIS IPA: A határ mint megújulási innovációs tengely 2011: www.innoaxis.hu [2015. november 8.]
- LOLAMAR IPA: A helyi munkaerő-piaci politika lehetséges irányai a határon átnyúló régiók esetében 2014: www.lolamar.eu [2015. november 8.]

Nagy Imre¹–Ricz András²–Nagy Miklós³

Az INTERREG IIIA – CARDS (CBC) támogatások földrajzi sajátosságai és hatásai a helyi és területi fejlődésre a Vajdaság AT határrégióiban, 2004–2006

ABSZTRAKT: Szerbia és ezen belül Vajdaság számára a 2000-es évek közepén megnyíltak a lehetőségek az uniós fejlesztési források lehívására. Ezek a lehetőségek egyelőre csak a határ menti programok keretében, szomszédos országokkal közös, határon átvívelő hatással rendelkező projektek megvalósítására adnak lehetőséget. Jelent munkában az Interreg Cards alapok Magyarországgal és Romániával közös forrásait elemezzük.

A munka hipotézise, hogy a bőven rendelkezésre álló erőforrások ellenére nem használják ki kellőképpen a fennálló lehetőségeket, különösképpen a területi fejlődés szempontjából nincsenek megfelelő projekthatások.

A dolgozatban megvizsgáltuk az eddigi határon átvívelő programok azon hatásait, amelyeknek a végeredményeként megállapítható, hogy Szerbia és azon belül Vajdaság még nincs kellőképpen felkészülve az uniós fejlesztési források fogadására.

A projektek elemzése során kapott eredménye alapján kijelenthető, hogy a határon átvívelő programok elsődlegesen a szoft, tehát humán erőforrás-, kapcsolatépítő és gazdasági jellegű projekteket támogatják, míg az infrastrukturális fejlesztések a háttérbe szorulnak. Az egyes megvalósított projektek elsősorban a lokális mikroközösségek előrehaladását segítik, ezen belül is a vidéki humán erőforrás-fejlesztésre helyeznek kiemelt hangsúlyt.

KULCSSZAVAK: határ menti együttműködés, INTERREG IIIA, határrégió, Vajdaság

Bevezető

Az EU regionális politikáját megvalósító programok kiemelt területe a gazdaságilag periferiális régiók fejlesztése, illetve az elmaradottság megszüntetése, csökkentése a határon átvívelő kapcsolatok erősítésével. A határrégiók és a határon átnyúló kapcsolatok vizsgálata az Európai Unió regionális politikájának kibontakozásával és a határrégiók felértékelődésével párhuzamosan ment végbe. A közép-kelet-európai folyamatoktól eltérően Magyarország–Szerbia esetében a határrégiók felértékelődése és a határ menti régiók közötti együttműködés kissé megkésve, a jugoszláviai polgárháborút követő időszakban kezdődött. Szerbia számára ez azt jelentette, hogy a kohéziós kapcsolaterősítés megvalósításával a későbbiek során

1 Nagy Imre, egyetemi tanár, Újvidéki Egyetem

2 Ricz András, doktorjelölt, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola

3 Nagy Miklós, projektmenedzser, Expert Solution, Temerin

létrejött az előcsatlakozási alapokhoz való könnyebb hozzáférés, az alapok elérhetőségének biztosítása (Nagy 2015; Ricz 2010).

Vajdaság határrégióin belüli együttműködés az itt élők együttműködése tekintetében kezdetben nem volt a tipikus határon átnyúló kapcsolatok példái közé sorolható, bár a nemzetközi szakirodalom által jegyzett politikai értelemben történő határrégió-ellenőrzés a magyar–szerb, illetve román–szerb határrégiókra is jellemző volt a II. világháborút követő időszakban. A határrégiókban a gazdasági növekedés lehetőségei és a gazdasági kapcsolatok erősödése a kilencvenes évek közepétől követhető nyomon.

Az elmúlt 10 év során Szerbia a PHARE-, a CARDS- majd az IPA-támogatásokat használta fel, különböző hatékonysággal. Általánosságban véve számos intézmény, önkormányzat és civil szervezet hangolódott rá ezekre a támogatásokra, amit a beadott pályázatok számának állandó növekedése bizonyít.

Kutatásunkban megkíséreltük értékelni a PHARE-, CARDS- és IPA- támogatások hatékonyságát: pontosabban a kohéziós kapcsolatok kialakulását az EU-nem EU határ viszonylatában, valamint a projektek fenntarthatóságát, folytonosságát és a vidékfejlesztésre gyakorolt hatásokat. Elemzésünk során azon támogatott projekteket vizsgáltuk, amelyeknél a szerbiai fél vezető partnerként, vagy közös projektek esetén társpartnerként részesült támogatásban, és ahol a megvalósulás helye Szerbia területén volt. Mivel azonban a projektekre vonatkozó utánkövetési jelentésadási kötelezettség csak a magyarországi projektek esetében áll fenn, jelen kutatás esetében az interjú módszerét alkalmaztuk.

A Vajdaság határszakaszain lezajlott programok, programkiírások szerkezete

Az EU regionális politikájában jelentős szerepet betöltő szomszédsági politika, lehetővé tette, hogy Szerbia előbb 2003-tól PHARE-programban vegyen részt mint projektpartner, majd pedig Magyarország csatlakozása után 2005-től az EU külső határán megvalósuló szomszédsági programokban vegyen részt azáltal, hogy a határ két oldalán működő szervezetek, közös fejlesztési projekteket valósítanak meg.

A magyar–szerb határszakaszon lezajlott PHARE és INTERREG-CARDS-támogatások

Az első EU-s támogatás a PHARE 2003-as Magyar–Szerb Kísérleti Kisprojekt Alap volt, melynek (PSPF – Pilot Small Projects Fund) átfogó célja a kisméretű, „emberek közötti”, határon átnyúló természetű, helyi közösségi fejlesztések támogatása, a határrégiók szereplőinek bevonásával (Ricz, 2010).

A programban csak magyarországi (Csongrád vagy Bács-Kiskun megyében székhellyel rendelkező) nonprofit vagy profitorientált szervezetek pályázhattak, viszont kötelesek voltak egy vajdasági partnerszervezettel rendelkezni. A projekt pénzügyi forrásával egyedül a magyarországi pályázó rendelkezhetett, viszont a projekt tevékenysége a Vajdaságban is megvalósulhatott.

A program támogatási területei a területfejlesztés, a gazdaságfejlesztés, a turizmus, a humánerőforrás-fejlesztés (képzés, kulturális csereprogramok) és a környezetvédelem voltak. A támogatott projektek témái jól tükrözték a határon átnyúló együttműködés széles skáláját, hiszen megtalálhatóak közöttük az oktatási és kutatási programok az agrárgazdaságban és az élelmiszeriparban dolgozók részére, kulturális csereprogramok, a kétnyelvű (szerb–magyar) civil információs háló létrehozásának pályázatai, a határon átnyúló infrastruktúra építéséhez szükséges kiviteli tervek pályáztatása, tapasztalatcsere a határrégió gazdasági együttműködésének megerősítésére, ivóvízminőség-javító programok készítése, valamint iskolai tehetséggondozás és cserekirándulások. Ha a nyertes projekteket a pályázó szervezetek szempontjából vizsgáljuk, akkor a vajdasági partnerek esetében megállapítható a községi önkormányzatok túlsúlya, melyeket a civil szervezetek, majd a kamarák, s végül az állami középiskolák, illetve a tartományi kormány követtek.

A program által elért főbb eredmények közül kiemelhető, hogy megvalósult az új típusú pályázati rendszer megismerése, s a régi kapcsolati tőke alapozta meg az INTERREG- és főleg az IPA-programokban való részvételt, illetve megkezdődött a nagyobb költségvetésű projektek előkészítése.

A 2003-ban a PHARE-t az INTERREG IIIA Magyarország–Szerbia és Montenegró Szomszédsági Program (2004–2006) váltotta, amelynek magyarországi célterülete a dél-alföldi régió,⁴ míg Szerbia területéről a Vajdaság és Belgrád város lett. E program keretében három pályázati kiírásra került sor, melyből kettő a programozás szerint, a harmadik pedig 2008-ban csak szerbiai önkormányzati pályázók részére⁵ (1. táblázat).

4 Bács-Kiskun, Csongrád és Békés megyék

5 A szerbiai partnereknek csak névlegesen kellett bevonniuk magyarországi partnert, mivel az előző két kiírásból fennmaradt 500.000 EUR szerbiai részből, amelyet ilyen formában osztottak szét.

Az első két kiírásban tematikus szempontból a nyertes projekteket a sokszínűség jellemezte, amit már eleve a pályázati kiírás prioritásterületei predesztináltak. A nyertes projektek szervezeti szempontból történő vizsgálatát tekintve a PHARE-programhoz képest sokkal tarkább a kép: az élen az egyesületek és az oktatási intézmények állnak, őket követik a községi önkormányzatok, a tartományi kormányzat és a közzállalatok, s végül a vállalkozás-fejlesztési központok pályázatait.

A 2005-ben elnyert támogatásokból (19 támogatott projekt Szerbiából) a szerbiai nyertes projektek között fejlesztési ügynökségek (2 projekt), vízügyi intézmény (1 projekt), települési önkormányzatok és a tartományi kormányzat (6 projekt), közzállalatok (2 projekt), non profit szervezetek (4 projekt), valamint oktatási intézmények (4 projekt) szerepeltek. A 2006-os második kiírásban a szerbiai nyertes pályázatok összetétele módosult, elsősorban a közzállalatok hátrányára, és az önkormányzatok előnyére: fejlesztési ügynökség (2 projekt), vízügy (2 projekt), önkormányzatok (a települési önkormányzatok/tartományi kormányzat 8 projekt), nonprofit szervezet (4 projekt), oktatási intézmény (5 projekt).

1. táblázat: Magyarország–Szerbia INTERREG–CARDS-támogatások szerkezete

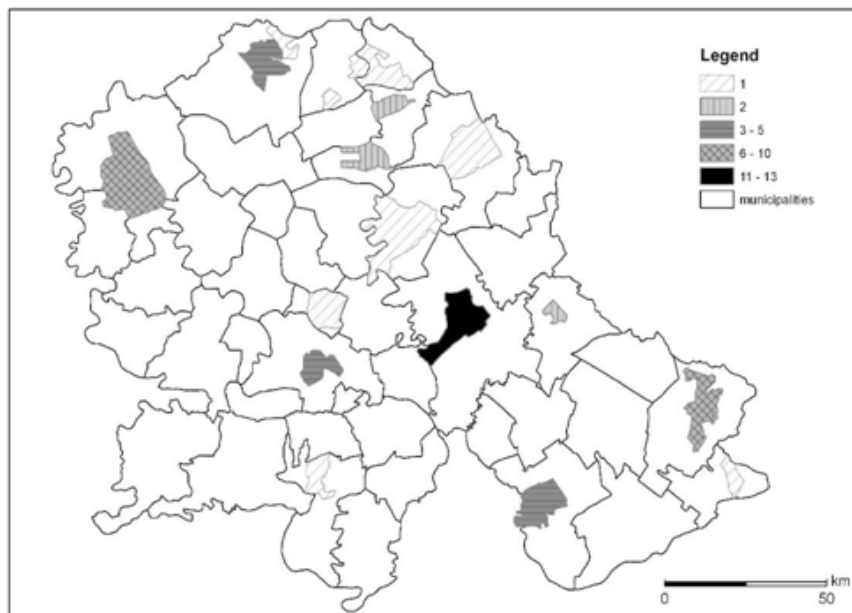
Év	Támogatott projektek száma, melyek megvalósítási helye Szerbia területén volt	Összes támogatás (EUR)
2005	19	2.000.000
2006	21	4.300.000
2008		500.000

Forrás: Vukov

A nyertes projektek szerkezetében a szoft projektek vannak túlsúlyban. A „hard” projektek aránya 40%, ebből az infrastruktúraépítésre 18%, -tervezésre 13%, egyéb építésre pedig 9% jut. A szoft projektek aránya 60%, amelyek képzéseket, felméréseket, tanulmányok készítését, turisztikai projekteket, gazdasági együttműködést, környezetvédelmet, sporttevékenységeket takarnak. A nyertes projektek közül az infrastruktúrafejlesztés jelentette a források több mint 70%-át, ami azt tükrözi, hogy milyen mértékben volt szükség a határ menti infrastruktúra javítására.

A megvalósítás során egyértelművé vált, hogy a program prioritásai létező, valós problémák megoldására kerültek kiírásra, mivel az egyes intézkedések pályázatain átlagosan ötszörös túljelentkezés volt tapasztalható: a legnagyobb – tizenegyszeres túlpályázás az Üzleti infrastruktúra és közös üzleti szolgáltatások fejlesztése során valósult meg.

1. ábra: A CARDS-támogatások területi eloszlása a Vajdaságban

Forrás: Nagy, 2010.

A román–szerb határszakaszon megvalósított PHARE- és CARDS-támogatások

Az eddig lezajlott Szerbia–Románia Szomszédsági Program keretében, amely a Magyarország–Szerbia/Montenegró–Románia Szomszédsági Program részeként működött a 2004–2006-os programozási periódusban összesen 3 pályázati kiírás jelent meg. A pályázati kiírásra összesen 228 projektet nyújtottak be, ebből 58 kapott támogatást a PHARE CBC és a román kormány által, míg 20 pályázatot a CARDS alap finanszírozott a szerbiai pályázók számára. Ezek a projektek a kulturális együttműködés, a kis- és középvállalkozások közötti együttműködés, az idegenforgalom, valamint környezetvédelem témaköreit fedték le.

2. táblázat: Románia–Szerbia PHARE/CARDS-támogatások szerkezete

Pályázat kiírás ideje	Támogatott pályázatok Szerbiában	Támogatás összege (EUR)
2006 áprilisa	15	2.144.525,29
2006 szeptembere	17	1.075.122,61
2007 októbere	21	1.400.000

Forrás: Ricz, 2010.

A projektek hatása a területi fejlődésre, területi kohézióra

A nyertes projektek térbeli szerkezetét vizsgálva kitűnik, hogy a fejlesztési források főleg azon központokban allokálódtak, ahol a pályázási ismeretek nagyobb mértékben gyökereznek, és ahol a pályázó intézmények, közösségek száma is jóval nagyobb. Jól látható ez a CARDS-támogatások nyertes pályázatainak térbeli megoszlásában is (1. ábra), ahol egyrészt kitűnik a Magyarországhoz, illetve Romániához közel eső városi települések dominanciája a pályázati források szerkezetében, másrészt viszont jól érzékelhető, hogy éppen a Vajdaság fejletlen határ menti községei maradnak ki a nyertes pályázatok soraiból, valamennyi szomszédsági program esetében. Tény az továbbá, hogy Hódság és Bács, vagy Šid (Vajdaság fejletlen községei 2000 tájékán) visszafogottabban pályáznak Horvátországgal a közelmúlt történései miatt, de Magyarországgal is – annak ellenére, hogy lett volna rá lehetőségük – a nyelvi korlátok miatt. A határ menti projektmegvalósításoknak a térbeliségét illetően a magyar-magyar kapcsolatrendszernek volt és van kiemelt szerepe már a kezdettől fogva: sok esetben az 1970–1980-as évek során kialakult hivatali kapcsolatoknak (egyetemek, kutatóintézetek), de legfőképpen a Szerbiából az 1990-es évek során kivándoroltak kapcsolatrendszerének. Ez utóbbi tény nem mindig egyértelműen bizonyítható. Felmerül tehát a kérdés: miért nem tudtak jobban érvényesülni a Vajdaság határ menti és más fejletlen községei,⁶ és hogyan lehetne elérni azt, hogy e területek is részesüljenek az EU-s forrásokból. A támogatások vidékfejlesztésre történő hatását a 4. táblázatban felsorolt támogatott projektek mélyfúrásszerű értékelés alapján végeztük.

Általánosságban véve e projektek elsősorban a vidéki társadalom számára nyújtanak fejlődési lehetőséget, ami a vajdasági demográfiai jellemzőkből kiindulva természetesen is. Az elemzésekből kiderül, hogy nagy szükség van a humánerőforrás-fejlesztésre. A hard infrastrukturális projekteken kívül szinte az összes projekt típusban megjelennek a (direkt és indirekt) képzések, amelyekre széles körű igény is mutatkozott a végrehajtás során. A vajdasági és ezen belül elsősorban a vidéki szak-

6 Bács, Szenttamás, Hódság, Torontálszécsány, Fehértemplom

tudás hiánya nagyban hátráltatja mind a gazdasági, mind pedig a területi fejlődést. Az eddig lezajlott programok és az előttünk álló pályázatok programozása során felismerték, hogy a jövőben olyan humánerőforrás-keret képzésére van lehetőség, amely a kiegyensúlyozottabb területi fejlődés hordozója (megvalósítója) lesz. Ez bizonyítható a 4. táblázat 9. projektjének eredményével: a támogatott oktatóközpont tantermének kialakításával ECDL EU-s képzés, felnőttképzés, vállalkozásfejlesztés, a falusi turizmusban tevékenykedők képzése indult meg, egyszóval kézzelfogható a vidékfejlesztésre gyakorolt hatás is.

Az egyes helyi kompetenciák, lehetőségek kihasználására a fejlesztési források igazán jó lehetőséget nyújtanak, de ezekből jó esetben is csak az adott helyi közösség tud profitálni. Az elmúlt 6 év során bebizonyosodott, hogy vannak életképes, a lehetőségekkel élni tudó közösségek, illetve szervezetek, amelyek fejlődéséhez nagyban hozzájárulnak a külső ez esetben EU-s források. A pályázati kiírásokra történő túljelentkezés is azt bizonyítja, hogy vannak alulról jövő kezdeményezések, amelyek jól kidolgozott projektekkel és megfelelő infrastruktúrával rendelkeznek ahhoz, hogy fel tudják használni a támogatási forrásokat. Ez az út a térségben élő és működő más közösségek számára is példaértékű lehet, hiszen ha látják a fejlődési irányokat, a megvalósult programokat akkor ők is létrehozzák a fejlesztési csapataikat, amelyek a későbbiek során további sikeres fejlesztéseket hajtanak végre.

A projektekkel kapcsolatos legsarkalatosabb probléma az implementáció utáni projektfenntarthatóság, az elért eredmények multiplikátorhatásának hiánya. Míg az infrastrukturális projektek fenntarthatósága könnyen követhető és mérhető, addig a szoft projektek kohéziót és fejlődést generáló, „tovagyűrűző” hatása átláthatatlan, esetenként azok nem képviselnek hosszú távú eredményeket (Ricz, 2011). A tanulmány nem kíván az egyes projektek eredményeire részletesen kitérni, azok fenntarthatóságát és hálózatgeneráló hatását a mellékelt indikátorok⁷ alapján kísérli meg körüljárni.

- 7
- Mit fogalmaztak meg a pályázók a pályázat fenntarthatóságával kapcsolatban?
 - Mi valósult meg a lefektetett alapgondolatokhoz képest?
 - Milyen előrehaladást generált az elnyert támogatás a projekt befejezése után, hogyan változott a célterületi (horizontális és vertikális), célcsoporti kiterjesztés?
 - Az utánkövetési beszámolókból, hogyan dokumentálják az eredményességet?
 - Milyen hálózati kapcsolódást együttműködést eredményezett a projekt a megvalósítás során ki kapcsolódott be?
 - Melyek a támogatások kohézióépítő és a vidékfejlesztést generáló hatásai?

3. táblázat: A vizsgálatba bevont nyertes szerbiai pályázatok

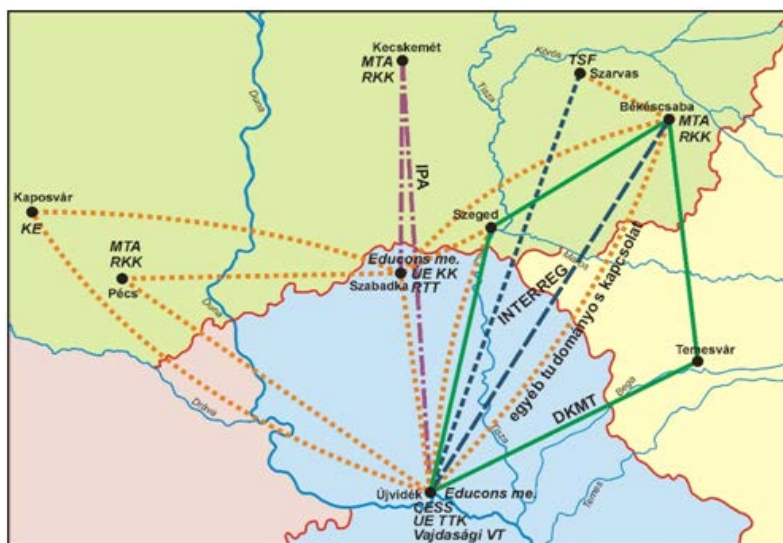
Sorsz.	Projektcím	Projektszám	EUR
1.	Promoting Coherent Cross-Border Development of the Tisza River Economy.	HUSER0602/067/M/2.2/SCG	89.707
2.	Innovation Centre for Development of Entrepreneurship and Crossborder Co-operation	HUSER0602/123/2.1/SCG	98.901
3.	Increasing the environmental potetial of the oxbows of teh Tisza river close to the border	HUSER0602/050/J/1.2/HU	78.000
4.	Regional Water Resources Investigations in the Scope of Sustainable Development	HUROSCG0501/288/M//2.4/SCG	118.709
5.	Integrated quality tourism development based on wine roads in the south great plain region and in South and North regions of Backa	HUSER0602/152/2.3/HU	54.206
6.	Strengthening Nature Protection in Conservation Areas – Transboundary Protected Landscape Kőrös-ér	HUROSCG0501/024/M/1.2/SCG	206.950
7.	Banat 22 – Promotion of Top 22 tourist locations and events in (historical) Banat	05 SER03/05/00	146.895
8.	Fisibility Study and Supporting Project Documentation Elaboration for a Subotica Industrial Park	HUSER0602/031/M/2.1/SCG	72.423
9.	Enhancing the cooperation between the Hungarian and Serbian institutions and entrepreneurship the area of Backa	04 HUSER /02/01/008	53.230
10.	Strengthening Foreign Direct Investments in West-Backa Region	HUROSCG0501/076/M/2.3/SCG	47.160
11.	Two European ZOOS enhancing education and environmental protection		175.176

Forrás: saját szerkesztés.

A vizsgált, támogatott projektek kb. 50%-a esetében volt bizonyítható azok fenntarthatósága. Három projekt (1., 2. és 11.) elvárások szerinti folytatása követhető nyomon a 3. táblázatban: az önkormányzatok felismerték azok helyi- és vidékfejlesztésre gyakorolt hatását, ezért e projektintézményeket az önkormányzat keretében intézményesítették. Az így létrejött ügynökségek jelentős mértékben járultak hozzá a község új EU-s forrásainak megpályázásához: a 2 község összesen 8 IPA és 10 más (EU által támogatott, de Szerbiában kiírt) projektet generált. Ezenfelül hozzájárultak az önkormányzati tisztségviselők EU-s projektismereti képzéséhez. A természetvédelmi tevékenységet implementáló projektek (tükörprojektek) csak a saját területeiken végeztek fejlesztéseket, mivel a két ország természetvédelmi jogharmonizációja nem történt meg, s nem volt lehetőség a célterületen közös fejlesztéseket elindítani (3. és 6. projektek).

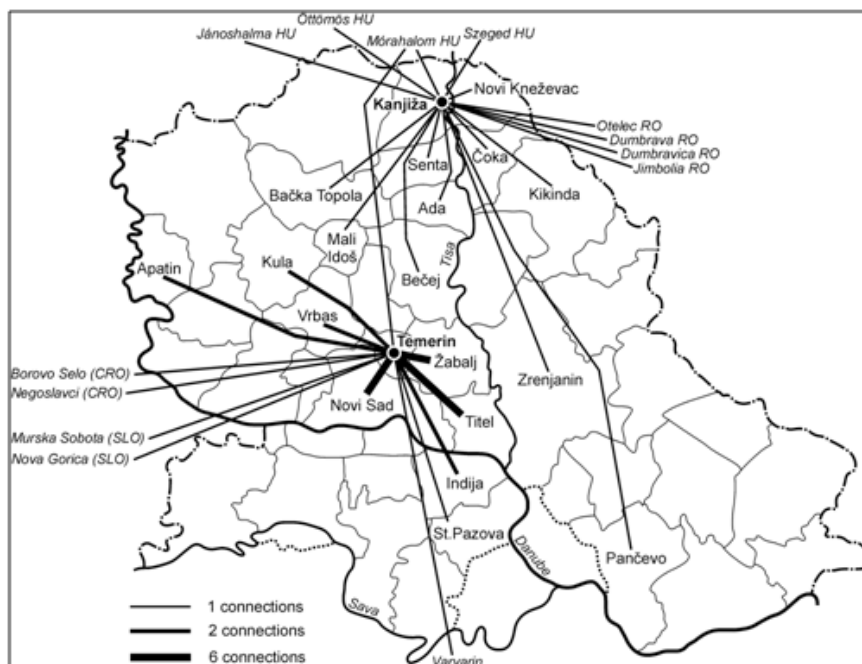
A határ menti régió fejlesztését előmozdító együttműködési hálózatok kialakítása azon fejlesztést generáló intézmények aktív tevékenységének eredményei, amelyek maguk is CARDS-támogatás útján jöttek létre. Jelen projektek alapján többpólusú (aktív) és egypólusú (passzív) hálózatosodásról beszélhetünk. Az első esetben a projektbefejezést követő időszakban új partnerek kapcsolódnak a projekttéma további kibontakoztatása és tökéletesítése érdekében a vezető partnerhez, s ennek során folyamatosan bővül az érdekelt intézmények, önkormányzatok, civil szerveződések köre (1. és 5. projektek), mélyül a kapcsolatrendszer, amely a mikro- vagy makrotér-ség fejlődését hordozza magában. Ez a tény bizonyíthatja a projekt fenntarthatóságának sikerét. A hálózat elemei egymás között is, sőt, függetlenül a projektpartner intézményeitől, egymással is kapcsolatba kerülnek új kapcsolatokat és fejlesztéseket generálva (3. ábra). Ezen hálózatok egyik változata az egyoldalú hálózat, amikor csak az egyik ország területén valósul meg a külföldi partnerek együttműködése (jelentősebb kohézióformáló erő nincs vagy csak eseti) nélkül, de markáns hálózátépítő erővel országon belül (5. projekt). A hálózattípus egyszerűbb változata az egyközpontú hálózat, amikor a támogatást elnyert intézmény (pályázó), maga köré gyűjtve az új partnereket, érdeklődőket, képezi a támogatott tevékenység magvát, s innen indulnak az új fejlesztési ötletek és megvalósításuk (2., 3., 5., 8. és 10. projekt) (3. ábra).

2. ábra: Egy INTERREG IIIA – CARDS-támogatás által kialakult többpólusú kutatási kapcsolatrendszer terjedése a projekt megvalósítását követő 4. évben

Forrás: Nagy, 2010.

3. ábra: CARDS-támogatás által kialakult egypólusú kapcsolatrendszerek a projekt megvalósítását követő 4. évben

Forrás: Nagy, 2010.

A határregió infrastrukturális összeköttetését szorgalmazó fejlesztések magyarországi indíttatása során (ezek tehát nem CARDS- hanem közös INTERREG-CARDS-projektek voltak), elkezdődött a szimmetrikus határártjárókhöz vezető útvonalak tervezése, regionális fejlesztésekbe történő beiktatása és az erre vonatkozó megvalósíthatósági tanulmányok készítése.

Összegzés

Az INTERREG-CARDS Szomszédsági Program volt az első olyan forrás a szerbiai pályázók számára, amelyben ha partnerségben is, de EU-s forrásokra pályázhattak, s így módon a szerbiai fél is megtanulhatta az EU-s pályázás szabályait, megismerhette a pályázat adta lehetőségeket, de a program fontos szerepet játszott a tapasztalatátadásban és a kohéziónövelésben is.

Az eddig lezajlott határon átvelő programok struktúráját, azok céljait valamint a megvalósult projektek eredményeit vizsgálva, megállapítható, hogy Vajdaság szá-

mára még jelentős erőforrások allokálására van szükség, hogy bármilyen kézzel fogható eredménye legyen az összlakosság szempontjából a határ menti programoknak.

A pályáztatási folyamatot jelentősen akadályozta a centralizált államberendezés, ez elsősorban a szerbiai projektpartnerek munkáját nehezítette, illetve akadályozta a közös döntési folyamatokat, valamint a megvalósítást is. A partnerség kiépítésében jelentős előnynek számított a magyar kisebbség jelenléte, illetve a Magyarországra áttelepült vajdaságiak szerepe, hiszen a háborús múlttal rendelkező ország irányába az esetek többségében a magyar partnereket meg kellett győzni. Ezekben a kapcsolatrendszerekben elsőként a Magyarországra vándorolt – de kapcsolataikat megtartó – szerbiai származású magyar és román, esetleg kettős állampolgárok segítettek. Megoszlanak a vélemények azzal kapcsolatban, hogy a tartósan kivándorolt korábbi szerbiai állampolgárok (főleg magyarok) mennyiben vesznek részt e kapcsolatok építésében.

Irodalom

- Službeni glasnik Evropske unije br. L 74, str. 1–7. Evropska komisija, Evropska unija, Brisel, Kraljevina Belgija. 2014.
- Hungary/Romania and Hungary/Serbia&Montenegro, 2004–2006 Final programme evaluation, VÁTI Hungarian Public Nonprofit Company for Regional Development and Town Planning, Hungarian Academy of Sciences Centre for Regional Studies, West Hungarian Research Institute. 2009.
- HUSZKA BEÁTA 2005: *A szerb–magyar gazdasági kapcsolatok fejlődésének lehetőségei Magyarország EU-csatlakozása után*. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány. 1–22. o.
- NAGY IMRE–BELANKA CSABA 2007: A környezetvédelmi együttműködés Magyarország határ régióiban, különös tekintettel az INTERREG IIIA Szomszédsági Program eredményeire. In: GULYÁS L.–GÁL J. (szerk.): *Európai Kihívások IV. Nemzetközi Tudományos Konferencia. Szeged, 2007. október 12.* Szeged, SZTE Mérnöki Kar. 21–26. o.
- NAGY IMRE 2007: Együttműködésen alapuló területi tervezés és területfejlesztés Magyarországon és a Vajdaság határ régiójában. In: TIMÁR J. (szerk.): *Határkonstrukciók magyar–szerb vizsgálatok tükrében*. Békéscsaba, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztály. 22–32. o.
- NAGY IMRE 2008: *Results of the 1st and 2nd public call for proposals within the neighbourhood programme between Hungary and Serbia and Montenegro (Interreg IIIA)*. Novi Sad, Vojvodina CESS. 19–21. o.
- NAGY IMRE 2015: *Szeged and Subotica: cross-border connections of the twin cities*. (kézirat)

- RICZ ANDRÁS 2009: Egy határon átívelő régió (EGTC) kialakításának lehetőségei a szerb-magyar határtérségben. – *Central European Journal of Regional Development and Tourism*. 1. sz.
- RICZ ANDRÁS–GABRITY MOLNÁR IRÉN. 2010: A Vajdaság régiókapcsolatai a Dél-Alfölddel. In: SOÓS E.–FEJES ZS. (szerk.): *Régió a hármashatár mentén*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem. 76–93. o.
- RICZ ANDRÁS–NAGY IMRE 2014: A határon átívelő programok területi dimenziói a Vajdaságban. In: TAKÁCS Z., RICZ A. (szerk.): *Regionális kaleidoszkóp*. Szabadka, Regionális Tudományi Társaság. 115–122 o.
- VUKOV DANIJELA et al. 2011: *Apsorbicioni kapaciteti AP Vojvodine za korišćenje fondova EU*. Novi Sad „Vojvodina CESS“. 62. o.

Pál Ágnes¹– Suti Zoltán²

Határok – határmentiség – migráció a Dél-Alföld példáján

ABSZTRAKT: Az országhatárok változó szerepe – a megváltozott új gazdaság kontextusában (nyitottabb, globalizált gazdaság) azt diktálja, hogy a nemzetközi együttműködés révén kialakított regionalitás jótékony hatású lehet a konfliktusok csökkentésére, a nagyobb gazdasági jólét megvalósítására és a jobb életminőség megteremtésére, vagy ennek ellenkezőjére. Másrészt a régiók fejlődésének elemzése minden szinten igényli a nemzetközi együttműködések áttekintését. A hangsúly a kutatásainkban azokra a keleti-délkeleti határookra esik – a migráció miatt –, amelyek jelentős mértékű változásokat és aszimmetriát mutatnak.

KULCSSZAVAK: határok, határmentiség, a településeket alkotó szférák, migráció

A kutatás tudományos előzményei és a célkitűzés

A határ menti térségek kutatása az elmúlt évszázad végétől a társadalomföldrajz egyik fontos kérdésévé vált, vizsgálatunk is e kutatássorozathoz illeszkedik. Elemzésünk témaválasztása több forrásból táplálkozott.

1. Az ezredforduló előtt az MTA Regionális Kutatások Központjának kutatócsoportjai a sajátos helyzetű térségek, terület- és településfejlesztési problémáit vizsgálták. Ekkor került szóba a határ menti területek, települések kutatása, a határ mentiség fogalmának boncolgatása, leírása. Ehhez kapcsolódott vizsgálódó teamünk a Dél-Alföld térségének kutatásával. A munka során igyekeztünk feltárni a határ menti települések, településcsoportok társadalmi- és gazdasági fejlődésének elemeit, struktúráját és fejlődési potenciálját.

Ennek eredményeképpen – megerősíthetjük Berényi azon véleményét, hogy a kutatók a határmentiség általában értelmezett földrajzi problémája helyett az országhatár menti területek, települések fejlesztését megalapozó vizsgálatokat végzik.

A másik nagyon fontos elméleti kérdés, amely igen sok vitára ad okot, a központ, a periféria és a határmentiség összevetése, valamint az utóbbiak azonosítása. Tapasztalataink eredményeként a periféria=határmentiség kérdésében – vizsgálataink alapján – nem lehet e két fogalom közé egyenlőséget tenni. Különösen nem, ha elfogadjuk, hogy a határ mentiség fogalma nem azonos a perifériajelleggel, hiszen az ország határ menti területeinek kedvező vagy kedvezőtlen sajátosságait a

1 Pál Ágnes, egyetemi magántanár, SZTE JGYPK Földrajzi és Ökoturisztikai Tanszék, Szeged
2 Suti Zoltán, Phd-hallgató, PTE Földtudományi Doktori Iskola, Pécs

területi struktúrában bekövetkezett változásokat főleg külső faktorok, összetevők eredményezték vagy a jövőben kelteni fognak.

A periféria hatása egy funkcionálisan összetartozó terület központjától való távolsággal alakul ki, a funkciók számának és intenzitásának csökkentésével. Mindezeket figyelembe véve – fontos feltárni azokat a történelmileg kialakult, de fejlődésükben megállt, vagy esetleg újonnan kialakult térszerkezeteket, amelyek mindkét oldalon (határon innen és túl) az együttműködés keretei között fejleszthetők. (Berényi, 1988).

Helyzetünkben adódott, hogy a Dél-Alföld közvetlen határa mentén lévő 74 település társadalom- és gazdaságföldrajzi vizsgálata mellett döntsünk. Ez viszont determinálta a határainkon túli szerbiai – vajdasági (23) és romániai – partiumi (44) települések vizsgálatát.

A fent említett szomszédos országok közötti politikai, gazdasági, kulturális kapcsolataink nem megfelelőek – az országok közötti határok inkább elválasztanak, semmint összekötnek. Ezért menet közben jöttünk rá arra, hogy milyen nehéz feladatra vállalkoztunk, mikor megpróbálkozunk egy Szeged–Szabadka, Makó–Arad vonzáskörzet, egy határok nélküli Közel-Kelet-Európa létrejöttének, egy megálmodott Európai Nagytér Gazdaság kialakulásának hipotetikus gondolati felfeztésével.

2. Közvetlen célunk – a kutatás keretein belül túl az önkormányzatok számára is használhatóan elemezni a fejlődést segítő lépéseket, alapot adni lehetséges helyi, illetve térségi fejlesztési programok kidolgozásához.

Mindezek együttesen alkotják kutatásunk céljait, melyek a történelmileg kialakult határ menti területi, gazdasági, struktúrák átalakulásának, vagy újak kialakulásának megismerése, gazdasági fejlesztésük lehetőségeinek bemutatása. Egyben nem hagyva figyelmen kívül azokat a kutatókat, akik mindeddig a határmentiség fogalmi meghatározásán, vagy regionális jellemzőinek általános leírásán fáradoztak. Feladataink, céljainknak megfelelően, sokrétűek, megvalósításuk több lépésben és időben (1988–1998) hosszan elnyúlóan történhet.

Elemzésünk első lépése: a vizsgált zóna, öv vagy régió gyakorlati lehatárolása – konklúzióként feltárni a határ mentiség vonásait. Miért ez vagy az a település tartozik a vizsgált határ menti övezethez? Miért nem fogadtuk el a közigazgatási szempontok alapján elkészített határzónát? Ennek két oka volt: mind a két oldalon azonos szempontok alapján végezni a lehatárolást, a másik ok pedig a közlekedés egységet biztosító organikus, területfejlesztő domináns szerepéről nem lehet lemondani (*Szónokyné Ancsin*, 1992), holott több tényező is lehetne, de adatok hiányában ez nem írható le.

Második lépésben: empirikus vizsgálatok, szóbeli közlések, vélemények gyűjtése, interjúk segítségével, bejárások, egyes statisztikai anyagok összegyűjtése, feldolgozása, rendszerezése, ábrázolása következik.

Harmadik lépésben: az egyes települések komplex feltárása érdekében kérdőíves felmérés (1992, 1998) elkészítésére vállalkoztunk. A témához gyűjtött kérdőívek adataiból adatbázist készítettünk.

Negyedik lépésben: ekkor került sor a „modern népvándorlások” vizsgálatára, amely napjainkban különösen érzékeny, szabályozatlan problémává nőtte ki magát a folyamatosan fejlődő multikulturális társadalmakban. A vizsgált területen a migráció kis és nagy-regionális körforgásban korábban is létezett, de manapság a politikaformáló tényezők itthon is felismerték, hogy a biztonsági kockázatok körének bővülése további, átfogó újraértelmezést tesz szükségessé.

Természetesen a térség komplex vizsgálatához és átfogó feltérképezéséhez szükség lenne egy olyan geopolitikai koncepcióra, mely megfelelő csapásirányok mentén tárná fel a népesedési és bevándorlási változásokat, ezzel elősegítve

- az őshonos népesség fogyásának visszafordítását,
- a fogyás szabályozott bevándorlási folyamatokra támaszkodó ellensúlyozását,
- a bevándorló népesség integrációjának tervezését és szabályozását.

Sajnos ezekről Európában még csak vázlatos elképzelések léteznek, de azt mindenki jól tudja és hangsúlyozza, hogy mit NEM szeretne.

A kutatás során alkalmazott módszerek

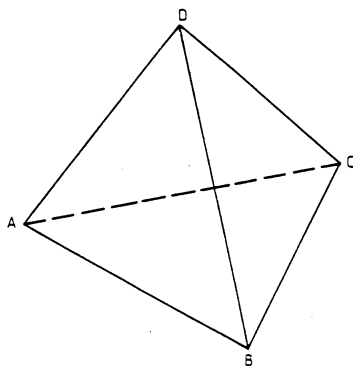
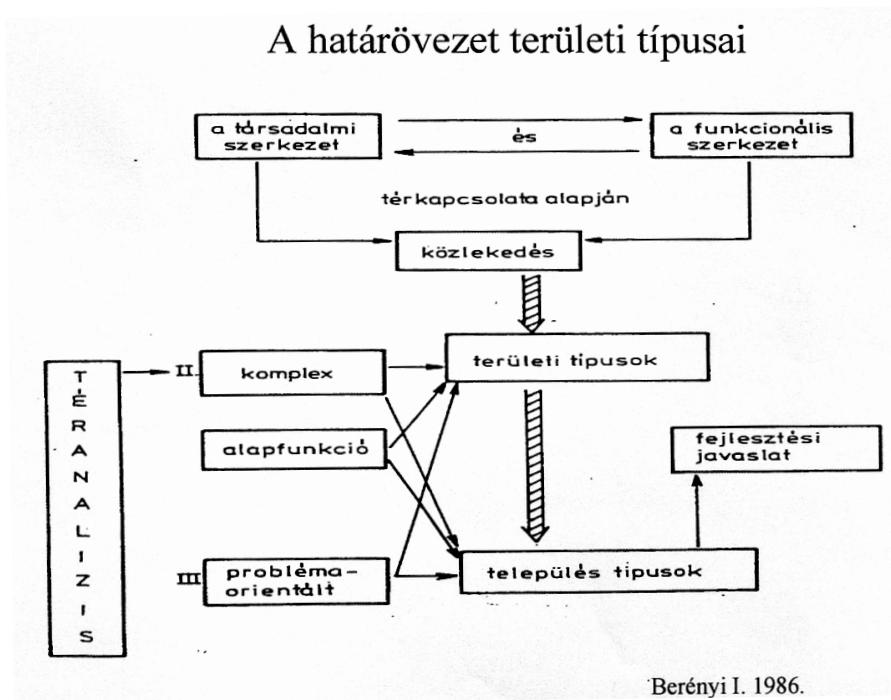
A határ menti térségek jellemzői

A munka során a téma jellegéből adódóan egységes adatbázisra és módszerekre volt szükségünk. Ezért a cél megjelölésénél – időbeli tagolást alkalmazva – a lehatárolásnál közlekedés-földrajzi mutatókat alkalmaztunk, a kérdőíves felmérés a határon innen és túl települések komplex vizsgálatára szolgált a hagyományos ábrázolási módokkal együtt.

A földrajzi fekvés, a helyi értékek valamennyi régió esetében adottak, míg a helyzeti értékek térbeli és társadalmi függvényében időben is változnak. A viszonylagos helyzet értékét külső és belső kölcsönhatások adják meg. A határzóna megállapításakor Erdősi és Hajdú közigazgatási szempontok szerinti lehatárolását vettük alapul (1. ábra). Később a települések közlekedés-földrajzi kapcsolatát és annak erősségét a közúti és vasúti összeköttetést jellemző mutatók segítségével határoztuk meg (*Szónokyné Ancsin*, 1994). A kialakított közlekedési vonzáskörzetek képezték a határ menti területkijelölés alapját. A határ túloldali területét szintén a közlekedési-földrajzi szempontok szerint jelöltük ki. Emellett azonban figyelembe vettük

a 70-es évek kishatárforgalmába bekapcsolt települések déli határvonalát³ is, ami a határtérség déli határvonalát képezte (1. ábra).

1. ábra. Vizsgálati modellek

ABD Δ Társadalmi szféra
 BCD Δ Gazdasági szféra
 ACD Δ Infrastrukturális szféra
 ABC Δ Természeti szféra

Forrás: Tóth, 1988.

Forrás: Berényi, 1986; Tóth, 1988.

3 Az országhatártól 20 km-en belül eső települések tartoztak ide.

Az elemzés során felhasznált adatbázis

A magyar oldal adatait 1988–1992 között dolgoztuk fel, majd napjainkig folytattuk, a szerbet és a romániaiit szűkösebben csak 1992-re és 1998-ra, később 2002-re és 2009–2010-re bővítettük. A migrációs adatokat a 2010-es évektől kutatjuk. A többéves kutatómunka során az empirikus megfigyelések alapján eredményeinkben jól regisztráljuk a változásokat.

A településalkotó-szférák vizsgálata

A Tóth József (1988) által definiált településtetraéder-modellben az alapot a földrajzi környezet jelenti a természeti és társadalmi folyamatok egymásra hatásában. A település társadalmi-, gazdasági- és műszaki (infrastrukturális) szférái egymással és a természettel alkotja a földrajzi környezetet, melyek szoros kölcsönhatásban vannak. E kölcsönhatás közvetlenül a környezet elemeivel áll fenn. Intenzitása a települési szférák és a település fejlettségével szoros kapcsolatban van. A valóságban nem egy település, hanem a településhálózat az, amelynek keretei között ez a bonyolult és időben is változó kölcsönhatás realizálódik. Kutatási területünkön a kisvárosok jelentik azokat a gócpontokat, ahol a település – környezet kölcsönhatás intenzív, és ezért képezi ez a településkategória vizsgálatunk tárgyát.

A társadalmi és gazdasági szférák néhány jellemzője

A vizsgált történelmi tájegységek: a Dél-Alföld, a Partium és a Délvidéken a Vajdaság. A Partium elnevezést a történelem alkotta. A Partiumban – Máramaros, Bihar, Arad és Temes megyék területén – szokatlanul sok nemzetiség élt együtt: magyarok, románok, németek, szlovákok, zsidók, szerbek és cigányok. Az utóbbi évtizedekben különböző okokkal indukált etnikai tisztogatás következtében a magyarok és románok szerepe vált meghatározóvá. A néprajzi viszonyok pontos áttekintése még a térségben élő szakemberek számára sem könnyű feladat. A helyes ismeretszerzéshez ugyanis fontos az ott élő nemzetiségek nyelvének, helyzetük kialakulását meghatározó történelmi tényeknek alapos ismerete (*Dénes, 2001*).

A Délvidék mint történelmi tájnév – a török hódoltság előtt – a magyar királyság tartományokból álló védőövezetét jelentette. A XIX. században a Délvidéken a gyors gazdasági fejlődés népességszám-emelkedést eredményezett. E fejlődés töretlen volt, így a század végére a Délvidék Magyarország gazdasági központjává vált.

A vizsgált dél-alföldi városok periférikus jellegükkel, domináns agrárfunkciójukkal, fejlesztésre váró infrastruktúrájukkal különböznek az ország területén található más városoktól. A periférijelleget erősítette a demográfiai átrendeződés, a ki-

telepítések, a romániai bevándorlók letelepítése; a szerb határ mentén a politikailag megbízhatatlan személyek deportálása, a maradó népesség elszigetelése, a szelektív elvándorlás. A hatvanas években ez a politika lazult, a népesség megtartására még szerény iparosítás is bekövetkezett, ezzel a gazdasági fejlődés szerkezeti átalakulása is megindult (*Golobics*, 1996).

A 80-as évektől a határ növekvő nyitottsága hatással van a határ menti térségek fejlődésére – a határ menti városok centrumtérséggé válása révén – az ingázás erősödésével, a bevásárló- és falusi turizmus megindulásával.

A külföldi befektetések Nyugat-Magyarországon előbb és intenzívebben érvényesítették hatásukat, mint a Délkelet-Alföldön. A határ menti fekvés Nyugat-Magyarország településein kifejezetten előnyössé vált, melyet mind a piacgazdaságra való áttérés, mind a határok megnyitása felerősített. Ez tovább erősítette az ország regionális megosztottságát. Több kutatónak az a véleménye, mintha a „nyugat-keleti vasfüggöny” az ország északkeleti, délkeleti-déli részére költözött volna (*Aschauer*, 1996, *Enyedi*, 1996).

A népességszám és annak változása jól reprezentálja egy terület pozícióját, felvagy leértékelődését a társadalmi-gazdasági térben. A dél-alföldi, határ menti térség 141 településén közel 750 ezer ember él, zöme a városokban (59%), ami önmagában erősíti a városok irányító tevékenységét és centrumjellegét.

A határ menti térségek településeinek természetes szaporodása negatív, meg bomlott a demográfiai egyensúly, jellemzővé vált a népességszökkenés és az előre gedés. A dél-alföldi megyék (Bács-Kiskun, Csongrád és Békés megye) lakónépessége az elmúlt években átlagosan csökkent. A természetes népmozgalmi események mind a megyékben, mind pedig a megyék határ menti kisvárosaiban kedvezőtlenül alakultak. A természetes szaporodás alacsony, a halálozások arányszáma magas.

A humán erőforrások etnikai megoszlását Délvidéken a magyarság szempontjából néhány általános tény bemutatásával lehet követni. A 19 ezer km²-es Délvidék 1,3 millió lakossal rendelkezik, melyből a magyarság közel fél millió volt 1920-ban. 1961-ben 57 ezerrel kevesebb, 1971-ben 18 ezerrel kevesebb, 1981-ben 38 ezer fővel kevesebb, majd 1991-ben 44 ezerrel lett kevesebb. Így hetven év alatt 7,6%-kal csökkent a magyarság száma, viszont 1991-től 2002-ig ehhez képest becslések szerint még 41,5%-kal (*Burányi*, 1998).

A vizsgált vajdasági Magyarokiszsa község, lakosságszámát tekintve, csökkenő tendenciát mutat, tipikus mezőváros. Az utóbbi évtizedben a településen a népesség etnikai szerkezete változott (*Sarnyai*, 2001).

Migrációs problémák tegnap és ma

Magyarország 1949 után zárt társadalommá vált, ami magába foglalta a határokon történő nehéz átjutást is. Az évszázad végére megváltozott a térség világpolitikai szerepe és környezete, ezáltal a határ menti térségeknek egyedi politikai és társadalmi változásokkal kellett szembenézniük, de legyünk őszinték: ugyanez ismétlődik ma is. A jugoszláv utódállamokban zajló háború, többségében nem magyar menekülteket sodort az országba. Az etnikai tisztogatások elől – főként Bosznia-Hercegovinából – menekülő 50 ezer ember nem tartozott a genfi konvenció alá. Magyarország 1991-től humanitárius okokból befogadta és ideiglenesen védelem alá helyezve, szociális ellátásokhoz juttatta őket (*Póczik–Dunavölgyi*, 2008).

A bevándorlási politikával foglalkozó szakértők már akkor hangsúlyozták, hogy a „balkáni puskaporos hordó” újabb robbanása várható. Bár kelet felől nem érkezett további menekültáradat, de egyre több Európán kívüli menekülő bukkant fel, akik méltányosságból kaptak támogatást. Fő kibocsátó államok: Törökország (kurdok), Irak, Banglades, Pakisztán, Srí Lanka (többségüket embercsempészek juttatták be, illetve ki a határokon). Az elmúlt négy év alatt 13,9 millióval nőtt a menekültek száma világszerte, így 2014-ben 59,5 millió menekült volt a világban. Az ENSZ menekültügyi szervezete szerint a világ népességéből minden 122. ember arra kényszerül, hogy elhagyja a hazáját.

A gazdasági szféra néhány sajátossága

A térségben tradicionális gazdasági tevékenysége a mezőgazdaság, melynek színterei a határ menti térség falusi települései, ezen túl a mezőgazdasági tevékenység a vizsgált városok környékére is jellemző. E gazdasági tevékenység nélkülözhetetlen, hiszen a városok gazdasági funkcióinak erősödésének, a városok lakosságának élelmiszer-ellátásának, az élelmiszer-gazdaság vertikumának színterét képezi. Az agrártevékenység tudományos kutatói, innovatív, irányító feladatát is a városok végzik (Szeged, Szabadka, Magyarakanizsa).

Hagyományosan a városokhoz köthető az ipari tevékenység. Az úgynevezett „háttéripár” és „szórványipar” napjainkban gyökeresen átalakul: a beáramló külföldi tőke és a piacgazdaság formálja át. Az iparszerkezet átalakulása napjainkban történik, melynek eredményessége a határ menti városok együttműködésének lehetőségét mindhárom oldalon elsődlegesen erősíti.

A térségben már az 1990-es évek előtt megjelent a külföldi tőke: 1988 nyarán már léteztek vegyes vállalatok, amelyek külföldi tőkét (olasz, német, angol, amerikai) használtak fel ipari tevékenységükhöz. Kezdetben az „importált” tőkét a településekből elszármazottak személyes kapcsolataiknak köszönhették, ma viszont már

inkább tudatos és racionális a tőkebefektetés, melyet a keresleti és kínálati viszonyok szabnak meg. A vajdasági oldalon (Magyarkanizsa, Törökkanizsa) az elmúlt években jelentek meg a külföldi vállalkozók.

A határ menti térségekben az újszerű együttműködési formák létesítése, a külkereskedelmi kapcsolatok kiépítése, a vegyes vállalkozások alapítása, az export-import lehetőségek felkutatása, és ezeknek gyakorlati realizálása alapvetően minden időben a működő vállalkozásoktól, a vállalkozási készségtől függ (Lengyel, 1998). A különböző gazdasági szervezetek térbeli eloszlása, alapítása, működése és megszűnése, valamint ágazati tevékenysége – az átmeneti állapotban lévő piacgazdaságoknál – nemcsak a jelenlegi helyzetet mutatják, hanem az együttműködéseik jövőbeni lehetőségeit is előrevetítik. A különböző tevékenységeket végző (kereskedelmi, mezőgazdasági, ipari) vállalkozások száma az utóbbi években különösen a városokban és a városok környékén lévő falvakban, illetve a határátkelőhelyeken növekszik. Az Alföldön a külföldi tőke nagyságát és a származási országokat tekintve a német és a svájci tőke jellemző, ezen kívül a határ menti térségekben az olasz, angol, lichtensteini és az ukrán tőke telepedett meg, elsősorban a városokban (Szeged, Szabadka, Magyarkanizsa). A külföldi tőke eloszlása mást mutat a szervezetek száma és a tőke nagyságát illetően: az alföldi határ menti térség nem kimondottan preferált övezete a külföldi vállalkozásoknak a városokat kivéve (Rechnitzer, 1993). A Magyarországon bejegyzett vállalkozások 2,6%-át Szegeden jegyezték be, melyekből kimagaslóan magas arányúak a szerbiai magyarok által alapított vállalkozások. Ezek a Magyarországon működő szerb érdekeltségű vállalkozások 34%-át teszik ki. Többségük a közeli vajdasági városokból – elsősorban Szabadkáról, Zentráról és Újvidékről származik (Szónokyné Ancsin, 1997).

A térség gazdasági felemelkedésére a potenciális lehetőségek adottak. A Délvidék magyar lakosságának hazatérésével, az etnikai tisztogatás megszüntetésével, a még létező vállalkozások újjáélesztésével, esetleg új, magyar és egyéb külföldi vállalkozók megjelenésével a gazdasági élet fejlődése megindítható lenne. A gazdasági fejlődés mérsékelné a területről az egyébként intenzív elvándorlást.

Az infrastrukturális szféra

A tercier szektoron belül kiemelkedő régióformáló szerepe a kereskedelemnek, a turizmusnak, az oktatásnak és az innovatív fejlesztésnek van. Az idegenforgalom jelentős a gazdasági stabilizáció megindítása révén. A térségben a falusi turizmus domináns jellege mellett a városok kulturális centrumjellege is vonzó az idegenforgalom számára. A turizmus ugyanakkor elválaszthatatlan attól a szélesebb értelemben vett gazdasági, politikai és biztonsági környezettől, mely keretétül szolgál. A dél-alföldi három határ (magyar–szerb–román) találkozásnál való elhelyezkedése

számos olyan előnyt és lehetőséget kínál a térség számára a turizmus szempontjából, amelyek kiaknázása jelenleg csak részben történik meg. Elsődleges a földrajzi elhelyezkedés, mely alapján a térség híd szerepet tölthet be a kereskedelemben Nyugat- és Kelet-Európa között. E közvetítő szerep elsősorban Románia és Szerbia felé valósítható meg. Ezekre a piacokra törekvő külföldi és belföldi vállalkozások számára célszerűnek látszik kihasználni, és mintegy továbblépési lehetőségnek tekinteni Szeged, illetve a térség kisvárosainak közelségét ezekhez a potenciális piacokhoz.

Igen fontos hatása van a régió tranzitjellegének, hiszen európai főközlekedési útvonalak szelik át. E tranzitjellegből fakad, hogy a vendéglátó egységek és szálláshelyek szolgáltatásait az ide érkező külföldiek csak egy-két napig veszik igénybe. A tranzitjellegből adódóan a terület kulturális, történeti és táji értékei kevésbé jelentenek vonzerőt a turizmus számára. A tranzit ugyanakkor előnyt jelent a határ menti együttműködések számára, mivel egyáltalán léteznek azok a közlekedési folyosók, melyek lehetővé teszik a kapcsolattartást. A nagyvárosi fejlődés egy sereg kedvező adottságot von maga után: magas arányú városi lakosság, magas színvonalú közép- és felsőfokú oktatás (ez növeli a terület turisztikai ismertségét is), képzett munkaerő, nemzetközi rangú kutatás és orvoslás, fontos és kiterjedt terciér szektor. A kutatási ágazat jelentős konferencia turizmust vonz, melyből azonban a régió kisvárosai csak keveset vagy egyáltalán semmit sem profitálnak. Fontos természeti adottság a turizmus szempontjából a terület termálvízkészlete.

Hátrányt jelent a turizmus szempontjából a kisebb települések közlekedési peremhelyzete, periférikus elhelyezkedése, a kistelepülések egyoldalú, mezőgazdaságra épülő gazdasági élete, a kedvezőtlen kisvárosi és falusi demográfiai viszonyok, a falusi infrastruktúra kiépítetlensége, az exportképes termékek alacsony aránya, a szükségesnél kevesebb határátkelőhely és a népesség alacsony képzettségi színvonala a kisvárosokban és a falvakban. Igen nagy gond, hogy a régióban kevés az utazási iroda, illetve a nemzetközi szervezetek is alacsony számban képviseltetik magukat.

A tendenciákat figyelembe véve a fejlődés számos lehetősége is meghatározható. A régió idegenforgalmi kínálata az európai idegenforgalmi kínálati rendszer része lehet, érdemi koordináció jöhet létre a kutatás, az oktatás és a gazdaságfejlesztés között, kiépülhet a teljes információs infrastruktúra, a kistelepüléseken is működőképes lehet a teljes humán erőforrás fejlesztés. A határ menti térség lehetőségeinek megvalósulása azonban alapvetően külső körülményektől függ.

Az oktatás térformáló hatása a közoktatás és felsőoktatás vonatkozásában is elsősorban a városokhoz köthető (Szeged, Szabadka, Nagyszalonta).

Magyarország, Szerbia és Románia infrastrukturális fejlesztése évtizedekig elhanyagolt volt. Az utóbbi években tervezett a közlekedés területi fejlesztése, mely a trianoni vasútvonalak helyreállításával a közutak, a települések műszaki infrastruktúrájának fejlesztésével valósítható meg.

A tercier szektoron belül kiemelkedő régió formáló szerepe a kereskedelemnek, a turizmusnak, az oktatásnak és az innovatív fejlesztésnek van. Az oktatás térformáló hatása Szegednek mint egyetemi városnak nagy múltra tekint vissza. A kérdőívekből kiderül, hogy Észak-Bácskából, a történelmi Erdély nagyobb városaiból (Kolozsvár, Marosvásárhely, Csíkszereda) magyar diákok tanulnak Szegeden, Békéscsabán, Baján (*Herendi, 1996*).

A telekommunikáció jövőbeni új társadalmi-gazdasági formációinak kialakításakor e vizsgált városok lesznek a fontos központok (*Erdősi, 1992*).

A humán infrastruktúra elemei közül az egészségügyi ellátást emeljük ki. A határ menti települések orvosellátottsága a határ menti településeken – a megyei átlaghoz viszonyítva – nagyon szélsőséges. A fogorvosi ellátás nem mutat nagy területi differenciákat. A járóbeteg-szakellátás intézményei nagyjából követik a településhierarchiát (*Pál, 1997*).

Nemzetközi integrációs kapcsolatok

A nemzetközi integrációs kapcsolatok pozitív iránya a vizsgált határ menti térségben növekedhet. Az Európai Unióhoz való csatlakozásunkat erősítheti a határokon átnyúló, nemzetközileg is jelentős mikrorégiók kialakulása.

Egy meghatározott fejlettségű régió a nemzetközi integrációs kapcsolatok láncszeme. Az Európai Unió regionális politikája kiemelt figyelmet fordít a határ menti térségek összehangolt fejlesztésére. Az Európai Unió segítségével formálódna a határon átnyúló interregionális együttműködések a Kárpát-medencében is. A PHARE CBC támogatás az európai uniós és nem európai unós országok határain átnyúló együttműködést szolgálja azzal a céllal, hogy mérsékelje a különbségeket, és hozzájáruljon az Unióhoz később csatlakozó országok műszaki-technikai felzárkóztatásához.

A magyar–szerb–román határral közvetlenül érintkező kistelepülések és kisvárosok gazdasága elmaradott: sem a munkaerő összetétele, az információhoz való hozzáférésük, sem az infrastruktúrájuk nem teszi lehetővé az ott lévő vállalkozások számára a külkapcsolatok bővítését, a külföldi tőke számára sem jelentenek vonzerőt. Természetesen ez nem igaz a térségben fekvő két nagyvárosra, Szegedre és Szabadkára, amelyek határ menti fekvésükből – gazdasági erejükénél fogva – előnyt kovácsolnak, magukhoz vonzva a környező településeket, átvonzást gyakorolva a határon túli területekre is. Ezzel mintegy „átnyúlnak” a határ menti kistelepülések „feje fölött”. Halmozottan hátrányos helyzetűek – a kapcsolatteremtésben – a határátkelőhely nélküli térségek. De vannak életképes kezdeményezések. Példaként említjük itt Makó–Nagyszentmiklós (Sannicolau Mare) térségét, ahol helyi kezdeményezések találkoztak, és létrehozták 1999-ben a Határ menti Partnerségi Bizott-

ságot (Makó és 18 település, valamint Sannicolau Mare és 6 környező település). Céljuk a közös jövő, új és felújított úthálózat; állandó határátkelő (Kiszombor és Csanád között megvalósult), újraéledő vasúthálózat szorgalmazása. A kiépítendő úthálózat, valamint a megújuló vasútvonal mindkét város gazdasági létét fellendítené (Klimpián, 2001). Gond, hogy a kisvárosok mindeddig egyoldalú, tehát a határon nem átnyúló kapcsolatrendszereket hoztak létre. Néhány kis- és középvárosnak nincs partnere a túloldalon: Bácsalmás, Mezőkovácsháza, Gyula, Sarkad. Enyedi György szerint a román „határon átnyúló gazdasági kapcsolatoknak alacsonyabb – inkább kooperációt, mint integrációt jelentő – szintje alakulhat ki [...], valódi integráció fejlett–elmaradott, vagy elmaradott–elmaradott régiók találkozásánál nemigen alakulhat ki” (Enyedi, 1996).

Talán ez a mozaikvizsgálat, pozitív és negatív eredményeivel, lehetőséget teremt a hatékony és kölcsönös együttműködések további fejlesztésére. A létrejövő új gazdasági kapcsolatrendszerek az átjárhatósággal, új határállomások megnyitásával, a feketekereskedelem és a bűnözés visszaszorításával, a munkaerő-kínálat lekötésével, új munkahelyek létesítésével a határ menti régió városainak erősödését és a települések „túlélését” eredményezik.

Konklúzió

A kutatás folyamán az érdeklődés a határon átnyúló kapcsolatok felé terelődött, nem kis részben a létrejövő eurorégiós szerveződések hatására. A kutatások e fázisában az volt a fő kérdés, hogy miképpen lehetne fellendíteni a periférikus határ menti területek gazdasági életét, társadalmi pezsgését, felhasználva a határ jelenlétéből fakadó előnyöket, az összefogás erejét és a pályázatok nyújtotta lehetőségeket. Az empirikus kutatásokon belül egyre hangsúlyosabb szerepet kapott a kiteljesedő piacgazdaság: a vállalkozások, a tőkeáramlás feltárása és elemzése.

Erdeklődésünk napjainkban a „népvándorlás”, a migráció felé fordult, amely új kihívást jelent a térségben, kutatásaink és vizsgálataink során a változásokra fókuszálva folyamatosan követni kell az úrértelmezendő települési szférák folyamatos és dinamikus átalakulását.

Irodalom

- ASCHAUER, W. 1995: *Auswirkungen der wirtschaftlichen und politischen Veränderungen in Osteneuropa auf den ungarisch-österreichischen und den ungarisch-rumänischen Grenzraum.*
- BERÉNYI I. 1988: A határ menti területek kutatásának szociálgeográfiai aspektusai. In: *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 58–62. o.
- BURÁNY B. 1998: *Szakad a part.* Újvidék, Forum Könyvkiadó.
- DÉNES Z. 2002: *A Partium fogalma és határainak változása a 16–20. századig.* (Megjelenés alatt)
- ENYEDI GY. 1996: *Regionális folyamatok Magyarországon.* Budapest, Hirschler Rezső, Szociálpolitikai Egyesület.
- ERDŐSI F. 1988: A határ menti térségek kutatásáról. In: *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 18–30. o.
- ERDŐSI F. 1992: *Telematika.* Budapest, Távközlési Könyvkiadó.
- GOLOBICS P. 1996: A határ menti térségek városainak szerepe az interregionális együttműködésben Magyarországon. In: PÁL Á.–SZÓNOKYNÉ ANCSIN G. (szerk.): *Határon innen – határon túl.* Nemzetközi Tudományos Konferencia. Szeged, 1996. szeptember 2–4. Szeged. 224–230. o.
- HAJDÚ Z. 1988. Az államhatárok és a határ menti területek politikai földrajzi kutatása. n: *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 39–42. o.
- HERENDI I. 1996: Oktatási intézmények működésének sajátosságai a határ mentén. In: PÁL Á.–SZÓNOKYNÉ ANCSIN G. (szerk.): *Határon innen – határon túl.* Nemzetközi Tudományos Konferencia. Szeged, 1996. szeptember 2–4. Szeged.
- KLIMPIÁN P. 2001: Makó, Nagyszentmiklós. Példa a kistérségek határon átnyúló együttműködésére. – *Euro Régió.* júl. 49–51. o.
- LENGYEL I.–SZABÓ I.–VÉGH Z. 1998: Határtalan lehetőségek a magyar-román határon? – *Területi Statisztika.* 154–174. o.
- NAGY I. 1996: *Environmental aspects of Urbanization Process in Agrarian towns of the Great Hungarian Plain.* Prague, RSS Central European University Prague.
- PÁL Á. 2003: *Dél-alföldi határvidékek.* Pécs, Bornus Nyomda.
- PÁL Á.–SZÓNOKYNÉ ANCSIN G. 1994: *Határ menti települések összehasonlító gazdasági elemzése a Dél-Alföldön.* Békéscsaba, Alföldi Társadalom.

- PÁL V. 1997: Az egészségügyi rendszer néhány földrajzi sajátossága a határ menti területeken. In: *Földrajz – hagyomány és jövő című konferencia előadásainak kivonatai*. Budapest, 1997. május 20–23. 52–53. o.
- PÓCZIK SZ.–DUNAVÖLGYI SZ. 2008: *Nemzetközi migráció*. Budapest, HVG Orac Lap és Könyvkiadó Kft. 283–303. o.
- RECHNITZER J. 1993: *Szétszakadás vagy felzárkózás*. Győr, MTA RKK. 35–77. o.
- SARNYAI M. 2002. A határ menti fekvés hatása Kanizsa gazdaságára. In: PÁL Á. (szerk.): *Héthatáron*. 247–257. o.
- SUTI Z. 2013: *Adj Király: házat vagy hazát! Migrációs problémák Magyarországon és következményeik*. Győr, SZE.
- SZÓNOKYNÉ ANCSIN G. 1997: Immigrants and Foreign Investors in Szeged. – *Tér és Társadalom*, 3. sz. 143–156. o.
- TÓTH J. 1988: A speciális térségek terület- és településfejlesztési problémáiról. In: *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 216–218. o.

Hajdú Zoltán¹

Kárpátalja: egy államhatárookra vetett régió²

ABSZTRAKT: Kárpátalja egy nagyon speciális területi és politikai földrajzi helyzetben van. Négy szomszédja van (Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Románia) különböző államhatárokkal. Az Európai Unió számára kulcsfontosságú a határokon átnyúló együttműködés és regionális fejlesztés. A magyar-ukrán közös határ az egyik legérdekesebb határszakasszá vált az Unió határai közül. Az interregionális együttműködések jelentősége folyamatosan növekszik.

KULCSSZAVAK: Kárpátalja, földrajzi elhelyezkedés, politikai földrajzi helyzet, határon átvívelő kapcsolat, regionális fejlesztés

1. Bevezetés

A mai Kárpátalja (ukrán térszemléletben és közigazgatási egységként „Kárpáton-túli oblaszty”) viharos történelmi fejlődési pályát futott be a XX. században. A térség életének meghatározó elemei az államterületi változások és az államhatárok jellegének alapvető módosulásai voltak. 1920-ban nemzetközi jogilag (a trianoni békeszerződéssel) elveszítette több évszázados kötődését Magyarországhoz. 1920–1938 között a Csehszlovák Köztársaság keretei között elsődleges stratégiai funkciója az volt, hogy kapcsolatot teremtsen Romániával. A terület az új csehszlovák állam leginkább periférikus, gazdaságilag a leggyengébben fejlett területe volt. 1938-ban nemzetközi döntőbírósaági határozattal (első bécsi döntés) az alföldi, magyarok lakta részek visszakerültek Magyarországhoz, majd 1939-ben egyoldalú magyar katonai akció keretében a ruszin többségű, hegyvidéki területek is Magyarország részévé váltak ismét. 1944 őszétől a régió előbb szovjet katonai megszállás alá került, majd 1945-ben formálisan is a Szovjetunió részévé vált.

A szovjet korszakban az ország egyik nyugati kapuját jelentette, s azon túl egy fontos perifériáját képezte e térség. A legfontosabb stratégiai tartalma a katonai felvonulási területjelleg lett (Magyarország felé 1956-ban, Csehszlovákia irányába 1968-ban). A katonai jellegen túl „infrastruktúra-áteresztő és kapcsolattartó terület volt”, rajta keresztül áramlott a Szovjetunióból vasúton, kőolaj- és gázvezetéseken, villamos távvezetéseken az áru és főleg az energia Csehszlovákia és Magyarország felé. Lengyelország rövid kárpátaljai határszakasza csekély jelentőségű volt. Románia

1 Hajdú Zoltán, tudományos tanácsadó, egyetemi tanár, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont

2 A tanulmány az 114468 számú OTKA keretében készült.

irányába csak járulékos kapcsolatok maradtak meg, illetve épültek. A közúti kapcsolat minden szomszédos ország felé kisebb jelentőséggel bírt.

Ukrajna a Szovjetunió megszűnése után „szláv államközösség” (Fehéroroszország, Oroszország, Ukrajna), majd a Független Államok Közössége (FÁK) alapító tagjaként mintegy újra a „keleti világba” került. Az új ukrán állam megalakulásától kezdve súlyos, folyamatosan elodázott belső válságokkal küzd. Sem a gazdaság, sem a társadalom, sem pedig a többpárti parlamenti demokrácia konszolidációjára nem került sor. A kiélesedő válságokat 2004-ben a „narancsos forradalommal”, 2013-ban a törvényesen megválasztott elnök megbuktatásával vélték megoldani.

Az 1992-ben új nevet és részben új tartalmat kapó európai integráció, az Európai Unió (a továbbiakban EU) Ukrajna létrejöttékor jelentős részben önmagával volt elfoglalva, így az új Ukrajna sajátos helyzetbe került az önmagát újraforgalmazó, mélyülő EU és a szétesett Szovjetunió helyén formálódó, bizonytalan tartalmú FÁK között. Az USA ekkor még csak távoli szemlélője volt az eseményeknek. Az új Ukrajna alapvető geopolitikai struktúráját tekintve az EU és az új Oroszország közötti viszonyrendszerben jelent meg, amely több bizonytalanságot hordozott, 2013–2015-ben pedig kiéleződött. Területi, népességi, gazdasági, katonai stb. adottságai alapján az új Ukrajna középhatalomként határozódott meg a nemzetközi politikában, de középhatalmi státusza leginkább katonai potenciálján alapult.

Ukrajna a megalakulásakor nemcsak Európa második legnagyobb területű országa volt (Oroszország után), hanem a területén helyezkedett el a világ harmadik legnagyobb atomfegyver arzenálja is. (Nem Ukrajna rendelkezett az atomfegyverek felett közvetlenül, de a nagyhatalmak mégis rászorították az országot arra, hogy átadja a fegyvereket Oroszországnak, s aláírja az atomfegyverek elterjedését megakadályozó szerződést.) Az új, jelentős atomfegyver-arzenállal rendelkező, belső bizonytalanságokkal küzdő Ukrajna nagy kockázatot jelentett a nagyhatalmak számára.

Lengyelország és Magyarország 1999. évi, majd Szlovákia és Románia némileg későbbi NATO-, majd Lengyelország, Szlovákia, Magyarország 2004. évi és Románia 2007. évi EU-tagságával Ukrajna és részeként Kárpátalja az EU és a NATO keleti szomszédságának jelentős tényezőjévé vált.

Az egymásmellettség, a szomszédság önmagában véve nem generál államhatárokon átnyúló kapcsolatokat, a határ lehet zárt és nyitott is. Politikai akaratok, érdekek és kölcsönös előnyök kellene a határon átnyúló területközi kapcsolatok építéséhez. A magyar–ukrán kétoldalú kapcsolatokat 1991 után két meghatározó szakaszban (Magyarország EU-tagsága előtt, illetve után) kell szemlélnünk. 2004 után az EU külső határainak szinte minden vonatkozása a közösségi politika részévé vált. A határon átnyúló kapcsolatok fejlesztését illetően közös az EU, Ukrajna és Magyarország érdekeltsége. 2013-tól feszültségek jelentek meg a kétoldalú kap-

csolatokban. A magyar kormányzat a globális, európai érdekek mellett a kárpátaljai magyarság érdekeinek a védelmét is felvállalta.

2. Kárpátalja földrajzi fekvésének meghatározó eleme:

Ukrajna egyik legsajátosabb határregiója

Ukrajna etimológiailag sajátos történeti tartalommal jelent meg: „határterület”, „határtérség” jelentéssel. Ez a fajta történeti fogalom sajátos módon újraéledt, újrahatározódott a függetlenség 1991. augusztusi kinyilvánítása, majd decemberi megszerzésével.

Ukrajna területe (603 628 km²) alapján Európa második legnagyobb területű állama (az európai kontinens 5,7%-kát foglalja keretbe). Az ország rendkívül változatos természeti struktúrákat foglal keretbe (Izsák, 2007). Az ország nem csak területi nagysága, de szomszédsági környezete okán is kiemelkedő stratégiai jelentőséggel bír. A Szovjetunió felbomlása után Ukrajna egyszerre választja el és köti Oroszország törzsterületét (nem beszélünk a kalinyingrádi körzetről) Közép-Európa, majd az Európai Unió irányába.

Népességszáma fokozatosan csökken (a függetlenség kikiáltásakor 51 millió, 2010-ben a becslések szerint már csak mintegy 45 millió fő), több kutató demográfiai katasztrófáról beszél az ország esetében. A kifelé irányuló migráció erős (Kincses (szerk.), 2011), a természetes szaporodás alacsony, a születéskor várható átlagos életkor a férfiak esetében riasztóan alacsony.

Kárpátalja a maga 12800 km² területével (Ukrajna területének 2,1%-a) és a mintegy 1,2 millió fős lakosság-számával (az ország népességének 2,6%-a) a kis területű és alacsony népességszámú oblasztyok közé sorolható. A régió igazi fontosságát politikai földrajzi fekvése, „államhatárokra-vetettsége” adja (1. ábra). Lengyelországgal 33 km, Szlovákiával 99 km, Magyarországgal 130 km, Romániával 205 km hosszú határa van az oblasztynak. A terület földrajzi fekvésének legalapvetőbb meghatározottsága, hogy nem csak Ukrajnán belül periférikus, de a szomszédos országok fővárosaihoz, fejlett magterületeihez képest is az. Ez a meghatározottság – Ukrajnát leszámítva – zárt határok mellett nem bírna különösebb jelentőséggel, de a meg-, illetve kinyíló határok esetében nagy fontosságúvá vált.

Az Ukrajnához tartozó Kárpátalja és Lengyelország közös határa csak minimális kapcsolatrendszer jelent, a két ország fő érintkezési felülete az oblasztytól északra húzódik. A Kárpátalja és Szlovákia között húzódó államhatár az adott relációban mindkét fél számára teljes érintkezési és kapcsolattartási vonalat jelent. A Kárpátalja és Magyarország közötti határszakasz ugyan rövid, de mindkét fél szempontjából meghatározó jelentőségű. Románia felé csak kisebb jelentőséggel bír a kárpátaljai határ, a fő érintkezési területet nem ez a határszakasz jelenti a két ország számára.

1. ábra: Kárpátalja: az államhatárokra vetett régió

A régió lakosságának döntő többsége ukrán (és rutén), de több őshonos (magyar, román, szlovák és szórványosan lengyel) kisebbség is jelen van a területen. A szovjet időszakban jelentős számú orosz nemzetiségű lakos költözött a területre, különösen a városokba.

A Szovjetunió utolsó népszámlálása szerint mintegy 155 ezer magyar élt Kárpátalján (a közigazgatási egység lakosságának 12,5%-a), s ezek jelentős része a magyar-ukrán államhatárral párhuzamos zónán belül helyezkedett el. A terület magyarsága csak 1989-től kezdve, majd az ukrán függetlenség kivívása után alakíthatott ki szorosabb kapcsolatokat az anyaországi területekkel. A korábban zárt államhatár átjárhatóvá vált.

Az 1991. évi függetlenné válásakor Ukrajna egészében véve a korábbi Szovjetunió fejlettebb területei közé tartozott, s az országban jelentős ipari, tudományos, technológiai potenciál halmozódott fel. Ugyanakkor az ország alapvető strukturális egyensúlyi zavarok közé került.

Ukrajna függetlenné válásától kezdve az EU fokozatosan kiterjesztette a figyelmét az új országra, kiépítette a párbeszéd intézményes rendszerét (az EU függetlenségének kikiáltása után szinte azonnal elismerte a független ukrán államot, diplomáciai kapcsolatok felvétele az elsők között történt meg). Ukrajna politikai elitje úgy vélte, hogy az ország széles körű és azonnali EU gazdasági támogatásban fog részesülni, de az EU főként politikai (biztonságpolitikai, külpolitikai) partnerként tekintett Ukrajinára. Az EU–Ukrajna kapcsolatok alakulását mindenkor jelentős

mértékben befolyásolta az EU–Oroszország kapcsolatok alakulásának a szintje és iránya. Ukrajna így valójában sajátos ütköző terület jelleget kapott az EU megítélésében.

1991 után az ukrán politikai elit megkezdte a nyugati orientáció felé fordulást, első lépésben a külgazdasági stratégia úgy jelent meg, hogy Ukrajna Oroszország és Nyugat-Európa között egyfajta híd szerepet fog betölteni. Az export – import forgalomban jelentős, hektikus mozgások alakultak ki: 1992-ben az összes ukrán export 47,3%-a irányult az akkori EU-15 országokba, mely 1994-re mindössze 7%-ra esett vissza. Az import területén hasonló folyamatok játszódtak le: 1993-ban az ukrán import 50,1%-a származott az EU-15 országokból, 1993-ban mindössze 7,6%.

1998-tól Kárpátalja területén megindult a különleges gazdasági övezetek létrehozásának tényleges folyamata. (Korábban is felvetődött ennek szükségessége, de a belpolitikai viták miatt kudarcot vallottak a törekvések.) Ezekbe az övezetekbe kívánták vonzani a külföldi tőkét, így a szomszédos országok befektetőit is.

Létrejöttek a politikai kapcsolattartás intézményesített formái: EU–Ukrajna csúcstalálkozó, a miniszteri szintű együttműködés keretei, szakértői szintű bizottságok és albizottságok, parlamentek közötti együttműködési bizottság stb.

Kezdetben tíz, majd később hét kiemelt területen külön is hangsúlyozták az együttműködés fontosságát: energia, kereskedelem és befektetések, igazságügyi és belügyi, az ukrán struktúrák közelítése az EU-ban kialakultakhoz, környezetvédelem, közlekedés, határon átnyúló kapcsolatok, tudományos együttműködés, technológiai és világűrbeli együttműködés. Az EU egyszerre sürgette a terrorizmus elleni együttműködést, az ukrán terület fegyvermentesítését, a regionális és nemzetközi együttműködés kiterjesztését, a jogállam, a demokrácia, az emberi jogok és sajtósabadság megerősítését.

A mi szempontunkból kiemelkedő jelentősége van a határon átnyúló kapcsolatok fejlesztése mellett közös elkötelezettségnek. Az ország geopolitikai fekvése alapvető jelentőségű az EU, sőt sok tekintetben az egész Európa számára és szemszögéből. Ukrajna nyugati régiói szoros kapcsolatokat ápolhatnak az EU határmenti régióival. Erre mindkét fél késznek jelentette ki magát. (Önálló albizottságot hoztak létre az EU és Ukrajna között a határ menti és határon átnyúló kapcsolatok fejlesztésére, mely rendszeresen ülésezik).

1999-ben az EU elindította a PHARE, TACIS kezdeményezéseket, az ukrán határokon is átnyúló kapcsolatépítés új folyamatait. Az ukrán kormányzat külön határozatot adott ki az euroregionális kezdeményezések és a határon átnyúló kapcsolatok fejlesztésének támogatása ügyében. Az 1999 decemberében elfogadásra került az 1999/877/CFSP dokumentum, melyben az Európai Tanács meghatározta az Ukrajnával való együttműködés stratégiai kérdéseit, kinyilvánította, hogy az EU

stratégiai partnernek tekinti Ukrajnát, mégpedig a közös értékek és érdekek bázisán. A béke, a stabilitás és a prosperitás jegyében kívánja a jövőben építeni a kétoldali kapcsolatokat. 1991–2001 között az EU összesen mintegy 1072 millió euró összegű támogatást nyújtott Ukrajnának. Az akcióprogramok keretében 464 millió, más programok révén pedig 608 millió euró érkezett az országba.

2003 decemberében – készülve a 2004. évi bővítésre – az EU meghirdette az Új Szomszédságpolitikai Programot (ENP), amely magában foglalta Ukrajnát is. Az EU az ENP keretei között érdekelt volt a határos területek és az egész Ukrajna gazdasági-társadalmi stabilizálásában (<http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/index-en.html>). Az ENP elsődleges célja az volt, hogy a 2004. évi kibővülés után ne jöjjenek létre újabb falak a szomszédsági környezetben, a stabilitás, a biztonság erősödjék, és a jólét emelkedjen a szomszédos területeken.

Az Európai Szomszédsági és Partnerségi Eszköz (ENPI) révén megteremtették az ENP által felvállalt programok részbeni finanszírozásának a lehetőségét is. 2004 decemberében a Bizottság felvázolta az első akcióterveket is, melyek akkor Ukrajnát éppen a teljes belső alkotmányos és politikai káosz állapotában találta. A Bizottság fontolgatta Ukrajna részvételének a felfüggesztését, de a helyzet belső, békés megoldása miatt végül is elállt ettől.

Az Ukrán Külügyminisztérium honlapja (www.mfa.gov.ua/mfa/en) folyamatosan megjeleníti Ukrajna európai uniós stratégiáját, politikájának legfontosabb céljait, az európai integráció eseményeit, folyamatait, dokumentumait teljes részletességgel közli. Az ukrán külügyi vezetés fontosnak tartja a folyamatok külső és belső kommunikációját egyaránt.

A 2004. évi „narancsos forradalom” az ukrainai civil társadalom tömegesedésének és megerősödésének az időszaka is volt. A politikai pártok játszották ugyan a fő szervezői szerepet, de a civil társadalom mozgósítása minden korábbihoz képest nagyobb jellegű volt. 2005-ben Ukrajna feloldotta az európai uniós polgárok vízumkötelezettségét, ezzel egyoldalúan megnyitotta az EU polgárai felé a szabad beutazás lehetőségét. Az ország nem kötötte feltételekhez ezt a lépést, de egyértelművé tette, hogy valamilyen könnyítést vár az EU részéről a beutazásokat illetően.

2006 januárjában az orosz-ukrán „gázvita” azt jelentette az EU számára, hogy mindkét felet illetően egyfajta bizonytalansággal kell számolnia. Ukrajna ugyan többször bizonygatta, hogy érdekelt a tranzitszállítások folyamatosságában és biztonságában, de a gondok hosszabb időn keresztül megmaradtak. Energetikai kapcsolat, vezeték-tranzit azzal járt, hogy létrejött egy sajátos kétoldali „energiadialógus” az EU és Ukrajna között. Az EU által importált teljes földgázmennyiség mintegy 40%-a Ukrajnán keresztül érkezik.

Az EU 2007-ben elfogadta Ukrajnára vonatkozóan a Country Strategy Paper 2007–2013 című dokumentumot, valamint a 2007–2010 közötti évekre szóló Natio-

nal Indicative Programme című anyagot. 2013-ig Ukrajna, illetve Kárpátalja szinte kivétel nélkül részt vesz az EU keleti határát érintő európai uniós programokban.

A nagy geopolitikai és geostratégiai játszmában 2013-ban előbb Oroszországgal kívánt Ukrajna vezetése stratégiai partnerséget kialakítani, majd a törvényesen megválasztott államfőt és kormányt elsöprő belső megmozdulások után az EU-val kötött társulási megállapodást. A Krím félsziget orosz elcsatolása, a Kelet-Ukrajnában kibontakozó szeparatista lázadások után az ország keleti felében háborús övezet alakult ki.

3. A magyar–ukrán államközi kapcsolatok és a határon átnyúló regionális együttműködések

A magyar–szovjet viszonyban korábban a közös államhatár egyfajta „szocialista vasfüggönyként” jelent meg a lakosság döntő része szempontjából. Az államhatáron keresztül óriási mennyiségű anyagszállítások folytak mindkét irányban (Záhony Európa legnagyobb „szárazföldi tengeri kikötője” volt) a formalizált, hivatalos kapcsolatok és szolgálati személyi mozgások intenzívek voltak, de a határ két oldalán élő lakosság között (szovjet megfontolásokból) szinte alig voltak személyes kapcsolatok. 1988–1989 fordulójától került sor a szovjet oldalon egyfajta „határnyitásra”. Megnőtt a Kárpátalján élő magyar nemzeti közösség belső és Magyarország irányába a külső politikai mozgástere. Az új átkelőhelyek megnyitásával is lehetővé tették a magyar állampolgárok nagyobb számú beutazását a kárpátaljai területekre.

Magyarország az érvényes és eredményes ukrán népszavazás után, még a Szovjetunió felbomlása előtt, az elsők között ismerte el Ukrajna függetlenségét (1991. december 3.) és felvette vele a diplomáciai kapcsolatokat. A magyar–ukrán államközi kapcsolatokat, illetve az államhatáron átnyúló struktúrák formálódását a Szovjetunió felbomlása (1991. december. 25.) és Ukrajna függetlenné válása alapvetően meghatározta. A korábban kiépült vonalas infrastrukturális hálózatok fenntartásán túl, szinte minden elemében új alapokon kellett megindítani mind az államközi, mind pedig a területközi és az államhatárokon átnyúló kapcsolatok formálását.

Ukrajna Európa második legnagyobb területű és ötödik legnépesebb országaként, rövid ideig erős atomhatalomként lett Magyarország új szomszédja. Az ország gazdasági potenciálja jelentős volt, ugyanakkor a függetlenné válás után mintegy egy évtizedig gazdasági válságban, s lényegében folyamatos kül- és belpolitikai bizonytalanságban volt.

Az 1991. december 6-án aláírt magyar–ukrán alapszerződés lerakta a kétoldalú kapcsolatok alapjait, s megfogalmazták a hosszabb távú együttműködés céljait. Az ukrán parlamentben gond nélkül ratifikálták az alapszerződést, a magyar országgyűlésben csak az ellenzék szavazataival sikerült ez, a kormánykoalíció jobboldali kép-

viselői az alapszerződés ellen szavaztak. Az alapszerződés aláírása, illetve ratifikálása Magyarországon szinte a kormányzó koalíció belső válságához vezetett. 1991–2011 között mintegy 40 nagy jelentőségű államközi szerződés jött létre a két ország között. Ha áttekintjük a szerződések tematikáit, akkor azt mondhatjuk, hogy azok átfogják a gazdasági, politikai, kulturális, oktatási területek jelentős részét, átfogó módon rendezik a kétoldalú kapcsolatok minden lényegi kérdését (<http://www.mfa.gov.ua/hungary/publication/content/8805.htm>)

A magyar–ukrán kormányközi vegyes-bizottság több területre kiterjedően folyamatosan vizsgálta a kétoldalú kérdéseket, különösen aktív volt a kisebbségi ügyeket elemző vegyes-bizottság munkája. A két ország közötti kapcsolatok keretei között kiemelt területnek számítanak a kisebbségi kérdések, a Kárpátalján élő magyarok helyzetének alakulása. 1992 augusztusában a két kormány területfejlesztési együttműködési szerződést írt alá, amelyben megfogalmazták a közös határtérség kiemelt fejlesztésében való, közös érdekeltségüket.

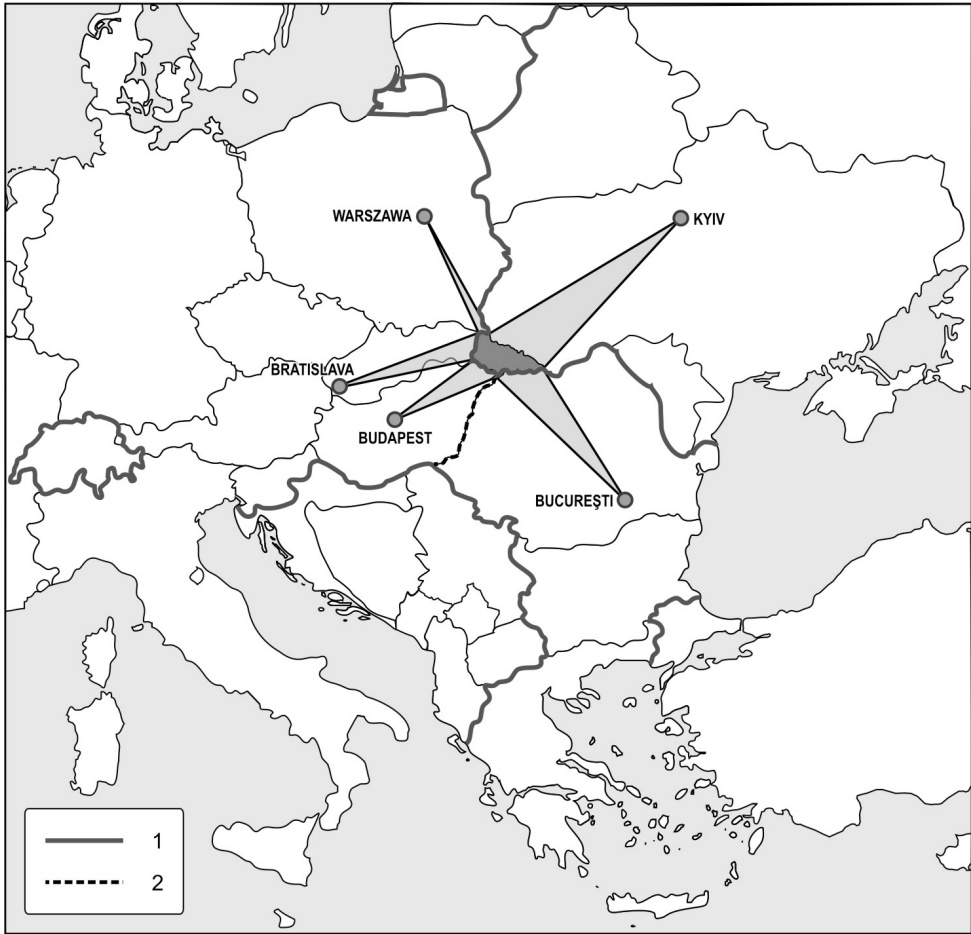
1993 áprilisában Antall József magyar miniszterelnök és Leonyid Kucsma ukrán elnök Kijevben megerősítette, hogy a két ország között nincsenek érdemi vitás kérdések, kinyilatkoztatták, hogy mindkét állam érdekelt a kétoldalú kapcsolatok átfogó és dinamikus fejlesztésében. (1991-től rendszeresen a magas szintű, kölcsönös látogatások. Lényegében folyamatos kapcsolattartásról, egyeztetésekről beszélhetünk. A magas szintű látogatások kronológiájának részletesebb bemutatása nagyon hosszú lenne, csak a témánk szempontjából fontosakat említjük. A diplomáciai kapcsolatok felvételének 20. évfordulója széles körben lehetőséget teremtett a kölcsönös számvetésre.)

A lakossági kapcsolatok 1991 után robbanásszerűen fejlődtek a korábbi zárt határ időszakához képest. Kezdetben a magyar kiutazások száma nőtt erőteljesen, majd megindult az ukrán állampolgárok tömeges beutazása is. A kapcsolatok elsődleges mozgatója a mikro határgazdasági érdek volt, a lakosság széles körben használta ki az árrendszerek közötti különbségeket. A határgazdasági előnyök kihasználása mindkét oldalon lényegi társadalmi, gazdasági viszonyokat érintett.

1993. február 14-én Debrecenben aláírták a „Kárpátok Eurorégió” létrehozásáról szóló nyilatkozatot (*Baranyi* (szerk.), 2009; *Süli-Zakar*, 2002, 2007). A szomszédos magyar és ukrán területek ezzel bekerültek egy óriási földrajzi kiterjedésű, kívülről erősen támogatott formációba, melynek elsődleges szerepe biztonságpolitikai volt. (A szerveződés nem igazán váltotta be a meghirdetett, szépreményű célokat.)

Kárpátalja tekintetében szoros szlovák és magyar, gyenge romániai, jelképes lengyel kapcsolatrendszerrel számolhatunk (2. ábra). A nagyjából azonos szintű területi egységek, illetve a meghatározó területi központok között az 1990-es évek elejétől változó intenzitású, de fontosnak tekinthető kapcsolatok alakultak ki. Ezeknek a kapcsolatoknak a Kárpátalja területén a megyei önkormányzat, illetve Ungvár a meghatározó tényezője.

2. ábra: Kárpátalja földrajzi fekvése Ukrainán belül és a szomszédos fővárosok közös határlátóterében

1. Az Európai Unió külső határa, 2. A magyar-román belső schengeni határ

Forrás: Hajdú Zoltán szerk. 2012.

Az államközi és a határon átnyúló kapcsolatok szempontjából is fontos volt 2000 februárjában Orbán Viktor magyar miniszterelnök látogatása Ukrainában, aki kifejtette, hogy Magyarország addig nem vezet be vízumkényszer az ukrán állampolgárok számára, amíg nem válik Európai Unió tagjává. Ezzel világossá vált mindenki számára, hogy Magyarország EU-csatlakozása új módon fogja érinteni a magyar–ukrán kapcsolatokat is.

A 2000–2006 közötti időszakra érvényes INTERREG III keretében Ukrajna – részben Magyarországgal együtt – több programban vesz részt. Az ország hat megyéje részese a CADSES-térségnek, valamint az új szomszédsági politika keretei között a Kárpátaljára is kiterjed a magyar–szlovák–ukrán szomszédsági program.

2000 áprilisában az ukrán külügyminiszter magyarországi tárgyalásain előkelő helyen szerepelt az a kérdés, hogyan lehet a magyar–ukrán határtérség fejlesztését beilleszteni a Széchenyi-tervbe, meggyorsítva a határon átnyúló kapcsolatok fejlesztését is egyben.

Az októberben Ungváron megrendezett nemzetközi környezeti konferencia állást foglalt a nemzetközi, országhatárokon átnyúló környezeti együttműködés fejlesztése mellett, kifejezésre juttatta, hogy a Kárpátok erdőségeiben folyó rablógazdálkodás nem csak helyi, de regionális jellegű környezeti katasztrófával fenyeget.

2001 augusztusában az ukrán miniszterelnök budapesti látogatására már a magyar kedvezménytörvény elfogadása után került sor. A törvény Ukrajnában nem váltott ki olyan jellegű politikai tiltakozásokat mint Romániában és Szlovákiában. Megállapodás született a kétoldalú kapcsolatok, különösen a határon átnyúló kapcsolatok fejlesztéséről.

A jó államközi kapcsolatok bázisán a közigazgatási egységek területközi együttműködése is erőteljesen formálódni kezdett. 2000 májusában Szabolcs-Szatmár-Bereg megye önkormányzatának vezetése Beregszászon javaslatot tett a két közigazgatási egység együttműködésének az elmélyítésére, a határmenti fejlesztések összehangolására, a fejlesztési koncepciók és tervek egyeztetésére. Kárpátalja vezetése egyértelműen támogatta a kapcsolatépítést, de a folyamatok csak lassan bontakoztak ki. (Hajdú et al., 2009).

2001 júniusában a Kárpátaljai Önkormányzatok Szövetsége és a Nyíregyházi Polgármesteri hivatal együttműködési megállapodást kötött. A magyar fél a tapasztalatok átadásával segíti az ukrainai magyar önkormányzatok működését. Szeptemberben Kárpátalja és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye megállapodást írt alá arról, hogy fejlesztési központot hoznak létre Ungváron, mely a gazdasági kapcsolatok elmélyítését tűzte ki célul. A kormányzati és helyi törekvések eredményeként elindult „Nyíregyházi Kezdeményezés” elsődleges célja az volt, hogy felkészítsék a szomszédos területek helyi, területi képviselőit Magyarország EU-csatlakozása után várható folyamatokra.

Az ismétlődő árvizek meggyorsították az államközi-katonai együttműködés fejlesztését is, 2000 májusában a magyar, a román és az ukrán honvédelmi miniszter megállapodást írt alá egy katasztrófaelhárító katonai-műszaki alakulat felállításáról és a folyamatos információcseréről.

2002 őszén széles vita bontakozott ki a kishatárforgalom megszüntetésének a szükségességéről. A magyar vezetés EU-igénnyről beszélt e tekintetben, de volt belső

gazdasági megfontolás is a döntés mögött. Szeptemberben már kaotikus állapotok, több napos várakozások alakultak ki a közös határon. Decemberben az a döntés született, hogy egyelőre megmarad a kishatárforgalom a két ország között. A kishatárforgalom végül 2003. augusztus 1-jén szűnt meg a két ország között. (2007-ben új, az európai uniós elvárásoknak is megfelelő kishatárforgalmi megállapodást kötött a két kormány.)

A vízumügyek kérdése folyamatosan jelen volt a két ország viszonyában, de igazán 2003-ban kapott jelentőséget, Magyarország EU-tagsága előtt. 2003. november 1-jétől bevezették az ukrán állampolgárokra vonatkozóan a vízumkényszert, de azonnal ingyenessé is tették a vízumkiadást. A magyar állampolgárok vízum és meghívólevél nélkül utazhatnak Ukrajnába.

2003-ban a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési Tanács a Kárpátaljai Területi Tanáccsal partnerségben elindította a Híd az együttműködéshez, 2003 című projektet a TACIS CBC SPF Program támogatásával. A létrehozott Ukrán–Magyar Területfejlesztési Iroda már az EU-bővítés utáni időszakban gondolkodva szervezte meg tevékenységét, alakította kapcsolatrendszerét mind Ungváron, mind pedig Nyíregyházán (*Baranyai* (szerk.), 2008, 2009). A magyar–ukrán közös határ Magyarország euroatlanti integrációjának elindulásával (NATO-tagság 1999) új, jelentős részben multilaterális tartalmat is kapott. Ezzel együtt a közös határ kérdésköre döntően nem a katonai biztonsági elemekkel kapcsolatos. Ukrajna és a NATO között rendezett, együttműködési viszonyok vannak.

Az EU-bővítés után Magyarország ukrain határa egyben az EU egyik fontos keleti határává is vált. Az EU és Ukrajna között 2004 után (nagyraért a permanenssé váló ukrán belső bizonytalanságok miatt) bonyolult viszonyrendszer alakult ki, melyet a 2004-es „narancsos forradalom” oldani látszott, de végül a bizonytalansági komponens megmaradt.

Az EU számára fenyegetési érzést jelentett, hogy a Közel- és Távol-Keletről viszonylag könnyen jutott be nagyszámú, további migrációs célt megfogalmazó népesség az ukrán területekre. (Ez 2001. szeptember 11. után már részben terrorfenyegetettségi potenciált is jelentett.) Egészében véve, az EU nem az ukrán állampolgárok részéről látta a fenyegető veszélyt, hanem az Ukrajna területén „torlódó”, bonyolult összetételű, s bizonytalan szándékú migráns népességben.

A magyar–ukrán határ ellenőrzése minden tekintetben (határátkelő helyek, zöldhatár) szigorúbbá vált. A határátkelő helyeken belül jelentős műszaki fejlesztéseket (számítógépes ellenőrző rendszer, röntgenkészülékek, gázspektrométerek stb.) hajtottak végre mind a személy-, mind pedig az áruszállítás ellenőrzése tekintetében. A fejlesztések során egyszerre kellett biztosítani az ellenőrzések gyorsaságát, valamint hatékonyságát.

A zöldhatáron műszaki-technikai ellenőrző rendszereket telepítettek (infra- és hőkamerás), erőteljesen megnövelték a személyi állomány létszámát. A határőrség kiszélesítette az ellenőrzés mélységét, fokozta a látható jelenlétet mind a határon, mind pedig a belső közlekedési útvonalakon.

Az EU nem csak Magyarországnak ad fejlesztési támogatást a külső határ ellenőrzésének a megerősítésére, hanem jelentős anyagi eszközökkel támogatta az ukrán határőrség reformját, a technikai eszközök megújítását.

Magyarországon az antiterrorista intézkedések országos jellegűek, nem fókuszáltak a magyar–ukrán határra. Ugyanakkor a különböző biztonsági szervezetek kitüntetett figyelmet fordítottak a közös határon át történő mozgások ellenőrzésére, a terrorveszélyre.

Megkönnyítette a határellenőrzés biztonságának a fokozását az, hogy az ukrán hatóságok maguk is érdemben növelték a határtértségben az ellenőrzés intenzitását. A toloncegyezmény miatt Ukrajnának is érdeke, hogy még saját területén megakadályozza az illegális határátlépéseket, az embercsempészt.

A szervezett bűnözés a szovjet utódállamok egyik nagy belső biztonsági teher tétele, egyben kockázata. Ebben a tekintetben Ukrajna az egyik leginkább élenjáró országnak számít. A közös határtértségben jelen van a szervezett bűnözés, ugyanakkor statisztikailag a legkevésbé megfogható. A szervezett bűnözés veszélye nagy, s nem csak gazdasági, de politikai tekintetben is, mert egy széleskörű korrupciós hálót alakított ki. (A tömeges határátlépések már önmagukban életre hívták a határátlépési korrupciót. Az átlépő anyagi juttatással meggyorsíthatja a folyamatot.)

Az államhatáron átnyúló kiterjedt csempészet (ember, benzin, cigaretta, alkohol) mindkét ország számára jelentős veszteségeket okozott és okoz, ugyanakkor a határ mindkét oldalán kialakult az a lakossági kör, amely ennek a csempészetnek a haszonélvezője. (A csempészet társadalmi megítélése különbözik a különböző „szakágak” tekintetében (a cigaretta és a benzin-csempészetet a lakosság nagy része nem tekinti annak, legfeljebb csak ügyeskedésnek).

A társadalmi-gazdasági biztonság szempontjából a közös határtértség egyik legnagyobb gondja, hogy Magyarország egyik legfejletlenebb megyéje és Ukrajna egyik közepesen fejlett megyéje között óriási jóléti különbségek vannak a magyar területek javára. Magyarországon a gazdasági tevékenység biztonsága sokkal nagyobb, mint Ukrajnában, ezért az ukrán tőke (részben pénzmosási céllal) megindult a legális magyar befektetések irányába. Záhony, Kisvárdá és különösen Nyíregyháza profitált a legálissá váló ukrán tőkebefektetésekből, ugyanakkor ennek a tőkének az eredete hordoz kockázatokat a legális gazdasági tevékenységek során is.

Egészében véve az ország EU-csatlakozása nem járt a korábbi félelmekkel szemben az államhatáron átnyúló kapcsolatok korlátozásával, hanem sokkal inkább tartalmi bővülésről és egyfajta tisztulási folyamatról (ami ráért a közös határtér-

ségre) beszélhetünk. Az EU az átláthatóan ellenőrzött, s nem a lezárt határ híve a magyar-ukrán relációban is.

A határ két oldalán élő magyar lakosság körében jelentős félelmet generált a schengeni határrezsim bevezetésének kérdésköre. Magyarország schengeni csatlakozása után az igazi kérdés e tekintetben az lett, hogyan lehet összeegyeztetni a biztonsági elvárások teljesülését a határforgalom normális rendjének fenntartásával.

2008-tól a kialakuló pénzügyi, gazdasági válságok, illetve az ukrajnai választások, belpolitikai folyamatok jelentősen befolyásolták a kétoldalú kapcsolatok alakulását, de nem jártak negatív hatással a határon átnyúló kapcsolatok alakulására.

2011 első félévében Magyarország töltötte be az Európai Tanács elnöki funkcióját. Ez a magyar szerepvállalás kedvező volt Ukrajna számára is, hiszen felerősítette Ukrajna európai uniós kapcsolatrendszerének a fejlesztését. A magyar elnökség alatt felgyorsultak a magyar-ukrán kétoldalú konzultációk is.

2013-tól feszültségek jelentek meg a kétoldalú kapcsolatokban. Magyarország az európai értékrend mellett erőteljesebben kezdte képviselni a Kárpátalján élő magyar kisebbség érdekeit. A kétféle érdek képviselője korántsem ment zökkenőmentesen, sajátos kapcsolatok alakultak ki a kisebbségek érdekeinek képviselőite tekintetben Magyarország és Oroszország között. Nem javítja a magyar-ukrán két oldalú kapcsolatok lehetőségét, ha korábbi politikusok arról nyilatkoznak (*Torgyán József*, 2015), hogy Magyarországnak meg kellene vásárolni Kárpátalját.

4. Összegzés

Ukrajna függetlenné válásával 1991 után új folyamatok indultak meg az EU és Ukrajna között. Ukrajna geopolitikai és geostratégiai helyzetét jelentős mértékben alakította az EU–Ukrajna–Oroszország viszony-, illetve kapcsolatrendszer.

Magyarország és Ukrajna kétoldalú kapcsolatrendszerének alakulását két alapvető szakaszra (Magyarország EU-tagsága előtti, illetve 2004 utáni) kell osztani. 2004 után a külső határokkal kapcsolatos kérdések a közös politika részévé váltak, Magyarországnak azon belül van általános befolyásolási lehetősége.

A regionális, területközi kapcsolatok alakítása, elmélyítése egyszerre élvezi az EU, Magyarország és Ukrajna támogatását. Ez a közös érdekelttség teremtheti meg annak lehetőségét, hogy Kárpátalja pozitív tartalommal tölthesse meg periférikus fekvését, megkezdje a bonyolult, hosszú, de korántsem lehetetlen felzárkózását a szomszédos területek fejlettségi szintjéhez.

Irodalom

- BARANYI BÉLA (szerk.) 2008: *Magyar–ukrán határregió. Együttműködés az Európai Unió külső határán*. Debrecen, MTA Regionális Kutatások Központja.
- BARANYI BÉLA. (szerk.) 2009: *Kárpátalja*. Budapest–Pécs, MTA RKK–Dialóg Campus Könyvkiadó.
- HAJDÚ ZOLTÁN–LUX GÁBOR–PÁLNÉ KOVÁCS ILONA–SOMLYÓDINÉ FEIL EDIT. 2009: *Local Dimensions of a Wider European Neighbourhood: Crossborder Relations and Civil Society in the Hungarian–Ukrainian Border Area*. Pécs, MTA RKK.
- KARÁCSONYI DÁVID 2010: *Ukrajna vidékföldrajza*. Budapest, Treffort Kiadó.
- IZSÁK TIBOR 2007: *Ukrajna természeti földrajza*. Ungvár, PoliPrint.
- KINCSES ÁRON (szerk.) 2011: *Ukrán állampolgárok Magyarországon*. Budapest, Európai Integrációs Alap.
- SÜLI-ZAKAR ISTVÁN (szerk.) 2002: *Borders and Cross-border Co-operations in the Central European Transformation Countries*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- SÜLI-ZAKAR ISTVÁN 2007: *A Kárpátok Eurorégió Interregionális Szövetség regionális fejlesztési stratégiája a 2007–2013 közötti időszakra*. Nyíregyháza.

TÉRSÉGFEJLESZTÉS,
REGIONÁLIS
TERMÉKEK ÉS PIACOK

Vidéki gondok, városi sikerek

ABSZTRAKT: A helyi gazdaságfejlesztés témakörét az ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszéke 2012 óta vizsgálja. Több mint tíz terepi munkával, egységes szemléletű kérdőívezéssel és interjúk készítésével, helyzetértékeléssel keressük, hogy hol vannak követhető példák és miként lehet a mainál nagyobb és látványosabb terepet nyerni a térséghez igazodó, lehetőség szerint mindenkit megszólító HGF-nek.

A HGF szempontjából az esélyek és lehetőségek oldaláról – más kutatókhoz hasonlóan – valljuk, hogy nincs meghatározó jelentősége a település méretének, a térség nagyságának. A helyi gazdaságfejlesztés lehetőségeit vizsgálva a térségeknek 3 alaptípusát figyeltük meg. Sodródó térségeink, ahol a helyi tudás jórészt már elveszett, a régi értékek nem működnek és saját erőből nem tudnak fordulatot elérni. Piackövetők, akik rendelkeznek termelési hagyományokkal és azokat több-kevesebb sikerrel modernizálni is tudják, de hiányzik a kor kihívásainak megfelelő közösségi háttér. Jobbára egy-egy helyi sikerember ötleteit követve halad a térség előre. Az értékközpontú települések, térségekben a közösségi együttműködés erős, rendelkeznek egy, a hankissi értelemben vett „mi”-tudattal. Gondolkodnak, terveznek, együttműködnek, keresik az új értékek megvalósításának lehetőségét. Így újra felfedezik a mezőgazdaságot, vagy a modern világ elfeledett, de szükségszerű értékeit.

Vizsgálataink szerint a HGF csak nevében helyi ügy, az minden elméleti és gyakorlati elemében társadalmi, értékválasztási feladat.

KULCSSZAVAK: helyi gazdaságfejlesztés, közösségi tervezés, területfejlesztés, Közösségvezérelt Helyi Fejlesztés, regionális politika

Bevezetés

Az ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékének kutatócsoportjaival három nyáron át végeztünk terepi felmérést a helyi gazdaság témakörében. Több mint tíz helyszínen kérdőíveztek, készítettek mélyinterjúkat, írtak cikkeket, tanulmányokat a tapasztalatokról kutatóink. A téma a tanszékünkön az érdeklődés középpontjába került, így 2012 óta több OTDK-dolgozat, versenypályázat és szakdolgozat is készült belőle, továbbá két PhD-kutatás is formálódott a téma feldolgozására. Jelen cikkben az egységes metodika alapján végzett vizsgálatok három olyan (a szerzők által is bejárt) terepét emeljük ki, amelyek megítélésünk szerint egy-egy típusú területet jelölnek.

- 1 Schwertner János, senior oktató, ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajz Tanszék, Budapest
- 2 Makkos Dalma, PhD-hallgató, ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajz Tanszék, Budapest

A bemutatott területek a 2014 nyarán a budapesti Békásmegyer–Ófaluban végzett kutatásunkon, valamint a 2012-ben a vasvári kistérségben és Mórahalmon végzett vizsgálatainkon alapulnak.

A 2008-as gazdasági-pénzügyi válságot követően felértékelődött a helyi gazdaság mint alappillér, amely az önellátással, a helyi erőforrásokkal választ és ellensúlyt adhat a globálisan megjelenő kérdésekre. A helyi gazdaság léte és fontossága a közgazdász társadalmat jelentősen megosztja. Sokan vitatják a kérdés létjogosultságát. Ezzel szemben a fejlesztéspolitika egyre inkább hangsúlyozta a helyi gazdaságfejlesztés szükségességét, az Európai Unió 2014–2020-as tervezési ciklusára való felkészülésében, az Országos Fejlesztéspolitikai és Területfejlesztési Koncepcióban és a Partnerségi Megállapodásban, valamint az egyes operatív programokban megnevezzik a helyi gazdaságfejlesztés szükségességét.

A helyi gazdaság (és gazdaságfejlesztés) mint fogalom használata meglehetősen széleskörű a hazai szakirodalomban. Egyes helyeken rendkívül tágan, mintegy a területfejlesztés, gazdaságfejlesztés szinonimájaként beszélnek róla (*Tóth*, 2012), másutt nagyon szűken, mintegy zárt körként emlegetik, mint a gazdaságnak azt a legalsó működési szintjét, ahol a termelés és a fogyasztás közvetlenül összekapcsolódik (*Lukács*, 2012). Kutatásaink során mi e két szélsőség között elhelyezkedő, a területi szintet, a szereplőket és folyamatokat is felölelő, a VÁTI által kidolgozott definíciókat vettük kiindulási pontnak: „A helyi gazdaság egy település, mikro-vagy kistérség saját adottságai által motivált, ezeket az adottságokat fenntartható módon felhasználó, belső erőforrásainak mobilizálása által működtetett, összehangolt akciók / tevékenységek, emberek, intézmények, anyagok, erőforrások és eljárások összessége.” „A helyi gazdaságfejlesztés tudatos helyi közösségi beavatkozása gazdasági folyamatokba a fenntartható helyi fejlődés érdekében.” (*Czene–Ricz*, 2010) A definíciók remekül mutatják a helyi gazdasággal és gazdaságfejlesztéssel kapcsolatos vizsgálódások számunkra ezen írásban érdekes speciális problematikáját: a helyi gazdaság és gazdaságfejlesztés térkategóriájának problémakörét, mely számunkra a területkategóriájában első ránézésre össze nem hasonlítható vizsgálati egységeinknél okozott fejtörést. Mezei Cecília szerint „Alapvető kérdés tehát a helyi gazdaságfejlesztés optimális területi szintje, amire azonban nincs bevált recept, egyértelmű válasz. Mindig a fejlesztéssel megoldandó probléma és az érintett térség aktorainak együttese kell, hogy kialakítsa a léptéket, amire a helyi gazdaságfejlesztési kezdeményezés létrejön. E megközelítésben tehát nem mondhatjuk meg előre, hogy a régió, kistérség, vagy éppen a város lenne a helyi gazdaságfejlesztés optimális léptéke” (*Mezei*, 2012). A lépték fontosságát hangsúlyozza Czirfusz Márton is, amikor arról beszél, hogy „a hely „hat” a léptékre, amikor a léptéket nem mint szintet, hanem mint egyfajta lehatárolt térséget vizsgáljuk vagy amikor a munkamegosztást az egymásba ágyazott léptékek szerint, a matrjoskababa metaforáján keresztül értelmezzük” (*Czirfusz*, 2013).

A fenti megközelítésekkel érthetővé válik az általunk választott három különböző tércategória – egy település tanyavilággal, egy kistérség és egy fővárosi kerületrészt összehasonlítása. G. Fekete Éva is kimondja, hogy a lokalitás értelmezésében szerepet játszik többek mellett a belső kohézió, területi kapcsolódás alapú integráltság is. (G. Fekete, 2014) Úgy gondoljuk, ez az a motívum, amely kutatási területeinket összeköti.

A helyi gazdaság-gazdaságfejlesztés témakörében számos vizsgálati kategória kínálkozik, ilyenek a helyi pénz, a helyi termékek, a termelői piacok (lásd pl. *Koncz-Nagyné Demeter*, 2012), a területi tőke, a szociális gazdaság, a szociális szervezetek (G. Fekete, 2011), az ökológiai gazdálkodás, fenntartható gondolkodás és tevékenység (Antal, 2012), a zöldenergia, a közösségfejlesztés, a helyi közösség. Ez az írás és terepi kutatásaink is elsősorban ez utóbbira helyezték és helyezik a hangsúlyt.

A továbbiakban bemutatjuk a választott módszereinket, majd vázoljuk a három kutatási helyszín néhány jellemzőjét. Ezt követően összehasonlítjuk az eredményeket, majd néhány következtetést vonunk le.

Módszertan

Módszereink a terepen legjobban alkalmazható személyes megfigyelés, kérdőívezés és mélyinterjú-készítés voltak, amely kiegészült helyszíni fotózással is. Minden helyszínen több mint száz kérdőívet töltöttünk ki, amely nem tekinthető reprezentatívnak, azonban a munka során törekedtünk az eltérő nemi, korosztályos, gazdasági és társadalmi jellemzők minél szélesebb körű megjelenítésére. A kérdőív kérdéseinek legnagyobb része eldöntendő volt, tartalmazott a válaszadó gazdasági tevékenységére vonatkozó kérdéseket (természetesen anonim jelleggel), a válaszadónak a térség munkaerő-piaci helyzetére vonatkozó véleményét megjelenítő kérdéseket, a civil szervezetek és az önkormányzat szerepvállalására vonatkozó kérdéseket. Kíváncsiak voltunk a belső hálózatokra, melyeket a megvásárolt, termelt vagy cserélt termékek és szolgáltatások útjaira rákérdezve térképeztünk fel. Végül javaslatokat vártunk a válaszadótól a település vagy térség jövőjére vonatkozóan.

Eredmények

Móráhalom és a környéki tanyavilág hagyományosan agrárpiacra termelő terület volt, és ma is az. A 2000-es évek elején jött létre a termelő és értékesítő szereplőket tömörítő Mórakerti Szövetkezet, amelyet országos szinten is mintaértékű és követendő kezdeményezésnek ítélték. A Szövetkezetet azonban a Csongrád Megyei Bíróság 2011-ben egy több mint három milliárd forintra rúgó tartozás miatt felszá-

molási eljárás alá helyezte. A beszállítók és tulajdonosok felé fennálló tartozásokat, azóta, az eljárás alatt és a helyzet javítására kidolgozott programok ellenére sem sikerült kifizetni, így a térség több szereplője több millió, akár több tízmillió forintot veszített az üzleten. A mélyinterjúk beszélgetések alkalmával a csőd okaként többen az aránytalanul nagy számú, kistermelő tulajdonos jelölték meg, mert gyakorlatilag pár nagygazda vitte az üzletet. A csőd oka nagyrészt a személyes konfliktusokban, az emberi tényezőben keresendő.

A település történelmi gyökereinek megfelelően a lakosság alapattitűdje a szorgalom, a két kézzel végzett munka becsülete, a háztáji termelés értéke, amely a mai napig nagyon erős, gyakorlatilag minden portára jellemző.

Érdekes kontrasztja a fentieknek, ami az elmúlt másfél évtizedben Mórahalmon végbement. Az egyértelműen kulcsembert polgármester vezetésével a város gyakorlatilag minden rendelkezésre álló pályázati lehetőséget ki-, és uniós forrást felhasználva teremtették meg a település új arculatát, a fürdővárost magas komfortfokozatú szállodájával. A lakosokat kérdezve azonban feltűnik, hogy a helyiek nem járnak a fürdőbe, hiszen a mezőgazdasághoz szokott embernek a fürdőzés láblógatásnak számít, amit egy „rendes dolgos ember” nem engedhet meg magának. A szobakiadással a mórahalmiak plusz bevételre tesznek szert, mégis kérdéses, mennyire érzik magukénak a fürdőt.

A településen kialakították a Kenyérváró Boltot, ahol helyi termékeket értékesítettek, azonban az értékesítés nem volt rentábilis, így a bolt bezárt.

A közmunkaprogramban a munkásokkal zöldséget termeltek, amelyet a közkonyhákra szállítottak, azonban ezt a tevékenységet a közmunkaprogram nehézségen szabályozott eszközbeszerzése akadályozta.

Az ETIK (Energia Tanácsadó és Információs Központ) szintén egyedülálló kezdeményezés, szolgáltatásai, konferenciái hozzájárulnak az alternatív és fenntartható energiagazdálkodás népszerűsítéséhez.

Felmérésünk során érzékeltük, hogy a lakosok a polgármestert, hatalmas energiáját, munkabírását, a létrehozott új fejlesztéseket rendkívül nagyra értékelik, de magukat nem érzik részének ennek a rendszernek. A térség jövőjét a legtöbben még mindig a mezőgazdaságban látják, és számottevően nyilatkoztak úgy, hogy egy új Mórakert Szövetkezetre van szükség. Annak ellenére kaptuk elsőprő többségben ezeket a nyilatkozatokat, hogy a térségben jól érzékelhető, hogy a kistermelők nem képesek a termelésből megélni, legfeljebb önellátásukat tudják biztosítani, és mindössze néhány olyan nagygazda van, aki gyakorlatilag iparszerűen, monokultúrában műveli a mezőgazdaság egy ágát. A település és környéke, a tanyavilág között hatalmasak a különbségek. Nagy kérdés a tanyahálózat integrálásának lehetősége, amelyre a turizmusban látnak kiutat, de kérdéses a szereplők motiváltsága, felkészültsége. Számos megfigyelést tehetünk: adott egy erős polgármester jó csapattal, minden

lehetőséget kihasználva, számos projektet, fejlesztést generálva, és még sincs elégedettség, a kezdeményezések felemásan sülnek el. Hol a probléma? Nem tudjuk, de a kérdést maga a polgármester is felteszi. Lehet, hogy a beágyazottság hiánya a probléma, a helyi közösség háza táján kell keresgélni, de a megoldás még várat magára. Kérdés, hogy a kulcsszereplők meddig képesek megújulni, új és új ötleteket hozni, kreatívan a település fejlesztéséért dolgozni úgy, hogy számos esetben kudarccal kell szembesülniük, és gyakran a lakosok támogatását is nélkülözniük kell. Mi lehetne az a lépés, amely által a helyi közösség magáénak érezhetne egy-egy kezdeményezést, és új szereplők is megmozdulnának?

A vasvári kistérség Vas megye és a Nyugat-Dunántúl belső periferiája, az előzőhöz hasonlóan hagyományosan agrártérség, azonban jellemzően aprófalvas, a történelmi központú kisvárossal, Vasvárral a központjában. A munkanélküliség már a 2008-as válságot megelőzően, a 2000-es évek elején jóval meghaladta az országos átlagot, 10% fölött volt. Az alapprobléma a TSZ megszűnése volt, amely több ezer embert foglalkoztatott. A termelő szövetkezet a térségbeli férfiak zömét, melléküzemágai a nők nagy részét is foglalkoztatta. Egykori földterületén ma két fő gazdálkodik, illetve a nagy munkák idején, néhány tíz napszamos. A melléküzemágákat a privatizáció során több lépésben felszámolták. Mára a térség társadalmára jellemző, hogy a nők a közeli Ausztriában vállalnak szociális és egészségügyi, illetve takarítói munkát, illetve a jó szakmával rendelkező férfiak – jóval kisebb számban – szintén kijárnak dolgozni. Az országos átlagnál rosszabbak az egészségügyi mutatók, probléma az alkoholizmus is. Ahogy egyik interjúalanyunk némi szarkazmussal megfogalmazta, a helyi gazdaság alapja a középkorú, alkoholista férfiak társasága. A háztáji gazdálkodás a térségben szinte teljesen megszűnt az emberek „fünyíróznak”, amire egy évtizeddel ezelőtt nem volt példa, szégyenszámba ment volna. A napi élelmiszereket is a sárvári, szombathelyi nagyáruházakból szerzik be. A külföldre hetente, - és más városok három műszakos szalagmunkáihoz - naponta ingázó aktív embereknek érthető módon nincs sem idejük, sem energiájuk a kertművelésre, de sokan már híján vannak a tudásnak is. Szomorú volt látni Telekesen, amikor a közmunkaprogram keretében dolgozó, zöldséget-gyümölcsöt a helyi óvoda számára önkormányzati területen termelő asszonyok a polgármestert hívták tanácsért, vajon a paradicsom megérett-e már a szedésre. Látszik, hogy hiányos a mintakövetés, nincs, illetve nem általános az a paraszti tudás, amely korábban a vidék életét, mindennapjait meghatározta. A helyi emberek nem érznek motivációt arra, hogy a házuk táját megműveljék, legalább önellátásukat biztosítsák. Erős a kontraszt, amikor azt látjuk, hogy a térségben működő gyakorlatilag egyetlen civil szervezet pedig minden uniós forrást megragadva, számtalan projektben próbálja összegyűjteni a megmaradt tárgyi és szellemi hagyományokat, és azt az ifúságnak igyekszik átadni. Így épültek újjá a hegypásztor pincék, és kelt életre a zsúpkészítés hagyománya,

amelyre kicsiny vállalkozás is épült. Felmerül azonban a probléma, hogy ezek a kezdeményezések egy-két ember kezében összpontosulnak, akik jóakarattal, sok munkával, személyes odaadással irányítják a fejlesztéseket, ezeknek azonban nem tud olyan hatása lenni, amely valós pozitív hatást gyakorolhatna a társadalmi-gazdasági problémákra. Kérdéses, hogy ebben az esetben hol a helyi gazdaság, hogyan tudja az a néhány kulcsszereplő közösségé formálni azt a társadalmat, amely szét-töredezett, egyik lábával van csak itt, de mégis, élni szeretne, és itt szeretne élni. Veszélyesnek láttuk azt a kialakuló kvázi projektokráciát, amely egy-két szereplő kezében összpontosítja a projekteket, fejlesztéseket, végső soron a pénzeket, és ezáltal fából vaskarika módjára a helyi gazdaságfejlesztési kezdeményezéseket pont a helyi konfliktusok táptalajává teszi.

Békásmegyér-Ófalu kakukktojás a vizsgálatban. Budapest harmadik kerületének egy kis része, mely korábban önálló, a Mária Terézia által betelepített svábok által lakott falu volt, erős mezőgazdasági, főként kertészeti arculattal. A svábok az óbudaiakhoz hasonlóan itt is szőlőt műveltek, bort készítettek, majd azzal kereskedtek. Kitelepítésüket követően (1946) a kommunista rendszer kedvezményezettjeit telepítették be a megüresedett házakba, és a falut 1950-ban csatolták Budapesthez. Mára a település az 1970-es évekbeli panelosítás következtében kisebb, hiszen egy részét lerombolták, azonban mégis a Budapesten leginkább a falusias jelleget őrző településrész. A betelepítettek mára kihaltak, elköltöztek, és a falut igen nagy arányban egy fiatal, általában több gyerekkel rendelkező értelmiségi, családos közösség vette birtokba. Egyes utcák az 1990-es években helyi illetve fővárosi védettség alá kerültek, így nagyon sok ház kapja vissza tipikus sváb arculatát. A telkek hosszúak, keskenyek, sokszor több kis melléképülettel tarkítottak, és nem ritka az osztatlan közös tulajdonú udvar sem.

A főváros más részeihez és egyéb nagyvárosokhoz hasonlóan a fiatal családok körében is megjelent az igény a jó minőségű mezőgazdasági termékekre, a közösségre, a jó levegőre, a saját terményre és markánsan megfigyelhető, hogy egy jó értelemben vett „visszapaarasztosodásnak” lehetünk tanúi. Többen elkezdték megművelni a kerteket, állatokat tartanak és tapasztalatot is cserélnek egymással. Ennek folyományaként jött létre 2014 tavaszán a katolikus plébánia területén kialakított közösségi mintakert, ahol a jelentkező családok valóban közösen, közös parcellákon ökológiai gazdálkodást folytatnak, és tanulnak. Az ágyásokat együtt művelik, a terményt elosszák. A tudást mindenki hazaviheti saját udvarába. Ez a mezőgazdasági tevékenység tehát egy jól átgondolt, tudatos tanuláson alapuló információszerzés, amely nem megélhetési célokat szolgál.

A közösség nagyon erős. Több meghatározó egyházi és világi civil szervezet is működik a faluban, akik bizonyos eseményeken, programokon, de kezdeményezésekben is együtt tudnak működni. Megemlítendő például az M0-ás autópálya észa-

ki szektorának megvételése, melyet az egyik civil szervezet saját tagjainak szakmai felkészültsége és munkája tett lehetővé, úgy, hogy a jelenlegi szakaszterv kialakítása-kor a szervezetet már a véleményezésbe is bevonták. A közösségek működése mellett néhány éve hangsúlyos a közösségi terek létrehozása is, amelynek eredményeképpen közösségi ház, családok játszótér, sportpályák is kialakításra kerültek. Erősek a személyes kötődések is, a fiatal családok meghonosították a komatál szokását, de az egymás segítése, a cserebere más témában is általános.

Ófaluban nem egy kulcsemberről, hanem néhány kulcsszervezetről, és benne néhány tíz kulcsemberről beszélhetünk. Hangsúlyos elem volt a mélyinterjúk során, hogy több szereplő szájából elhangzott, nem pályáztak és nem is szeretnének, pláne nem uniós forrásra, mert érzésük szerint a pályázat lebonyolítása konfliktusokat szülne, és a kívülről beáramló pénz más, nem kívánatos irányba terelné a kezdeményezéseket.

A III. kerületi polgármester elmondása alapján nagyon szerencsés, ha van egy ilyen közösség, hiszen az ötleteiket csak támogatni kell, nem kell helyettük kitalálni a fejlesztéseket és a siker garantált.

Megállapítások és következtetések

A három fent felvázolt terep kérdőívei illetve mélyinterjúi összehasonlítása során a következő észrevételeket tettük és az alábbi kérdéseket fogalmaztuk meg. Mórachalmon máig tapintható a szorgalom és a kezdeményezőkézség. Az ötletek azonban egy személytől jönnek, akinek kezdeményezései révén a település mindenre pályáztott, amire lehetett, a jó pályázati anyagoknak köszönhetően ezeket a támogatásokat el is nyerték, de nem mindig azt fejlesztették, amit szerettek volna, hanem amire épp források nyíltak. A településen és a tanyavilágban is rendkívül gyenge a civil szektor, egymás mellett él – gyakorlatilag feloldhatatlannak tűnő konfliktusban – egy fejlett településképpű város és a paraszti értékrend. Joggal tehetjük fel a kérdést: kinek tervezünk?

A vasvári kistérségben szemmel láthatóan a lakosok elvesztették a gyökereiket, nincs már mezőgazdasági tudás, helyi ipar. A tudás, az innováció tapinthatóan elvándorol a térségből. A néhány kulcsemberről köthető projektek révén jelen vannak a sikeres pályázatok, melyek éles kontrasztot képeznek a sikertelen emberekkel. Miként lehetne az elszármazottak tudását hasznosítani, visszaépíteni a helyi közösségbe, gazdaságba?

Békásmegyer-Ófaluban a kezdeményezések mind civil oldalról jönnek, és vállaltan nem kötődnek pályázatokhoz. A mezőgazdaság nem megélhetési elem, de nagyon felértékelődött a hozzá kapcsolódó tudás. A fiatalok révén megvan a bázisa a helyi gazdaságnak. A forrásokra akkor van szükség, és akkor is csak kiegészítés-

ként, amikor egy ötlet már beindult. Miként lehetne ebből az energiából a vidék számára előnyt kovácsolni?

A kérdőíves felmérésben a lakosok számára feltettünk egy meglehetősen szubjektív kérdést: a felsorolt mondások közül melyik a számára legkedvesebb. A választható mondások a következők voltak:

- Ha valamiben jó vagy, ne csináld ingyen! (Batman c. film)
- Minden városban adj pénzt egy koldusnak! (Hobo)
- A gazdag pénzzel, a szegény ésszel megy előre. (Móra Ferenc)
- Barátok közt nincs szükség pénzre. (Chris Anderson)
- Kis pénz, kis foci, nagy pénz, nagy foci! (Puskás Ferenc)

Optimizmusra adhat okot, hogy mindhárom terepen legtöbbször a „Barátok közt nincs szükség pénzre” mondást jelölték meg, jelezve, hogy az egymás segítése terménnyel, termékkel, szolgáltatással, még működik. Érdekes megfigyelni azonban, hogy a második legtöbbet említett mondás miként alakult. Mórahalmon második legnagyobb számmal a „Ha valamiben jó vagy, ne csináld ingyen!” mondást választották, a vasvári kistérségben a második dobogós a „Kis pénz, kis foci, nagy pénz, nagy foci!” lett, jelezve, hogy a szocialista idők öröksége a teljesítmény-visszafozásban még működik. Ófaluban a „Minden városban adj pénzt egy koldusnak!” mondás kapta a második legtöbb szavazatot, mivel a nagyvárosi környezet szociális feszültségei iránt érzékelhetően nyitott a közösség. Beszédes ez a statisztika. Ha az előző megállapítások, valamint az itt helyhiány miatt nem elemzett számszerű adatok, és a bemutatott mondások alapján tipizálnánk a három térséget, akkor a következőket mondhatjuk:

HGF-térségtípusok

Piackövető	Sodródó	Értékközpontú
Mórahalom	Vasvári kistérség	Békásmegyer - Ófalu

Mórahalom egy alapvetően piackövető helyi gazdaság, mely alkalmazkodik a mindenkori viszonyokhoz a lakosság nagyobbik része szorgalmának, munkabírájának köszönhetően. A vasvári kistérség egy sodródó térség, amelynek helyi közösségét elsodorták az új viszonyok, és ezt a változást egyelőre a kis számú helyi kezdeményezés nem tudja visszafordítani. Békásmegyer-Ófalu az értékközpontú terület, ahol kezdeményezések születnek, közösségek épülnek.

A helyi gazdaság építése csak a helyi közösség fejlesztésével érhető el. A közösség több egy adott helyen (település részen, településen, kistérségben), egy időben jelenlévő személyek összességénél. Tagjai között ennél egy elvontabb, szorosabb kapcsolat van, mely alapulhat közös eszméken, célokon, azonos élet- vagy munkaviszonyon (Czirják, 2015). Hankiss Elemér szerint „a közösség közös céllal, kö-

zös érdekekkel, közös értékekkel és „mi”-tudattal rendelkező emberi csoportosulás” (Hankiss, 1987). Ennek hiányában esélytelen érdemi helyi gazdaságfejlesztésről beszélni, és itt kell rámutatnunk Ronald Robertson igazságára, aki a „glokalitás” fogalmának megalkotásával azt állítja, hogy a globális hatások érvényesülnek lokális szinten is, és a lokális problémák globálisan megismerhetővé, elemezhetővé – és mi tesszük hozzá: megoldandóvá válnak (Robertson, 1992). Hiszen a helyi gazdaság csak nevében helyi ügy, az minden elméleti és gyakorlati elemében társadalmi, értékválasztási feladat.

Irodalom

- ANTAL Z. LÁSZLÓ 2012: A természet és a társadalom közötti harmónia kialakulásának akadályai: A helyi közösségekben születhet meg az új paradigma? – *Vidék és Gazdaság*. 1. sz. 46–49. o.
- AMARTYA, SEN 1983: Development: Which Way Now? – *Economic Journal*. 93. évf. 4. sz. 745–762. o.
- BAJMÓCZY ZOLTÁN 2012: A képesség-szemlélet alkalmazásának lehetőségei a regionális tudományban. In: RECHNITZER J.–RÁCZ SZ. (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. Győr, Széchenyi István Egyetem Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Magyar Regionális Tudományi Társaság. 22. o.
- CZENE ZSOLT–RICZ JUDIT (szerk.) 2010: *Ötletadó megoldások, jó gyakorlatok*. Budapest, VÁTI, 2010.
- CZIRFUSZ MÁRTON 2013: Globális helyi gazdaságok vidéken: földrajzi lépték és fejlesztési lehetetlenségek. In: RECHNITZER J.–SOMLYÓDINÉ PFEIL E.–KOVÁCS G. (szerk.): *A hely szelleme – a területi fejlesztések lokális dimenziói: A Fiatal Regionálisták VIII. Konferenciáján elhangzott előadások*. 677. o.
- CZIRJÁK RÁHEL 2015: *A közösségi tervezés lehetőségei a szegénység elleni küzdelemben*. (Kézirat, ELTE Diplomadolgozat)
- G. FEKETE ÉVA 2011: *A szolidaritás és a szociális gazdaság elemei a magyarországi helyi gazdaságfejlesztésben – Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek*. 2011.
- G. FEKETE ÉVA 2014: *A helyi gazdaságfejlesztés elméleti megközelítésének lehetőségei*. Előadás. Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, 2014. október 16.
- HANKISS ELEMÉR 1987: Községek válsága és hiánya. In: *Társadalmi csapdák; Diagnózisok*. Budapest, Magvető Kiadó. 63–98. o.
- KONCZ GÁBOR – NAGYNÉ DEMETER DÓRA 2012: Terelői piacok szerepe a helyi gazdaságfejlesztésben, In: MAGDA S.–DINYA L. (szerk.): *Zöld gazdaság és versenyképesség? – A XIII. Nemzetközi Tudományos Napok előadásai és poszterei*. Gyöngyös, Károly Róbert Főiskola. 521–528. o.

- LUKÁCS GERGELY SÁNDOR 2012: Termelői és értékesítési csoportok létrehozása, irányítása. Budapest, Szaktudás Kiadó Ház Zrt.
- MEZEI CECILIA 2012: Helyi gazdaságfejlesztés alulnézetből. In: RECHNITZER J.–RÁCZ SZ. (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. Győr, Széchenyi István Egyetem Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Magyar Regionális Tudományi Társaság. 189–198. o.
- NÉMETH N. 2011: *Közcélú foglalkoztatás és helyi gazdaságfejlesztés az elmúlt évek Magyarországon*. HÉTFA–Pannon Elemző Iroda.
- PÉTI MÁRTON–CZENE ZSOLT–CSIZMÁR ORSOLYA–GÁLÓCZI BALÁZS–PETRÁS FERENC–SZABÓ BALÁZS 2012: Helyi és térségi gazdaságfejlesztés perspektívái a 2014–2020-as fejlesztési ciklusban. – *Falu Város Régió*. 1–2. sz. 87–92. o.
- RAPKAY BENCE–ILLÉS SÁNDOR–STÁRICHS ROLAND 2013: A helyi gazdaságfejlesztés egyes gondolati előzményei és következményei. – *Földrajzi Közlemények* (2013) Magyar Földrajzi Társaság. 137. évf. 1. sz.
- ROBERTSON, ROLAND 2012: Globalisation or glocalisation? – *The Journal of International Communication* 18. évf. 2. sz.
- TÓTH BALÁZS ISTVÁN 2012: A regionális gazdaságtan frontvonalai, avagy merre tovább helyi gazdaságfejlesztés? In: RECHNITZER J.–RÁCZ SZ. (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. Győr, Széchenyi István Egyetem Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Magyar Regionális Tudományi Társaság. 189–198. o.

Győri Ferenc¹

Termál- és gyógyvizekre épülő egészségturisztikai és rekreációs szolgáltatások a Dél-Alföld és a Vajdaság fürdőiben

ABSZTRAKT: A Kárpát-medencében élők régmúlta visszatekintő egészség- és szabadidő-kultúrájának kialakulásában fontos szerepet játszottak, illetve játszanak ma is a különféle természetes és mesterséges fürdőhelyek. Ritkán fordul elő annyi és annyiféle betegség kezelésére, megelőzésére szolgáló felszíni és felszín alatti víz a világon, mint hazánkban. Mindez – a helyben jelentkező gyógyászati és rekreációs igények természetszerű kielégítése mellett – gazdasági szempontból is kiemelkedő potenciált, a környező tájakkal szemben pedig komparatív előnyt jelent számunkra. E tanulmány a Dél-Alföld és Vajdaság fürdőinek kialakulását és fejlődési perspektíváit vizsgálja, különös tekintettel az egészségturizmus társadalmi-gazdasági hatásaira, valamint szerepére az egykori Délvidék euroregionális fejlődési folyamataiban.

KULCSSZAVAK: Dél-Alföld, Vajdaság, gyógyfürdő, termálfürdő, egészségturizmus, gyógyturizmus, rekreáció

1. Bevezetés

Bizonyításra nem szoruló tény, hogy valamennyi magyarországi gyógytértség fő vonzerejét a termál-, illetve gyógyvíz adja. Nincs, nem is lehet ez másként a Vajdaságban sem. Az Alföld déli részén, az egykori Délvidéken húzódó magyar–szerb–román határ ugyanis egy földrajzi-földtani értelemben vett homogén teret oszt háromfelé (Pál, 2003). Az első világháborút követő, nagyhatalmi alkuk eredményeként létrejött államhatárok a Kárpát-medence formálódó régióit szinte mindenütt keresztül-kasul szabdalták, tekintet nélkül a teret tartalommal és mozgással kitöltő gazdasági, közlekedési, etnikai és kulturális viszonyokra (Tóth, 2004).

Az elmúlt évtizedek történelmi jelentőségű politikai változásai közepette az államhatár mellett fekvő területek vizsgálata fontos tudományos problematikává lépett elő. A „sorompó jellegű” határok okozta periféria helyzet, s a gondok orvoslására az európai integrációban sorra intézményesülő határon átvívelő együttműködések (eurorégiók) kialakulása ugyanis adekvát, nagy gyakorlati haszonnal kecsegtető kutatási témát kínált, elsősorban a tértudományok művelői számára. Az Alföld

1 Győri Ferenc, tanszékvezető főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Testnevelési és Sporttudományi Intézet, Rekreáció és Sportegészségügyi Tanszék, Szeged

déli részén létrejött határ menti térségek komplex társadalom- és gazdaságföldrajzi feltárása a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola (ma SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar) Földrajz Tanszékén indult meg az 1980-as évek végén, új szakmai kapcsolatokat keltve életre a szomszédos országok kutatói és intézményeik között. A tudományos munka mind a tematikai gazdagodást, mind a bekapcsolódó szakemberek számát tekintve óriási léptekkel haladt előre, bő terméssel járulva hozzá a térség regionális szakirodalmához (*Pál-Szónokyné*, 2015).

E veretes hagyományok ápolása, valamint a sportkutatás társadalomtudományi vonulatának erősítése szándékával a Kar Testnevelési és Sporttudományi Intézetének László Ferenc Sporttudományi Kutatóműhelye jellemzően tudományközi területeken (pl. sport-, rekreáció- és turizmusföldrajz, kulturális pszichológia) igyekszik részt vállalni a regionális tudástár gyarapításában (pl. *Balogh*, 2012; *Győri-Bor*, 2014; *Molcsányi*, 2013). A címben megjelölt témakörben 2013–2014-ben műhelymunka folyt: a Dél-Alföld és a Vajdaság fürdőit felmérő primer (kérdőíves) kutatás – a „desk research” eredményekkel együtt – lehetővé tette a két régió összehasonlítását, különös tekintettel az egészségturizmus szerepére az eurointegrációs folyamatban, illetve a Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió (DKMT) fejlődésében.

2. A vizsgált jelenség

Az egészségturizmus funkcionális megközelítésben olyan egészségre irányuló magatartást jelent, mely céljait a turizmus eszköztárán keresztül valósítja meg. Annak függvényében, hogy az utazó motivációja a betegség megelőzése, vagy az abból való kigyógyulás, két fő kínálati alrendszerre különíthető el: a wellness-turizmus és a gyógyturizmus. Figyelembe véve, hogy közvetlen földrajzi környezetünk adottságai folytán mindkettő a vizekhez kötődik – melyek általában termálvizek (hévizek) –, az ún. termálturizmust az egészségturizmus kiemelkedő komponenseként tarthatjuk számon. Mindezek gyakran rekreációs sporttevékenységgel, vagy egyéb szabadidős aktivitással is kombinálódnak.

A wellness célja az egészség teljes (fizikai, mentális, érzelmi) összhangjának megteremtése. Keresleti oldalán egészséges, zömmel fiatal és középkorú emberek állnak, akik szabad idejükben, saját költségükre, vagy biztosítási finanszírozással egészségügyi elemeket is tartalmazó turisztikai szolgáltatásokat vesznek igénybe. Piacán egyre növekvő elvárás, hogy kúrái és tevékenységei már ne csak egzotikumot, „kényeztetést”, hanem orvosilag megalapozott, hosszú távú egészséghatást nyújtsanak (medical wellness). A wellnessutisták egy-egy alkalommal általában egy hosszú hétvégétől egy hétig terjedő időszakig veszik igénybe a szolgáltatásokat, előnyben részesítve a magasabb kategóriájú (3–5 csillagos) szálláshelyeket. Keresletében éves szezonális alig érzékelhető, ám a heti ingadozás akár jelentős is lehet

(hétvégi fellendülés). A kínálati oldalon a fürdők, wellness-szállodák vonzó környezetet, komplex egészségmegőrzési és prevenciós programot kínálnak, lehetőséget biztosítva az egészséggel kapcsolatos tudás megszerzésére is (OES, 2007).

A gyógyturizmus keresleti oldalát főként idült betegségben szenvedő, vagy fájdalma enyhítésére vágyó, egészségügyi kezeléseket igénylő vendégek alkotják, akik főként a természeti gyógytényezőktől várják állapotuk javulását. A számukra orvos által előírt és ellenőrzött programokat fizioterápiás kezelések, étkezési és életmód-tanácsadás, valamint kulturális programok egészítik ki. A hagyományos gyógyfürdő-szolgáltatásokkal zömmel az idősebb korosztály él, akik a wellnessvendégekhez mérten alacsonyabb fizetőképességűek, nagyobb arányban támaszkodnak állami támogatásra, egészségpénztári, vagy magánbiztosítási finanszírozásra. Ennek dacára szállodai fajlagos költségük Magyarországon több mint másfélszeresen meghaladja az átlagot.

A gyógyvendégek egy helyen való tartózkodási ideje általában háromszorosa a „közönséges” turistáénak. A forgalom évi eloszlásában itt sincsenek nagy szezonális ingadozások, ám tavasszal és ősszel kissé növekszik a kereslet. A gyógy- és wellnessközpontok látogatottságára jótékonyan hat, hogy a gyógyüdülések közönségének nagyobb hányadát alkotó ötven év felettiek növekvő utazási hajlandóságot mutatnak, ugyanakkor minden korosztályban egyre markánsabban jelenik meg az egészségtudatosság (Michalkó, 2011).

A rekreációs és egészség-szolgáltatásokat természetesen nem csak a turisták, hanem a helyi lakosok is igénybe veszik. Ma már sok fürdőlétesítmény fitness-termekkel, vízi vidámparkkal, élményfürdővel is várja vendégeit, biztosítva a több generációs igénybevételt (1. táblázat). A Dél-Alföldön és a Vajdaságban egyaránt találunk ilyen komplexumokat (pl. Alibunár, Akvaten Center; Kecskemét, Élményfürdő és csúszdapark; Mórahalom, Szent Erzsébet Gyógyfürdő; Pétróc, Petroland Aqua Park; Pancsova, Sport- és rekreációs központ; Szeged, Aquapolis).

A gyógyturizmus piacán egyre nagyobb teret hódít az ún. klinikai (más megnevezések szerint: medical, gyógyászati) turizmus, mely már nem a természetes gyógytényezőket, hanem a konkrét, leginkább high-tech bázisú orvosi beavatkozásokat keresi (pl. fogászati kezelés, plasztikai sebészet). (E kérdéskörrel jelen tanulmány nem foglalkozik, ám megjegyzendő, hogy az orvosi ellátásra alapozott egészségturizmusnak hasznos kiegészítője lehet a hagyományos gyógyturizmus kínálata, kihasználva azok szinergikus hatásait).

Az egészségturizmus fogadóhelyeit a nemzetközi szakirodalom – széles értelmezési keretet hagyva – gyakran a „spa” kifejezéssel illeti. A spa mint egészségügyi szolgáltatató központ Európában főként a termálvízzel kapcsolatos gyógy- és élményszolgáltatásokat kínálja, de szerepelnek benne a különféle fitness- és szépségápolási programok is.

1. táblázat: Az egészségturizmus célcsoportjai.

Szolgáltatás Korosztály	Fitness	Élményfürdő	Wellness	Élményfürdő
18–35 év	1. aktív fiatalok	2. szórakozást kereső fiatalok	3. egészségtudatos fiatalok	7. műtét utáni rehabilitációra szorulóak
35–55 év		4. családok középkorúak	5. egészségmegőrző középkorúak	
55 évestől			6. egészségtudatos idősek	8. gyógyulni vágyó idősek

Forrás: Budai, é.n.

Az egészségturizmus komoly jövedelmi és foglalkoztatási multiplikátor-hatást generálva a gazdaság egészét serkenti. Horderejét tükrözi, hogy Magyarországon 2012-ben a kereskedelmi szálláshelyek vendégeinek egynegyedét regisztrálták gyógy- és/vagy wellness-szállodában, s hasonló arányban realizálódtak a szállodában eltöltött vendégéjszakák is. A gyógyszállók vendégkörének felét, a wellness szállókénak egyharmadát tették ki a külföldiek (*Magyar Turizmus Zrt.*, 2012). Szerbiában csak minden hatodik turista választja valamelyik spa desztinációt, akik a vendégéjszakák számából magasabb, 1:3 arányban részesednek. A külföldi vendégkör együttes részaránya alacsony (7%) (*Berber et al.*, 2010).

3. Fürdőkultúránk hagyományai

A Kárpát-medence vizekben való páratlan bősége és vizeinek sokfélesége kedvező vízföldtani és vízföldrajzi adottságainak (változatos kőzettani környezet, jó vízáradó képességű képződmények, magas geotermikus gradiens és hőáramérték) köszönhető. A mélyen fekvő víztestek ásványi anyagokban gazdag vize fürdő- és/vagy ivókúrára, iszapkezelésre többségében alkalmas. A vizek terápiás hatása ásványos összetételük függvényében változik (2. táblázat).

2. táblázat: A gyógyvizek jellemző kémiai összetétele, terápiás hatása és lelőhelyei a Dél-Alföldön és a Vajdaságban

Kémiai összetétel	Gyógyító hatás (F: fürdőkúra; I: ivókúra)	Lelőhelyek
Alkalikus vizek	F: Mozgásszervi megbetegedések. I: Gyomor, bélhurut, gyomorsav-túltengés, légúti hurut kezelésére.	Pl.: Békés, Békéscsaba, Csongrád, Gyopárosfürdő, Gyula, Hódmezővásárhely, Kiskunfélegyháza, Lakitelek–Tósfürdő, Magyarkanizsa, Makó, Nagybaracska, Ruzsanda, Szeged, Szentés, Tiszakécske, Tótkomlós.
Jódos, brómos	F: Reuma-, nőgyógyászati-, bőrbetegségek. I: Pajzsmirigybetegségekre, magas vérnyomásra, érelmeszesedés megelőzésére, emésztőrendszer gyulladásos megbetegedéseire.	Pl.: Alibunár, Bezdán, Dévaványa, Füzesgyarmat, Junakovity-fürdő (Apatin), Kecskemét, Kiskunhalas, Mórahalom, Óbecse, Újvidék.
Kénés	F: Reumás betegségek, egyes bőrbetegségek, idegrendszeri betegségek, egyes tüdőbetegségek. I: Csökkent gyomorsav-termelés esetén és gyomorhurut kezelésére.	Pl.: Vrdnik (Rednek), Magyarkanizsa.
Kloridos (konyhasós)	F: Reumatológiai és női szervek betegsége, bőrbántalmak, pikkelysömör, köszvény, csontbetegségek kezelésére. I: Nyálkahártyák hurutos megbetegedéseiben.	Pl.: Dávod, Gyopáros-tó, Junakovity-fürdő (Apatin), Kalocsa, Kiskőrös, Kiskunmajsa, Nagybaracska, Sztari Szlankamen (Ószalánkemen), Ruzsanda-tó, Palicsi-tó, Temerin.

Forrás: *people.inf.elte.hu*, *bacskiskun.hu*, Tomić, et al. 2013.

A Kárpát-medence termál- és gyógyvizeinek hasznosításáról számos régészeti emlék, dokumentum áll rendelkezésünkre a római kortól napjainkig. Ezek tanúsága szerint a modern értelemben vett gyógyturisztikai vendégforgalom a meleg forrással rendelkező fürdők látogatásával kezdődött a 16–17. században. A felvidéki Stubnya-fürdő, Pöstyén vagy Trencsénteplíc – később a Monarchia leglátogatottabb fürdői – a főurak és kíséreteik kedvelt találkozóhelyei voltak. A fürdőélet 18–19. század fordulóján pezsdült fel: az idilli környezetben kiépített fürdők a reformkor művészeinek, közéleti személyiségeinek találkozóhelyeivé váltak (pl. Balatonfüred) (Beluszky, 2006). Az Alföld népe ismerte és látogatta a gyógyító vízzel, iszappal rendelkező tavakat, mocsarakat, lápokot (pl. Gyopárosi-tó, kiskunhalasi Sóstó, Palicsi-tó, Ruzsanda-tó).

A kiegyezést követő polgári átalakulással járó életmódváltás, a szabadidő-eltöltés tömeges formáinak kialakulását eredményezte, ami újabb lendületet adott a fürdők fejlődésének. Számos divatos fürdőhely, strand létesül ebben az időben (pl. Herkules-fürdő, Harkány, Ószalánkemen, Siófok, Palicsfürdő).

A réteg- és karsztvizek mélyfúrásokkal történő kitermelése a 19. század második felében indult meg. Az ivóvízellátás céljából fúrt artézi kutak sok esetben meleg vizet adtak, melyet a századfordulótól köz- és gyógyfürdők létesítésére használtak (pl. Óbecse 1904, Újvidék 1910, Magyarakanizsa 1908, Bácsszentiván 1929, Bezdan 1939). A Monarchia korában Magyarország területén több mint másfél ezer kút létesült (*Lorbeer*, 2010). Az iszapon alapuló gyógykezelések terjedésének köszönhetően tovább fejlődtek tavi gyógyfürdőink is. A századelőn már 139 hivatalosan nyilvántartott gyógyfürdőnk volt, ám az egykori fürdőkatalauzok alkalmanként 300-nál is többet említenek (*Beluszký*, 2006).

Az első világháború következményei érzékenyen érintették a magyarországi fürdő- és szabadidő-kultúrát is: nemzetközi hírű gyógyfürdők kerültek a határokon kívülre. Ezzel együtt nyersanyag-lelőhelyeinek elvesztése fordította a figyelmet az új természeti erőforrások felkutatása felé a megmaradt országrészen. A hévíztároló képződmények intenzív feltárása az 1920-as években kezdődött: elsőként Hajdúszoboszlón (1925) találtak hévizet, majd következett Szeged (1927), Berekfürdő és Szolnok (1928). Az 1930-as években megindult szénhidrogén-kutatás hévízfeltáráshoz is vezetett. Ma főként ezek a kutak képezik a Dél-Alföld gyógyfürdőinek vízbázisát (pl. Nagyszénás, Tótkomlós, Kiskőrös, Békés). A hévízkitermelés az 1960-as években vett újabb lendületet, amihez hozzájárult, hogy az állam támogatta a mezőgazdasági, vagy közösségi célra szolgáló kutak létesítését. Emellett egyes települések fürdők fejlesztése, gazdaságosabb üzemeltetése céljából ugyancsak fúrtak kutakat (pl. Gyula, Mórahalom). A hetvenes-nyolcvanas években sorra nyíltak, vagy újultak meg a termálfürdők a Vajdaságban is (pl. Alibunár, Temerin, Vrdnik, Junakovity-fürdő).

4. Mai helyzet

A Nagyalföld termál- és gyógyvízkincse mint természeti erőforrás mindkét vizsgált régiónk számára komparatív előnyt jelent a turizmusban, ám annak turisztikai termék-ként való értékesítésében különbségeket találunk. A területileg hasonló nagyságrendű Dél-Alföld (18339 km²) és a Vajdaság (21500 km²) „fürdősűrűsége” nagyban eltér: a magyarországi régióban átlagosan 1000 km²-re 2, a szerbiai tartományban mindössze 1 fürdő jut. A Dél-Alföld fürdői átlagban tágasabbak, több medencével, nagyobb rendelkezésre álló vízfelülettel és személybefogadó kapacitással rendelkeznek, mint a Vajdaságiak.

A differenciák – számos egyéb ok mellett – a közel egy évszázados „különélésnek” is betudhatók. Visszavezethetők többek között a fürdőzés magyarországi kultuszára, korán kialakult idegenforgalmi jelentőségére, a gyógyfürdőtan (balneológia) gyökereire, nemzetközi elismertségére, de természetesen a trianoni határok közé szorított, majd a szocializmusban elszigetelt ország helyi adottságokra építő szabadidő-kultúrájának

kialakulására is. Mindamellet a mai kedvező helyzet létrejöttében vitathatatlanul nagy szerepet játszott az az új évezred küszöbén manifesztálódó kormányzati szándék, mely az ország rendkívüli adottságait és lehetőségeit újra felismerve a termálturisztikai szolgáltatásokat, mint ritka versenyképes termékeket – a nemzetközi piacok mellett – a belső kereslet drasztikus élénkítésével kívánta értékesíteni. Ennek eszköze a 2000-ben meghirdetett Széchenyi Terv Turizmusfejlesztési program, Gyógy- és termálturizmus fejlesztési alprogramja volt. Segítségével megkezdődött a már működő gyógy- és termálfürdők felújítása, a hozzájuk kapcsolódó szolgáltatások és infrastruktúra komplex fejlesztése, a potenciális hévízkins kiaknázása, az egészségturizmus-marketingjének kidolgozása, valamint az emberi erőforrás fejlesztése. Hatására mind a fürdőszezon átlagos hossza, mind a fürdőmedencék vízfelszíne az addiginak közel másfélszeresére emelkedett.

Az egészségturizmus fenntartható fejlesztése a 2005-ben elfogadott Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia és Országos Területfejlesztési Koncepció, az Új Magyarország Program, valamint a 2011-ben meghirdetett Új Széchenyi Terv fő célkitűzései között is helyet kapott. A kereslet növekedésének irányába hatott a béren kívüli juttatásokra használt, turisztikai szolgáltatásokra igénybe vehető cafeteria rendszer bevezetése is (üdülési csekk, Széchenyi Pihenőkártya).

Ezzel szemben Szerbiában, illetve a Vajdaságban a kitűnő adottságok ellenére a termál-, illetve egészségturizmus lehetőségei még nincsenek kellőképpen kihasználva (Berber et al., 2010; Tomić et al. 2013). Ennek egyik oka, hogy az egykori jugoszláv állam lényegesen több figyelmet és pénzt szentelt a tengerparti és folyók menti turizmus fejlesztésére. Mindamellet a 20. század végére kialakult nehéz politikai és gazdasági helyzetben a turizmus összességében is kevés támogatáshoz jutott. A gazdasági krízis ráadásul sokkal negatívabban sújtotta a Vajdaságot, mint Szerbia más régióit (Somogyi et al. 2008).

A termál-, illetve egészségturisztikai ágazat viszonylagos fejletlensége visszavezethető továbbá a szerbiai piac zártságára, a rekonstrukciók és a privatizáció elmaradására, a tulajdonviszonyok megoldatlanságára, a nagyfokú központosításra, az új befektetések hiányára, valamint a szürkegazdaság gyakorlatára (Berber et al., 2010). Mindez persze a turizmus egészére látványosan kihát: a Vajdaság turizmusból befolyó jövedelmei a dél-alföldi régió értékének mindössze felét teszik ki úgy, hogy ez utóbbi nem is tartozik a vezető turisztikai régiók közé Magyarországon (Harmath–Ahmetağić, 2014).²

2 Természetesen a Dél-Alföld egészségturisztikai kínálatának is vannak még hiányosságai. A nemzetközi jelentőségű fogadóhelyek száma alacsony, a települési környezeten, a megközelíthetőségen, a turisztikai infra- és szuprastruktúrán van még mit javítani. A fürdők marketingtevékenysége sokszor nem veszi figyelembe a megszólítani kívánt célcsoportokat, a fürdőszolgáltatásokban kevés a több generáció fogadását lehetővé tevő szolgáltatások bevezetése. A fejlesztésben és a marketingben hiányzik a regionális szemléletmód és a projektszemlélet.

A fent vázolt különbségek a dél-alföldi fürdők javára tükröződnek a magasabb látogatottsági adatokban és a személyforgalom emelkedő tendenciáiban is. A felmérés során vizsgált öt évben (2008–2012) dél-alföldi fürdők mintegy háromnegyedében növekedett a személyforgalom, míg ugyanez a vajdasági fürdők csak harmad részére volt igaz. Sokatmondó, hogy a fürdők irányítói milyen tényezőket indokolják a látogatószám változását. Kérdőíves felmérésünk tanulsága szerint a dél-alföldi fürdők személyforgalom-növekedését főként az új élményelemek megépítése, valamint a gyógyszolgáltatások körének bővítése okozta. A vajdasági fürdővezetők az infrastruktúra-fejlesztéseknek valamint a kedvezőbb időjárásnak tulajdonítják a növekedést, s csak kisebb arányban hivatkoznak fürdőfejlesztésre, illetve területbővítésre. Ahol csökkent a látogatottság, ott mindkét régióban a fejlesztések elmaradását, az infrastruktúra romlását, valamint a szomszédos fürdők által gerjesztett versenyt teszik felelőssé a visszaesésért.

A rekreációs lehetőségek szélesítése és a látogatottság növelése érdekében a hagyományos strand-, gyógy- és wellness szolgáltatások, illetve a „vizes sportok” gyakorlásának lehetősége mellett számos fürdő a saját területén egyéb sportolási, szórakozási lehetőséget is biztosít. A fürdőkben szervezett sport- és szabadidős programok, sőt a fürdön kívüli rendezvényekhez történő kapcsolódás lehetősége is kedvezően befolyásolja a látogatottságot. Mindemellett a fürdők személyforgalma nem tükrözi hibátlanul turisztikai jellegű igénybevételt, hiszen azok a szervezett úszásoktatásnak, testnevelés óráknak, sporteseményeknek is otthont adnak. Felmérésünk szerint a vajdasági fürdők iskolai és sportolási célú kihasználtsága erőteljesebb, mint a dél-alföldieké. A legsokoldalúbb együttműködés ott alakult ki a partnerekkel (pl. iskolák, sportegyesületek, fitness klubok), ahol a fürdők egy sportközpont szerves részeként üzemelnek (pl. Verbász, Vrdnik).

A turisztikai vállalkozások sikerét nagyban befolyásolja szakembergárdájuk képzettsége. A Magyar Turizmus Zrt. (2012) felmérése szerint a magyarországi egészségturizmus egyik gyenge pontja a humánerőforrás szolgáltatás. A szakorvosok, gyógytornászok, wellness szakemberek száma az igényekhez képest alacsony (Aubert, 2004). Ugyanakkor a kínálati oldalon álló üzemeltetők elégedettek a fürdőkben alkalmazott munkavállalók elméleti és gyakorlati tudásával (Mihály, 2014). Felmérésünk szerint a két vizsgált régió fürdői között nagy eltérés mutatkozik a rekreációs szakember-ellátottság tekintetében. Három vajdasági fürdő közül legalább kettő fontosnak tartja, hogy a kulturált szabadidő-eltöltést hozzáértők, wellness-fitness szakemberek, személyi edzők, animátorok bevonásával segítse. Ugyanez az arány a Dél-Alföldön megfordul, háromból csak egy fürdő alkalmaz szakembert e munkakörök ellátására annak ellenére, hogy a régióközpont egyetemén, Szegeden évente körülbelül félszáz rekreációs-szervező-egészségfejlesztő végez.

A fürdőfejlesztési projektekben nagyobb végső sikerre lehet számítani a fürdőhöz közvetlenül kapcsolódó gyógy-, illetve wellness-szálló egyidejű kialakításával. Felmérésünk szerint a Dél-Alföld fürdői közül 10-ből 8-hoz kapcsolódik közvetlen szállás, 3-hoz szálloda, vagy gyógyszálloda, 3-hoz kemping, 2-höz motel. A vajdasági fürdők-höz kapcsolódó szállodák, motelek és apartmanok részaránya körülbelül megegyezik az előzőekben foglaltakkal, ám gyógyszálló alig akad. Ugyancsak jelentősebb különbség mutatkozik a fürdőhöz kapcsolódó turistaszállások, kempingek alacsonyabb részarányában is. Ezek hiánya a turizmus más ágazataira is negatívan ható, régi keletű probléma (Takács, 2006).

5. Az összefogás útján

A termál- és gyógyvizekre épülő egészségügyi és rekreációs szolgáltatások a legértékesebb turisztikai vonzeróink közé tartoznak. Magyarország előbbre tart ennek kihasználásában, ugyanakkor Szerbia számára – mivel Montenegró különválásával tenger nélkül maradt – ugyanez kínál jó lehetőséget ahhoz, hogy fent maradhasson Európa turisztikai térképén. Az egészségturizmus – annak összes ágával – akár több 100 millió eurós forrást is képes a Dél-Alföld régióba és a Vajdaságba hozni, s ehhez képest viszonylag kevés beruházással jelentősen növelhető lenne ez az összeg. Az európai versenyképesség növelése a nemzetközi betegmobilitást és a határon átnyúló együttműködéseket kihasználó, a helyi gyógytényezőket és egészségügyi szolgáltatásokat, kulturális és idegenforgalmi vonzerókat, valamint a kereskedelmi szálláshelyeket egységes szemléletben kezelő és egymásra való tekintettel fejlesztő gyógytársaságok létrehozásával valósítható meg (Albel, 2012).

A termékek értékesítéséhez, a külpiacon felé történő nyitáshoz azonban jól kell ismerni az egészségturizmus nemzetközi trendjeit, ami világszerte a betegségek megelőzéséről, a klinikai turizmus előretöréséről és az egészségturizmus ágazatainak összefonódásáról szól. A „gyógyvíz” a turisták számára már nem eléggé erős hívó szó, mellette nagyobb figyelmet kell fordítani az innovatív, helyspecifikus turisztikai termékek és szolgáltatások létrehozására és értékesítésére is. „A minőséges, ott marasztaló kínálat” (Gábrity Molnár, 2011), a turisztikai szempontból több lábon állás megkönnyíti a fürdőszolgáltatások értékesítését is.

A célok eléréséhez jó keretet kínálnak az eurointegrációs folyamatban kialakult határokon átvelő együttműködések, melyek már eleinte is a falusi-, az öko-, illetve a gyógy- és termálturizmus irányába mutattak (Pál, 2003). Ismert, hogy a DKMT Eurorégió küldetésének tekinti az egykori Délvidék társadalmi-gazdasági kapcsolatainak újjáélesztését (Gulyás-Nagy, 2011). A szervezet magyar, román és szerb tagjainak határon átnyúló kezdeményezéseire jótékony hatást gyakorolnak az egészségturisztikai programok, beleértve az Európai Turisztikai Képzési Mintaterület kialakítását

is (*Pálinkás*, 2010). Az Euro régió Határtalan felfrissülés címmel ajánlott Tematikus Turisztikai Útvonalán 7 dél-alföldi, 6 vajdasági és 4 romániai fürdő szerepel.

A Dél-alföldi Termálklaszter DKMT Euro régióval kötött megállapodása keretében évek óta törekszik a szakmai kapcsolatok erősítésére. Ennek részeként elkészítette a Dél-Alföld és a Vajdaság közötti egészségturisztikai együttműködés stratégiáját, szorgalmazza a wellness központok kialakítását, a természeti környezet, az újítások, új technológiák, a vállalkozások, az oktatás és képzés fejlesztését, valamint a konferenciák szervezését. A vajdasági fürdőkkel kialakított tapasztalatcserét és innovatív kezdeményezéseit a 2007-ben létrejött a Vajdasági Egészségturisztikai Klaszter fémjelzi, melynek létrejöttét, a Termálklaszter, illetve a hét község (Magyarkanizsa, Zenta, Ada, Topolya, Szabadka, Kiszegyes, Óbecse) támogatása tette lehetővé. A Dél-alföldi Termálklaszter működésének kiterjesztése az egykori Délvidék régióra, a „Nagyalföld Spa” védjegy létrejötte (2009) a közös stratégiai gondolkodás és együttműködés megindítója lehet a szerbiai és romániai egészségturizmusban is. A Termálklaszter a közel hasonló adottságú 100–120 fürdő közötti összefogás erősítése mellett testvérvárosi fürdőprojektek megvalósítását és európai szintű marketing tevékenység kialakítását tűzte ki célul (pl. Szeged–Szabadka–Palics, Mórahalom–Magyarkanizsa) (*Albel*, 2009).

Az uniós pályázatokban szerzett magyar tapasztalatok nagy segítséget nyújthatnak a vajdasági egészségturizmus tervezésében és fejlesztésében. Szerbiai pályázók az INTERREG Szomszédsági Program keretében pályázhattak először uniós forrásokra. A partnerség kiépítésében a magyar kisebbség jelenléte, illetve a Magyarországra áttelepült vajdaságiak szerepe jelentős előnynek bizonyulhat (*Ricz*, 2011). Aktuálisan a Magyarország–Szerbia IPA Határon Átnyúló Együttműködési Program biztosít együttműködési lehetőséget az Integrált fürdőfejlesztési stratégia a magyar-szerb határ menti régió átmenő fő közlekedési útvonal térségében elhelyezkedő fürdőhelyek számára c. programban. A röviden „Cooling Cubes” névre keresztelt projekt célja a Budapest–Belgrád közlekedési útvonal és annak 50–60 km-es sávjában elhelyezkedő 13 magyarországi és 9 szerbiai fürdő helyi adottságoknak megfelelő, differenciált fejlesztési stratégiájának összehangolása, a határon átnyúló egészségturisztikai kutatás-fejlesztés, valamint a partnerségi kapcsolatok, együttműködések elősegítése (*Kovács et al.*, 2014).

Az összefogás, a földrajzi tér logikája szerinti, határokon átívelő gyógytérsegekben történő gondolkodás bizonyítottan sikeresebb lehet, mint az egymástól elszigetelt kezdeményezések. A tagok és szolgáltatók közötti egészséges versengés tovább serkentheti a piacot, lehetőséget teremtve arra, hogy a konkurens desztinációk termékfejlesztéssel, egyedi arculattal és kínálattal szerezzenek maguknak fogyasztókat. Mindenki érdeke, hogy a szolgáltatók a határ két oldaláról ne csak ellenfélként, hanem partnerként is odafigyeljenek egymásra, mert több előnyük származhat az együttműködésből, mint a pillanatnyi piaci hódításokból.

Irodalom

- ALBEL ANDOR 2009: Magyar-szerb turisztikai együttműködés a 2009- 2015 közötti években. Szeged, 2009. szeptember 9-én dr. Albel Andornak a Dél-alföldi Termálklub elnökének hozzászólása. <http://www.datekla.eu/> [2015. február 24.]
- ALBEL ANDOR 2012: Térségfejlesztés és turizmus. – *Kitekintés – Perspective*. 16. évf. 18. sz. 14–18. o.
- AUBERT ANTAL 2004: Az egészségturizmus regionális szintű fejlesztése Magyarországon. In: HANUSZ ÁRPÁD (szerk.): *Földrajzi környezet – történelmi folyamatok*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola. 155–162. o.
- BÁCS-KISKUN MEGYE FÜRDŐI. www.bacsiskun.hu/turisztika/termal.pdf
- BALOGH LÁSZLÓ 2012: A nemzetkarakterológiától a kulturális sportpszichológiáig – új (?) kihívások a globalizálódó sportban. – *Magyar Sporttudományi Szemle*. 13. évf. 50. sz. 20. o.
- BELUSZKY PÁL 2006: Magyarország gyógy- és üdülőhelyei a dualizmus korában. In: KÓKAI SÁNDOR (szerk.): *Földrajz és turizmus*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Természettudományi Főiskolai Kar Földrajz Tanszéke. 37–47. o.
- BERBER, NEMANJA-GAJIĆ, TAMARA-ĐORĐEVIĆ, MILIJANA 2010: Management and Development Possibilities for Spa Tourism in Serbia. – *Revista de Tourism*. 9. sz. 30–39. o.
- BUDAI ZOLTÁN: Marketing a fürdőfejlesztésben. http://itthon.hu/site/upload/mtrt/Turizmus_Bulletin/02_01/SZ3.HTM. [2011. október 24.]
- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN 2011: A vajdasági magyarok térség felzárkózásának esélye. – *Közép-Európai Közlemények*. 4. évf. 3–4. sz. 223–230. o.
- GULYÁS LÁSZLÓ-NAGY IMRE 2011: Kísérlet a Délvidék feltámasztására: A Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió megalakulása és első eredményei. – *Közép-Európai Közlemények*. 4. évf. 3–4. sz. 252–261.
- GYŐRI FERENC-BOR ERVIN 2014: Rekreációföldrajzi vizsgálatok a Vajdaságban – fürdők, uszodák. In: TAKÁCS ZOLTÁN-RICZ ANDRÁS (szerk.): *Regionális kaleidoszkóp*. Szabadka, Regionális Tudományi Társaság. 103–114. o.
- HARMATH, PETER-AHMETAGIĆ, DENIZ 2014: Innovative Approach to the Analysis of the Spa Tourism in Vojvodina (Serbia). In: MARKOVIĆ, AL-EKSANDR-BARJAKTAROVIĆ RAKOCEVIĆ, SLADANA (szerk.): *Symorg 2014*. Zlatibor, University of Belgrade, Faculty of Organizational Sciences. 9–16. o.
- KOVÁCS ZOLTÁN-SCHWERTNER JÁNOS-JURAY TÜNDE-MARTYIN ZITA 2014: *Integrált fürdőfejlesztési stratégia a magyar-szerb határ menti régióban*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem.

- LORBERER ÁRPÁD 2010: A hazai hévizek történetéhez, 1866–2010: Kutatás és hasznosítás. – *História*. 32. évf. 6–7. sz. 55–58. o.
- MAGYAR TURIZMUS RT 2012: Magyarország turizmusának alakulása 2012: www.neta.itthon.hu/download.php?docID=58583 [2015. január 12.]
- MAGYARORSZÁGI GYÓGYVIZEK ÉS HATÁSUK. <http://people.inf.elte.hu/szptabi/#2>
- MICHALKÓ GÁBOR 2011: Turisztikai terméktervezés és fejlesztés. <http://www.eturizmus.pte.hu/szakmai-anyagok/> [2015. január 10.]
- MIHÁLY PÉTER DÁNIEL 2014: A szegedi idegenforgalmi szektorban dolgozók származási és lakhelyének térbeli jellegzetességei. – *Köztes Európa*. 6. évf. 2–3. sz. 83–92. o.
- MOLCSÁNYI PETRA 2013: A Dél-Alföld fürdőinek rekreációs és turisztikai kínálata. Kézirat. Szeged, SZTE, JGYPK.
- OES 2007: *Országos egészségturizmus-fejlesztési stratégia*. Budapest, Aquaprofit Rt.
- PÁL ÁGNES 2003: *Dél-alföldi határvidékek*. Pécs, Bornus.
- PÁL ÁGNES–SZÓNOKYNÉ ANCSIN GABRIELLA 2015: Elméleti és gyakorlati határ menti kutatások a Dél-Alföld példáján. In: KECZELI LAJOS–KOVÁCS ISTVÁN PÉTER–NEZDEI CSILLA (szerk.): *Geográfus körút 60*. Pécs, Virágmandula Kft. 235–248. o.
- PÁLINKÁS JÓZSEF 2010: Pálinkás József a Vajdasági Egészségturisztikai klaszter igazgatója. In: ALBEL ANDOR–TOKAJI FERENC: *Turizmus a Dél-Alföldön*. Dél-alföldi Gyógy- és Termálfürdők Közhasznú Egyesülete. 175. o.
- RICZ ANDRÁS 2011: A határon átívelő európai uniós programok hatása a vajdasági magyarság helyzetére. In: GÁBRITY MOLNÁR IRÉN (szerk.): *Magyarságkutatás a Vajdaságban*. Szabadka, Magyarságkutató Tudományos Társaság. 151–169. o.
- SOMOGYI SÁNDOR–LAKNER ZOLTÁN–KAJÁRI KAROLINA 2008: *MACTOR. Partnerek és célok viszonyainak értékelése*. Szabadka, Regionális Tudományi Társaság.
- TAKÁCS ZOLTÁN 2006: Vajdaság Közép-Európa és a Közel-Kelet találkozásánál – gazdaságföldrajzi helyzetelemzés. In: GÁBRITY MOLNÁR IRÉN–RICZ ANDRÁS (szerk.): *Kistérségek élettereje*. Szabadka, Regionális Tudományi Társaság. 29–38. o.
- TOMIĆ, NEMANJA–STOJSAVLJEVIĆ, RASTISLAV–STAMENKOVIĆ, IGOR–BERIĆ, DEJAN 2013: The use of Geothermal Energy Resources in the Tourism Industry of Vojvodina (Northern Serbia). – *European Researcher*. 42. évf. 2–3. sz. 443–454. o.
- TÓTH JÓZSEF 2004: Kell nekünk régió? – *Iskolakultúra*. 14. évf. 11. sz. 46–68. o.

Lőke Zsuzsanna¹ – Kovács Ernő² – Bacsí Zsuzsanna³ – Horváth Krisztián⁴

Egészségturisztikai desztinációk marketing- és menedzsmentsajátosságai – néhány dunántúli település vizsgálata nyomán

ABSZTRAKT: A horvát–magyar határvidék néhány hazai fürdőtelepülésének vizsgálatával arra kerestük a választ, hogy a TDM-szervezetek eddigi működése mennyire eredményes, illetve a hagyományos desztinációmenedzsment tevékenységeken túl mivel egészül ki az egészségturisztikai desztinációk marketing- és menedzsmentfeladata.

Vizsgálatunk kvantitatív része a turizmusszektor, adott desztinációturisztikai kínálatát meghatározó szereplők és a helyi lakosok kérdőíves megkérdezéséből állt. A kvalitatív vizsgálat keretében pedig a település turizmusára kellő rálátással rendelkező személyekkel (polgármesterek, fürdő- és szállodavezetők, TDM-munkatársak) készült interjúkat és a projekt szakértőinek véleményét elemeztük.

Empirikus vizsgálatunk rávilágított arra, hogy egészségturisztikai desztinációk esetében a TDM-szervezetben nemcsak az egészségügy szakma képviselését szükséges biztosítani, hanem a turizmus és az egészségügy szakma együttműködését is. Például a gyógyvizek hatásának igazolására végzett nemzetközileg elfogadott tudományos kutatások anyagi háttérének biztosítása érdekében van szükség e két szakma együttműködésére; mivel e vizsgálatokat egészségügyi szolgáltató tudja lefolytatni, így a költségek is nála jelentkeznek, azonban az eredményeknek a turizmus is jelentős haszonélvezője (kommunikáció, egészségpénztárakkal történő szerződéskötés, s így piacszerzés révén).

KULCSSZAVAK egészségturizmus, turisztikai desztináció, felmérés, Délnyugat-Magyarország, marketing, menedzsment

Bevezetés

Jelen publikáció a „Magyarország–Horvátország IPA Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013” HUH/1101/2.1.3/0006 sz., HEALTH&RURAL TOURISM DM MODEL című projektje keretében végzett munka eredményei nyomán készült.

A hazai turizmus két nagy problémájára, a szezonális jellegre, illetve az alacsony fajlagos költsékre reagálva 2001-ben az első Széchenyi Tervvel vette kezdetét

1 Lőke Zsuzsanna, egyetemi adjunktus, Pannon Egyetem Georgikon Kar, Keszthely

2 Kovács Ernő, egyetemi docens

3 Bacsí Zsuzsanna, egyetemi docens

4 Horváth Krisztián, ügyvezető igazgató, H&H Minőség Tanácsadó Bt., Keszthely

az egészségturizmus fejlesztése a hazai bőséges termálvízbazist kiaknázva. A megvalósult egészségturisztikai létesítmények az egész éves üzemeltetéssel és foglalkoztatással a viszonylag szezonaltásmentes turizmus hátterét biztosítják, sőt a nagyobb hozzáadott értéket képviselő egészségturisztikai szolgáltatásokkal a fajlagos költsémutatót is javítják. A turizmus tárgyi feltételei mellé a térségi turisztikai összefogást erősítő szervezeti háttér létrejötte is záloga sikerességüknek, ezért a TDM-ek megalakulását és működését pályázati támogatás segítette. A turizmusban jellemző erős versenyben egy desztináció akkor számíthat tartós sikerre, ha versenyképességét, innovációs képességét meg tudja őrizni, vagy azt képes továbbfejleszteni. *Ritchie és Crouch* (2003) szerint a versenyképes turisztikai desztináció: a) képes a turisztikai bevételek növelésére, b) képes folyamatosan (és egyre növekvő számban) látogatók vonzására, c) a látogatóknak emlékezetes élmény(ek)e)t nyújt, d) mindebből nyereséget tud termelni, e) miközben a helyi lakosság életszínvonala (jóléte) is inkább emelkedik, vagy legalábbis nem romlik, f) továbbá a fentieket a jövő generációi számára is képes biztosítani, azaz képes a fenntarthatóságra.

Ennek érdekében szükség van professzionális desztinációmenedzsmentre (TDM), melynek feladatai *Lengyel* (2008) szerint: a turisztikai szolgáltatások megtervezése, fejlesztése, marketingje, képzése és adminisztrációja oly módon, hogy a turizmus a látogatók számára utazási élményt, a fogadó közösség és vállalkozások számára optimális gazdasági, társadalmi és környezeti előnyöket nyújtson. A működtetéshez egy megfelelő szervezetnek el kell látnia a menedzsmentfeladatokat, ezt nevezzük TDM-szervezetnek (TDMSZ). E szervezetnek tehát el kell látnia a fentebb felsorolt általános menedzsmentfeladatokat, másrészt a turisztikai desztinációkra jellemző, sajátos, egyedi feladatokat is. Jelen vizsgálatunknak az volt a célja, hogy az egészségturizmus esetén beazonosítsuk e sajátosságokat.

A vizsgálat anyaga és módszere

A horvát–magyar határvidék magyar megyéinek (Zala, Somogy és Baranya) egészségturisztikai desztinációi közül választottuk ki az empirikus vizsgálatba bevont helyszíneket. A kérdőíves megkérdezés hat desztináció eredményességének megismerését szolgálta, az interjú megkérdezés keretében közülük háromra (a két éllavasra, illetve a másik véglet képviselőjére) fókuszáltunk. A kvalitatív vizsgálatban a településvezető, fürdővezető, illetve a helyi turisztikai szakemberek interjút a projektszakértői vélemények egészítették ki.

Mintakiválasztás a kérdőíves megkérdezéshez

A kvantitatív vizsgálatba bevont településeket a KSH gyógyturizmusban érintett települési statisztikája (KSH, 2013) alapján választottuk ki Baranya, Somogy és Zala megye települései közül. A térségben gyógyturisztikai természeti tényezőnek a gyógyvizet tekinthetjük, mert csak a Baranya megyei Abaliget kivétel ez alól, ahol gyógyklímájú barlang a gyógytényező. Mivel a három megye gyógyturizmusban érintett települései az állandó népességszámban jelentősen eltérnek, s Zala megyében például 5 kistépülés realizálja a három megye vendégéjszakáinak csaknem 60%-át, ezért szükségesnek tűnt a népességgel korrigált turisztikai kínálat, illetve a turisztikai kereslet együttes figyelembe vétele (1. Táblázat). A keresleti és kínálati indikátor átlaga alapján a 100 fős kérdőíves mintába 70:20:10 súllyal került Zala, Somogy és Baranya megye.

1. táblázat: A mintamegállapításhoz használt, gyógyturizmusban érintett települések statisztikai adatai

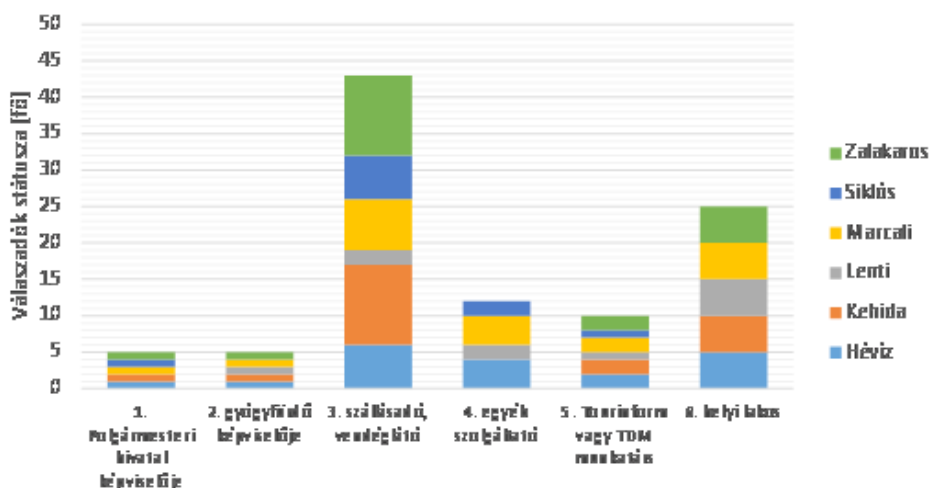
Megye	Érintett települések	Lakosság	Kereskedelmi szállás férőhelyek	1000 lakosra jutó férőhelyek	Kínálati indikátor: 1000 lakosra jutó férőhelyek	Vendégéjszakák száma a ker. szálláshelyeken	Keresleti indikátor: Vendégéjszakák száma a ker. szálláshelyeken	Keresleti és kínálati indikátor átlaga
Zala	5	16 976	12 880	759	81,8%	1 581 625	59,6%	70,7%
Somogy	9	130 911	16 421	125	13,5%	688 199	25,9%	19,7%
Baranya	5	180 845	7 897	44	4,7%	384 565	14,5%	9,6%

A kérdőívvel megkérdezettek kiválasztási szempontja az volt, hogy a turizmus szektor, illetve az adott desztináció kínálatát meghatározó fontosabb szereplőket bevonjuk a megkérdezésbe. Ennek megfelelően a következő válaszadói csoportok kerültek be a mintába:

- A turisztikai kínálat képviselői (60%):
- szállasadással, vendéglátással foglalkozó vállalkozók,
- a desztinációban működő gyógyfürdő képviselői,
- egyéb szolgáltatással foglalkozó vállalkozók;
- a polgármesteri hivatalok turizmussal foglalkozó munkatársai és
- a desztináció TDM-szervezetének vagy Tourinform irodájának munkatársai (15%);
- valamint a helyi lakosok (25%).

Célszerűnek tűnt az eltérő méretű desztinációk közt megkülönböztetést tenni, és így a nagyobb desztinációkban 20 fős, a kisebbekben 10 fős mintát lekérdezni, hogy az eredményekben tükröződjön az eltérő forgalmú és nagyságú települések eltérő súlya. A desztinációk tervezett mintája a válaszadói hajlandóság révén kissé módosult, de végül az alábbi településeken, az 1. ábra szerinti megoszlásban történt az összesen 100 fős kérdőíves lekérdezés 2013 szeptember–októberére során. Zala megyében: Hévíz (19 fő), Kehidakustány (20 fő), Lenti (11 fő), Zalakaros (20 fő); Somogy megyében: Marcali (20 fő); Baranya megyében: Siklós (10 fő).

1. ábra: A kérdőív válaszadóinak státusz és település szerinti megoszlása

A kiértékelést MS-EXCEL 2010 programcsomaggal és OpenStat statisztikai elemző programmal végeztük. Az elemzéshez egyszerű leíró statisztikákat, gyakorisági megoszlásokat, az adatsorok összefüggés vizsgálataihoz varianciaanalízist (ANOVA), korrelációs számítást és keresztábra elemzést használva. A statisztikai elemzésekhez alkalmazott szignifikancia-vizsgálatokat 5%-os hibavalószínűség mellett végeztük.

Kvalitatív vizsgálat anyaga és módszere

A kvalitatív vizsgálatban már csak Hévíz, Zalakaros és Marcali településekre fókuszáltunk. Azért választottuk ezeket a településeket, mert Hévíz és Zalakaros fejlett egészségturizmussal rendelkezik, a projektterület (horvát–magyar határvidék) leglátogatottabb egészségturisztikai desztinációi, míg Marcali a kérdőíves mintába bekerült hat település közül a legnagyobb állandó népességgel bíró kisváros (11736

fő), mindemellett Somogy megye azon települései közé tartozik, amelyben az egészségturizmus kibontakozóban van, így szinte minden olyan probléma, amely a fejlődés útjába áll megmutatkozik benne.

Interjú azokkal a személyekkel készült, akiknek nagyobb rálátásuk van a településük egészségturizmusára. Az interjúval felkeresett személyek: Hévíz polgármestere, Papp Gábor és Zalakaros polgármestere, Novák Ferenc, Marcaliból Györkös Tamás, a Marcali Városi Fürdő és Szabadidőközpont igazgatója. Hévízen egy, Zalakaroson két szálloda vezetője. A turisztikai desztinációmenedzsment szakembereinek képviselőiben: Hévízen és Zalakaroson a Tourinform Iroda vezetője, Marcaliban a Városi Turisztikai Egyesület vezetője, továbbá Hévízen a TDM marketingese, Zalakaroson a város kommunikációs és marketingvezetője. Ezt a 11 interjút a projekt szakértőinek írásos véleményei egészítették ki. A Hévízgyógyfürdő és Szent András Reumakórház részéről a balneológia tudományterületet képviselve dr. Mándó Zsuzsanna orvosigazgató és két orvos kollegája, dr. Gyarmati Noémi és dr. Kulisch Ágota, illetve a Magyar Fürdőszövetség ügyvezető elnökeként Vancsura Miklós szakértői véleménye adta a kvalitatív vizsgálat anyagát.

Eredmények

A kérdőíves felmérés

Az egészségturizmus szerepe

Az egészségturizmus szerepét a 100 fő kérdőíves megkérdezése során 1–10 közötti skálán kellett értékelni. A hat település átlagában 7,034-re értékelték az egészségturizmus szerepét a válaszadók. Településenként az átlagos pontszámok szélsőértékeként: Hévízé lett a legmagasabb 8,89-es értékkel; a leggyengébb pedig Marcalié 5,0-s átlagos értékkel. Ez jól tükrözi, hogy a vizsgált települések két végletet képviselnek, az egyik, ahol az egészségturizmus a település húzóágazata, a másik településen pedig az egészségturizmus kevésbé hangsúlyos szerepet játszik a város életében. A varianciatábla F értéke szerint az egytényezős Anova eljárás a települések közt szignifikáns eltéréseket talált.

2. táblázat: Települések közötti eltérés ANOVA táblája

Változó	Egészségturizmus szerepe	Csoportosítás	Település		
Variancia forrása	DF (szabadságfok)	SS	MS	F	P > F
Csoportok között	5	246,634	49,327	11,444	0,000
Hiba	94	405,156	4,3101		
Összes	99	651,790			

A települések pontszámai közti eltéréseket a Fisher-féle legkisebb szignifikáns differenciák számításával az alábbi táblázatban összefoglalt eredményt kaptuk az eltéréseket páronként vizsgálva.

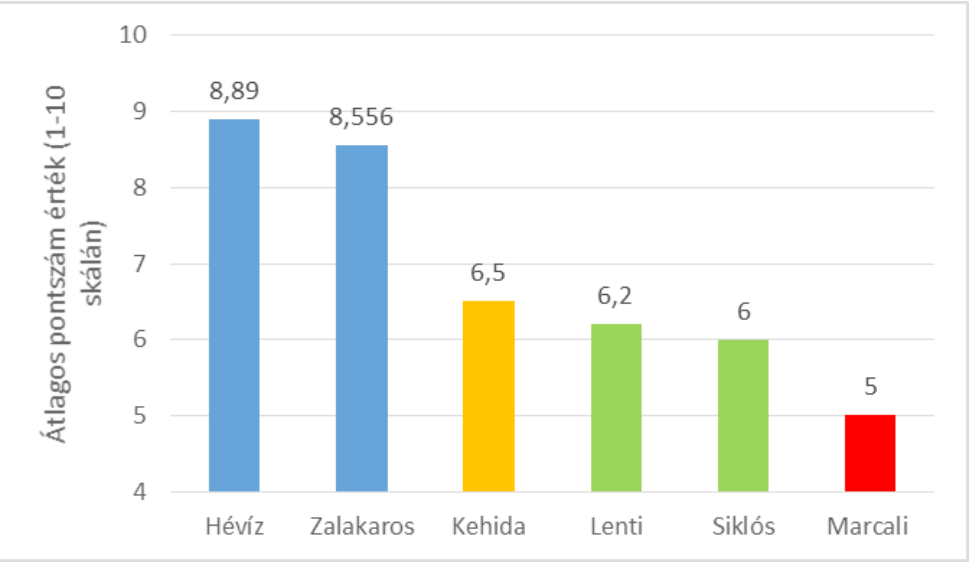
3. táblázat. Az egészségturizmus szerepe átlagértékek páronkénti eltérései településenként

Település	Átlagérték	Páronkénti eltérés					
		Hévíz	Kehida	Lenti	Zalakaros	Marcali	Siklós
Hévíz	8,890	0					
Kehidakustány	6,500	2,497*	0				
Lenti	6,200	2,856*	0,359	0			
Zalakaros	8,556	0,447	2,050*	2,409*	0		
Marcali	5,000	4,197*	1,700*	1,341	3,750*	0	
Siklós	6,000	3,147*	0,650	0,291	2,700*	1,050	0

*: 5 %-os hibavalószínűség mellett szignifikáns páronkénti eltérés

Ez alapján négy településcsoportot tudunk elkülöníteni (2. ábra): Hévíz és Zalakaros alkotja az egyiket, Kehidakustány a másodikat, Marcali a harmadikat. Lenti és Siklós pedig átmenetet képez Kehidakustány és Marcali között, hiszen egyiktől sem térnek el szignifikánsan, azonban Zalakarostól és Hévíztől szignifikánsan különböznek.

2. ábra. Településenként az egészségturizmus szerepe az 1-10-es skálán adott válaszok átlagában

Milyen fejlesztést javasolna?

A kérdőíves megkérdezés keretében a válaszadók egyidejűleg több fejlesztendő területet is megnevezhettek. Összesen 65 választ kaptunk, amelyből 4 fő határozottan kijelentette, hogy nem kell semmit sem fejleszteni.

Látható a 4. táblázat első sorában, hogy a válaszadók leginkább a szolgáltatások szélesítését igénylik, ezt követi a gyógykezelések fejlesztése, a beutalóval, OEP (Országos Egészségbiztosítási Pénztár) ellátásként igénybe vehető szolgáltatások szélesítése és a szállodai férőhelyek bővítése.

Az adott válaszok abszolút száma némileg félrevezető, mert a településeken a megkérdezettek száma eltérő volt, ezért az adott válaszok megoszlását a megkérdezettek arányához viszonyítva tudjuk helyesen értelmezni és azokat összehasonlítani a táblázat 3-8 soraiban.

4. táblázat. Az első sor az egyes fejlesztendő területek említéseinek száma.
Alatta a településeken megkérdezettek százalékában az említések

Említés [db]	3	1	3	3	10	2	1	21	7	1	9	4
A település válaszadóinak százalékában	játszóter, gyermeknek való programok	rendezvények, programok	vezetés, menedzsment szemlélet	gyógyfürdő fejlesztése	kezelések szélesítése, kapcsolódó információk	szakorvosok száma	wellness szolgáltatások	szolgáltatások általában	szállodai férőhelyek	sóbarlang	beutalóval OEP ellátásra elérhető szolgáltatások	semmi
Hévíz	10,5	0,0	0,0	10,5	10,5	0,0	5,3	15,8	0,0	0,0	0,0	5,3
Kehida	0,0	0,0	5,0	0,0	15,0	0,0	0,0	20,0	0,0	5,0	30,0	0,0
Lenti	0,0	0,0	9,1	0,0	0,0	9,1	0,0	18,2	9,1	0,0	9,1	9,1
Zalakaros	5,0	0,0	5,0	5,0	5,0	0,0	0,0	10,0	0,0	0,0	5,0	5,0
Marcali	0,0	0,0	0,0	0,0	20,0	5,0	0,0	45,0	30,0	0,0	5,0	5,0
Siklós	0,0	10,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	10,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Bár a települések közt tapasztalhatók eltérések, de a szolgáltatások bővítése mindenhol a legfontosabb javaslat. Ez Marcali esetében kiemelkedően magas, a válaszadók 45%-a jelölte meg. Marcali esetében a második fejlesztendő terület (a település válaszadóinak 30%-a szerint) az interjúkkal összecsengve a szállodai férőhelyek kiépítésének szükségességét sürgeti. Emellett Hévíz és Zalakaros a játszótereket, és a gyermekek számára nyújtott lehetőségeket javasolja bővíteni, Siklós (egyedüli településként) a rendezvények, programok bővítését tartja az egyik legfontosabbnak.

Lentiben pedig a vezetés, menedzsment és a szemléletváltás, valamint a szakorvosok számának és a szálláshelyeknek a növelése a második legfontosabb szempont. Kehidakustányban a legmagasabb a beutalós és az OEP-támogatott szolgáltatások bővítését igénylők aránya, de Lentiben, Zalakaroson és Marcaliban is említették ezeket 1-1 alkalommal.

A Marcali esetében tapasztalt kiemelkedően magas szolgáltatás fejlesztés, illetve a szállodai férőhely fejlesztési javaslat a „turisztikai termék” (szolgáltatáscsomag) komplexitásának hiányosságaira utal, ahogy az az interjúk nyomán is megerősítést nyert.

A kérdőíves felmérés jelen tanulmányban nem ismertett eredményeit a *Bacsi et al.* (2014a, illetve 2014b) publikációkból ismerhetik meg.

Az interjúk és szakértői vélemények tapasztalatai

Az interjúalanyok véleménye szerint Zalakaros és Hévíz vitathatatlan vonzereje a gyógyvíz, és az erre alapozott szolgáltatások a fürdőben, illetve a nagyobb szállodák önállóan kínált gyógy- és wellness-szolgáltatásai. Az igazán nagy szállodák csak részben működnek együtt a fürdővel, ők jellemzően a saját szolgáltatásaikat kívánják minél nagyobb arányban értékesíteni a vendégeknek. A fürdők partnerei ezért leginkább a kisebb szállodák, panziók, fizetővendéglátással foglalkozó helyi lakosok, hisz az ő vendégeik a fürdő szolgáltatásainak fő igénybe vevői.

A TDM-szervezetnek alapvető célja, hogy elsősorban a helyi szolgáltatókkal összehangoltan menedzsment és marketing feladatokat valósítson meg. A vendégéjszakák számát tekintve azonban jelentős az ún. nagyok és kicsik közötti aránytalanság: a meghatározó nagy adó befizetők a szállodák. Hévíz esetében az idegenforgalmi adó 92%-át ők fizetik be, s a maradék 8%-ot a magán szálláshelyek és panziók. A desztináció sikeressége érdekében mégis fontos lenne arra törekedni, hogy ne csak a nagy adóbefizetők, hanem a helyi lakosok, magánszállásadók és helyi kisvállalkozások is megtalálják számításukat. Veszélyes, ha a TDM az önkormányzat kinyújtott karjaként funkcionál, s csak a nagyok partnerek. Az érdekközösség- és a partnerség megteremtése a TDM elsődleges feladata, hogy a turizmusban résztvevő helyiek szinte kivétel nélkül aktív tagjai legyenek, s ne csak a szállodaláncok és multinacionális cégek szervezete legyen.

Marcali esetében a turizmus fejlesztése csak a kezdeteknél tart. A fedett fürdő mellett épülő gyógyszálloda csak szerkezetkész állapotban van. „A turisztikai szolgáltatói struktúra Marcaliban ... nagyon-nagyon visszafogott. Mondhatom azt, hogy nincs is kialakítva.” Bár terveik vannak, de gyakorlatilag az önkormányzati tulajdonú fürdő is csak az alaptevékenységét tudja ellátni, önerő híján a fejlesztések elmaradnak. Az igazán jelentős előrelépés az lenne, ha megépülne a gyógyszálloda,

ami lökést adhatna, s az egészségturizmus kedvező multiplikátorhatása érvényesülhetne.

A gyógyvizek tudományos kutatásának és az eredmények kommunikálásának szükségessége

Az interjúalanyok egy kivételtől eltekintve a szakértőink véleményével egybehangzóan az EBM (Evidence-based medicine) kutatásokat feltétlen szükségszerűnek tartják. Az alábbiakban Hévíz polgármesterének véleménye jól szemlélteti a dolog abszurditását: „Jó kérdés, ez nekem egy vesszőparipám. És ettől rosszul is vagyok folyamatosan. Az, hogy azt mondjuk, hogy Magyarország a gyógyturizmus hazája, a gyógyvizek hazája, és nem tudjuk bebizonyítani. Három hónapja született meg az országban az első olyan nemzetközi publikáció, ami bebizonyítja azt, hogy a gyógyvizeknek milyen hatása van Magyarországon. Három hónapja született meg az első nemzetközi publikáció, amit elfogadnak. Ez azt jelenti, mint a gyógyászat hazája, és a gyógyvizek hazája, – ha kimegyünk és tárgyalunk pl. egy német, egy orosz biztosítóval stb., – akkor az az első kérdés, hogy mutassak egy pecsétes papírt arról, hogy bármely magyarországi víznek milyen hatásai vannak. Hát ez az, amit nem tudunk megmutatni nemzetközi szinten...”

A szakértők is egyetértenek abban, hogy a gyógytényezők hatását a kor elvárásainak megfelelő tudományos alapokon igazolni szükséges. „Napjainkban a tudományban az EBM-irányzat a döntő és ezt fogadják el a tudományos világban. Ezért elengedhetetlen, hogy a mai tudományos elvárásokra alapozva a természetes gyógytényezők hatásmechanizmusa is további kutatások tárgya legyen. Sajnos a drága kutatások finanszírozása nem megoldott...” továbbra sem, vallja Vancsura Miklós, mindazok ellenére, hogy az egészségturizmus fejlesztése nemzeti cél. Dr. Mándó Zsuzsanna, dr. Gyarmati Noémi és dr. Kulisch Ágota – a későbbiekben orvosszakértők – az egészségturizmus határterület-jellegét hangsúlyozzák. „...tartozik az egészségügyhöz és tartozik a turizmushoz is.” Ezért a kommunikáció és az együttműködés fejlesztendő az orvos- és a turizmus szakma között. Ennek tükrében az együttműködés egyik lehetséges pontja épp: „A jelenlegi kutatási elveknek megfelelően tervezett és kivitelezett tudományos kutatás... a balneoterápia hatásosságának bizonyítására. A tudományos kutatások lefolytatására jelenleg semmilyen szervezett támogatás nincs, sem a gyógy-idegenforgalom, sem az egészségügy részéről. A kutatással kapcsolatos költségek egy-egy egészségügyi szolgáltatót terhelnek, pedig az eredmények az egész gyógy-idegenforgalom alapját jelenthetnék és forgalomnövekedést generálhatnának. Az adott régióban tevékenykedő, az egészségturizmusból részesedő, nem egészségügyi szervezetek (pl. szállodák) nem támogatják a tudo-

mányos kutatásokat, de az eredményeket viszont szeretnék felhasználni a saját piaci pozíciójuk megerősítése érdekében. Új együttműködések, hálózatok kialakítása lenne szükséges, ... szolgáltatók közötti közös kutatások erősítéséhez.”

Egészségturisztikai desztinációk sajátos marketing- és menedzsmentfeladatai

A vizsgálat során arra voltunk kíváncsiak, hogy az egészségturisztikai desztinációknak, s menedzsmentjüknek az alap TDM-feladatokon túl milyen sajátosságai vannak. Ennek tisztázásához először Vancsura Miklós véleményét tekintjük át.

„A gyógyfürdőhelyeken a TDM-ek alapját USP-jét (egyedi termék előny) jelentik a fürdők, melyek innováció képességétől és hatékonyságától függ a gyógyhely eredményessége, jövője, az ott élők boldogulása.” A természeti erőforrások megőrzése a desztinációk másik kulcstényezője. „A fenntarthatóság érdekében helyes, ha hosszútávra reális erőforrás felmérés történik. És megszületnek a védőidom határozatok.” A hazai gyógyhelyeken azért különösen fontos a természeti erőforrások megőrzése és a fenntartható fejlesztés, mert e cím viselői eleve szigorú elvárásoknak kell, hogy megfeleljenek. „A gyógyhelyi arculat egyben marketing elem is, ezt jól tudták elődeink a századfordulón, amikor a híres fürdőépületeinket építették (Széchenyi, Gellért, a régi épületek Hévízen).” „Újra kellene fogalmazni a fürdővárosok arculatát és lehetőség szerint a gyógyhelyi arculati elvárásoknak megfelelően átalakítani ... be kellene vezetni érdemben az építészeti tervek zsűrizését.”

A szakember szerint, a megfelelően kiválasztott célcsoportokra irányuló szolgáltatáscsomagot nyújtó hálózatok létrejötte, a vendégek igényeinek élményláncszerű teljes körű kielégítése a záloga a sikeres desztinációnak. *Nyirádi–Semsei* (2007) szavaival: „A desztináció a tulajdonképpeni turisztikai termék. Az ügyfél szemével nézve a turisztikai termék nem más, mint egy szolgáltatási láncolat, melynek elemei az oda- illetve visszautazást kivéve egy bizonyos térségben lokalizálódnak.”

A TDM-ek minden egyes feladatára nem térünk ki jelen anyagban, de e közös érdekrendszer mentén profizmussal működő menedzsment felé megfogalmazott elvárás Vancsura Miklós szavaival az alábbi:

„A szolgáltatók közötti együttműködés alapja a közös marketing munka, ezen belül is a termékfejlesztés. A közös termékfejlesztés során mindenki az érdekelt-ségi körébe tartozó szolgáltatás értékarányos beillesztését végzi a közös termékbe. Így az értékesítés során is érzi és tudja a kölcsönös előnyökből rá eső részt.” „Az Egészségturisztikai Desztináció Menedzsment (EDM) legfontosabb feladata a termékfejlesztés a meglévő termékek elemzését követően, a termékeket külön-külön is és együtt is a közös marketing célnak kell megfeleltetni.” De a szakember felhívja

a figyelmet arra, hogy „A desztináció nem akkor sikeres, ha a nagy szállodák tele vannak, hanem ha a turizmus egyéb szolgáltatói is megtalálják a számításukat.”

Az alábbiakban az egészségügyi szakma képviselőjében a desztinációmenedzsment felé megfogalmazott legfontosabb megállapításokat említjük az orvos szakértők véleménye nyomán:

Az egészségturisztikai desztinációk esetében a helyi TDM szervezetben maga az egészségügy oldal is kellőképpen legyen képviselve, nem csak az egészségügyi szolgáltatások speciális jellege miatt, hanem mivel általában igaz, hogy „Az egészségturisztikai szolgáltatók erősen függenek az OEP-től.”

„A klasszikus gyógyhelyeken szükség lenne – a nemzetközi gyakorlatban jól működő – „Kurdirectio felállítására. ... A szervezet tagjai az önkormányzat, a TDM, a helyi egészségügy és a helyi idegenforgalomban jelentős szerepet betöltők közül kerülnének ki.”

Szakértőink arra is felhívják a figyelmet, hogy az egyes piaci szegmenseknek különböző szolgáltatáscsomag és kommunikáció szükséges. Mivel a küldő országok igen különböző adottságokkal és tradíciókkal rendelkeznek, az onnan érkező vendégek is eltérő elvárásokat támasztanak az egészségturisztikai szolgáltatással szemben. Így nem lehet egy kalap alá venni a német nyelvterület kúravendégeit a gyógyvízben szegény angolszász és skandináv országok vendégeivel, akiknek a gyógyvizek jótékony hatásával szembeni szkepticizmusa ellen az EBM eredményei lehetnek hatásosak.

Az orvos szemszögéből is a csomagok kialakításának jelentősége fogalmazódott meg, hogy a nemzetközi hírnévnek örvendő fogászati turizmushoz hasonlóan más területen is kiaknázzuk a hozzáadott érték alapú egészségügyi tudását hazai szakembereinknek, ezáltal felvéve a versenyt Szingapúrral, Indiával, Belgiummal, Dubajjal, Törökországgal. „Tételesen fel kell sorolni, hogy milyen ellátásokat tudunk biztosítani, mit tartalmaz pontosan a csomag, milyen a szállodai elhelyezés, kik a kapcsolattartó személyek stb.” Jelentősége, hogy „A beteg a szolgáltatást komplex csomagban pihenéssel összekötve veheti igénybe, ezért az orvosi és a szálláshely szolgáltatások mellett további turisztikai szolgáltatásokat is megvásárol. Gyakran hozzátartozója is elkíséri, így míg a beteg kezeléseket kap, kísérője igénybe veheti a létesítmény, illetve közvetlen környezete nyújtotta turisztikai szolgáltatásokat.”

„Az értékes természeti gyógytényezőinket is minél nagyobb hozzáadott érték-hányaddal kell eladni, mely jelen esetben a szakértelmet jelenti orvosi és szakdolgozói szinten is.” Hiszen e tudás alapú szolgáltatások jelentik Magyarország számára a kitörési lehetőséget.

A desztináció szintű turisztikai termékcsomagok kialakítása mellett a minőségbiztosítás terén is vannak TDM-feladatok, hiszen az egészségturisztikai szolgálta-

tások bizalomerősítő, hitelesítő eszközeként kiemelt a jelentősége a minőségtanúsítási rendszereknek.

Következtetés

Az egészségturisztikai desztinációk sajátos TDM-feladataként az alábbiakat azonosítottuk be: A klasszikus gyógyhelyeken a nemzetközi gyakorlatból ismert ún. „Kurdirectio” feladata, hogy közösen alakít ki fejlesztési tervet, dönt a gyógyhely stratégiájáról, arculatáról, s nem utolsó sorban megakadályozza a gyógyhely prioritásaival ellentétes érdekű vagy az imázst romboló beruházásokat. A hazai TDM-szervezetek létrejöttével, a TDM és a gyógyhelyi igazgatás jelentős feladatátfedése révén egy további szervezet létrehozása helyett az a célravezető, ha az egészségturisztikai desztinációk menedzsment szervezetébe a helyi egészségügy szakma képviselte megfelelően biztosított lenne, s a Kurdirectio feladatait is a TDM látná el maradéktalanul. E feladatok: a gyógytényezők kutatása és ezek korrekt ismertetése (médiában, kúrahelyi vezetett séta formájában stb.) és minőségellenőrzés a - TDM által is felvállalt – marketing- és menedzsmenttevékenységen túl.

A gyógytényezők további tudományos kutatása és bizonyítása a külföldi egészségpénztárakkal folytatott tárgyalások érdekében sürgetővé vált, újabb piacok meghódításához. Mivel az egészségturizmus majd minden szereplője haszonélvezője a vizsgálat eredményeinek, ezért a TDM-nek az ehhez szükséges forrásteremtésben szerepet kell vállalnia.

Irodalom

- BACSI ZSUZSANNA–KOVÁCS ERNŐ–LŐKE ZSUZSANNA–HORVÁTH KRISZTIÁN 2014a: *Destiny of Destinations: Can TDM Help? – Deturope: Central European Journal of Tourism and Regional Development*. 6. évf. 1.sz. 5–33. o.
- BACSI ZSUZSANNA–KOVÁCS ERNŐ–LŐKE ZSUZSANNA–HORVÁTH KRISZTIÁN 2014b: *What can tourism destination management do in health tourism destinations? – an empirical analysis. –Gazdaság és társadalom*. 1. sz. 1–20. o.
- LENGYEL MÁRTON (szerk.) 2008: *TDM Működési Kézikönyv*. Budapest, Heller Farkas Főiskola.
- NYÍRÁDI ÁGNES–SEMSEI SÁNDOR (szerk.) 2007: *Balatoni TDM-füzetek*. Siófok., Balatoni Integrációs és Fejlesztési Ügynökség Kht.
- RITCHIE, J. R. B.-CROUCH, G. 2003: *The Competitive Destination – A Sustainable Tourism Perspective*. Oxford, CABI Publishing.

A regionalitás, az eredetvédelem és a helyi termékek

ABSZTRAKT: Munkánkban röviden bemutatjuk az élelmiszerek földrajzi jelzésének és eredetvédelmének a rendszerét, valamint a helyi termékek általánosan elfogadott fogalmakörét. Ez kiterjed az Európai Unió, valamint Szerbia érvényes jogi szabályzásának az áttekintésére is. Ismertetjük a Vajdaság területén oltalommal rendelkező élelmiszerek körét. Ezt követően rövid leírást adunk a Szerb Köztársaság területén leginkább ismert két védjegyről, továbbá foglalkozunk a helyi termékek fogalmakörével. Munkánk során célul tűztük ki azt, hogy áttekintést adjunk az eredetvédelemről, a helyi termékekről és a szerbiai védjegyekről. A tanulmány rá kívánja irányítani a figyelmet az élelmiszerek régiókkal kapcsolatos vonatkozásaira.

KULCSSZAVAK: eredetvédelem, helyi termék, Szerbia, földrajzi jelzés, élelmiszer

Az európai unió földrajzi jelzésre vonatkozó rendszere

Az Európai Unió először 1992-ben fogadta el azokat a rendeleteket (2081/92/EGK;2082/92/EGK), amelyek az élelmiszerek és a mezőgazdasági termények földrajzi jelzésére és eredetvédelmére vonatkoztak. E rendeletek olyan rendszert irányoznak elő, amelyeknek az alkalmazása önkéntes, ugyanakkor a rendszerben részt vevők, illetve az azt kérelmezők és birtoklók számára szigorú szabályrendszert fektetnek le.

A szabályozás során három kategóriát alakítottak ki:

1. Oltalom alatt álló eredetmegjelölés (OEM) (Protected Designation of Origin, rövidítve PDO): olyan mezőgazdasági termékekre és élelmiszerekre vonatkozik, amelyek előállítására, feldolgozására és elkészítésére egy meghatározott földrajzi területen, elismert módszerek alkalmazásával kerül sor.
2. Oltalom alatt álló földrajzi jelzés (Protected Geographical Indication - PGI): olyan mezőgazdasági termékekre és élelmiszerekre vonatkozik, amelyek szorosan kapcsolódnak egy bizonyos földrajzi területhez. Az előállítás, feldolgozás vagy elkészítés legalább egy szakaszának a szóban forgó meghatározott területen kell megtörténnie.
3. Hagyományos különleges termék (Traditional Speciality Guaranteed, rövidítve TSG): az élelmiszerek összetételének vagy előállítási módjának hagyományos jellegét emeli ki (EB, 2015).

1 Kovács Sárkány Hajnalka, igazgató, European-cert Kft., Szabadka

2 Kovács Vilmos, auditor, European-cert Kft., Szabadka

Az egyes kategóriák számára szimbólumokat, azaz védjegyeket dolgoztak ki. Ezek példáját az 1. ábra mutatja be:

1. ábra: OEM, OFJ és HKT védjegyek

Oltalom alatt álló
eredetmegjelölés (OEM)

Oltalom alatt álló
földrajzi jelzés (OFJ)

Hagyományos
különleges termék (HKT)

Forrás: Saját szerkesztés a 668/2014/EU alapján

Magyarországon 2015-ben a Földművelésügyi Minisztérium Élelmiszerlánc-felügyeletért felelős Államtitkárságának a nyilvántartásában a következő földrajzi árujelzővel rendelkező termékek szerepelnek: Budapesti téliszalámi, Szegedi (téli) szalámi, Gyulai kolbász/Gyulai pároskolbász, Csabai kolbász/Csabai vastagkolbász, Szegedi fűszerpaprika-őrlemény/Szegedi paprika, Magyar szürke-marha hús, Alföldi kamillavirágzat, Kalocsai fűszerpaprika-őrlemény, Hajdúsági torma, Makói vöröshagyma/Makói hagyma, Gönci kajsziparack, Szentesi paprika (FM, 2015).

Szerbia földrajzi jelzésre és eredetvédelemre vonatkozó rendszere

Szerbia 2010-ben jelentette meg az első földrajzi eredetvédelemmel kapcsolatos jogi szabályozását. A jogszabály, noha követte az Európai Unióban érvényben lévő jogi normákat, mégis két kategóriát jelölt ki:

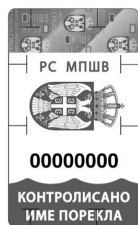
1. Eredetmegjelölés (Kontrolisano ime porekla), amelynek a tartalmi elemei az oltalom alatt álló eredetmegjelölés (OEM) fogalomkörét fedik le.
2. Földrajzi jelzés (Kontrolisana geografska oznaka), amelynek a tartalmi elemei az oltalom alatt álló földrajzi jelzés (OFJ) fogalomkörét merítik ki (Zakon, 18/2010).

Szerbiában a földrajzi jelzéssel és eredetvédelemmel kapcsolatos jogvédelmi, valamint az ezzel kapcsolatos nyilvántartási tevékenységet a szellemi tulajdonjog védelmével megbízott intézet (Zavod za Intelektualnu Svojinu) látja el. A Szerbiában földrajzi jelzéssel vagy eredetvédelemmel rendelkezők jogosultak a nemzetközi bejegyzés kérelmezésére. A védelem alatt álló termékek megkülönböztetésére Szerbia

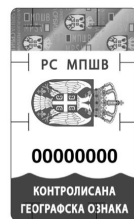
szimbólumokat alakított ki, amelyek tulajdonképpen zárjegyek (kontrolne markice) formájában kerültek kidolgozásra.

A védjegyek/zárjegyek grafikai megjelenését a következő, 2. ábra mutatja be:

2. ábra: Az eredetmegjelölés és földrajzi jelzés szerbiai védjegyei

Kontrolisano
ime porekla
(Oltalom alatt álló eredetmegjelölés)

Kontrolisana
geografska oznaka
(Oltalom alatt álló földrajzi jelzés)

Forrás: Saját szerkesztés a Zakon, 18/2010 alapján

A borok és pálinkák vonatkozásában Szerbia követve az európai uniós jogalkotást, külön szabályzatot dolgozott ki (Kovács et al., 2014).

A Szellemi Tulajdonjogi Intézet adatai szerint Vajdaság területén 2015 augusztusában a következő termékek rendelkeznek védelemmel (kivéve alkoholos italok):

1. Petrovska Kolbasa (kolbászféleség)
2. Futoški sveži i kiseli kupus- Futaki friss-, és savanyú káposzta
3. Fruškogorski lipov med - Fruška Gora-i hárszék
4. Somborski sir - Zombori sajt
5. Ečanski šaran - Écskai ponty
6. Vršacka šunka - Verseci sonka,
7. Lemeški kulen - „Lemeški kulen” (kolbászféleség) (ZIS, 2015).

Szerbiai védjegyek

„Najbolje iz Srbije”

A védjegy megalkotásának története 2004-ig nyúlik vissza, amikor a helyi vállalatok megerősítésének érdekében a *Privredni pregled* gazdasági napilap elindította a „Legjobb szerbiai márkák” kampányt. Ezzel párhuzamosan a szerbiai gazdasági minisztérium (Ministartstvo privrede, turizma i usluge) is elindította a „Vásároljunk hazait – építsük újjá Szerbiát” kampányát. 2005-től ezt a kampányt minden évben a *Privredni pregled* napilap, a Minisztérium és a Szerbiai Gazdasági Kamara együtt-

tesen szervezi meg. A kampány 2008-ban a „Najbolje iz Srbije – Best of Serbia” azaz „Legjobb Szerbiából” megnevezést viseli (Kovács et al., 2014). Mindazok, akik szeretnének részt venni az akcióban, számos kategóriában nevezhetnek.

A védjegy odaítéléséről elsődlegesen a vásárlók döntenek azzal, hogy megvásárolják a termékeket, amely a cégek pénzügyi mutatóiban jelenik meg. A védjegy odaítélésének másik mérőszáma az, hogy terepi vizsgálattal mérik a fogyasztói attitűdöket, illetve a vásárlók az interneten elküldött szavazataikkal is hozzájárulhatnak a végső döntéshez. A védjegy odaítéléséről ezek után végül szakmai zsűri dönt.

A kampányt évente megismétlik, a nyertesek pedig az alábbi védjegyet használhatják:

3. ábra: Najbolje iz Srbije védjegy

Forrás: NIS, 2015.

A nyilvántartás értelmében a következő élelmiszer-ipari terméket előállító cégek és termékeik jogosultak védjegyhasználatra a 2015-ben meghozott döntés alapján:

1. Napi fogyasztási cikk – élelmiszer: Plazma, Bambi
2. Napi fogyasztási cikk – ital: Jelen sör, Apatini sörgyár
3. Legjobb kereskedelmi márka – Premia, Delhaize
4. Napi fogyasztási cikk – élelmiszer: Carnex
5. Napi fogyasztási cikk – ital: Nectar
6. „Top corner” kategória – Futaki káposzta, Valjevói sör, Iskon olaj, Jelen sör, Nectar Life, Polimark ketchup, Plazma keksz, Híres kiskindai liszt, Yumis levesek (NIS, 2015).

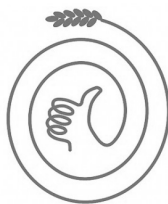
„Najbolje iz Vojvodine”

Vajdasági Autonóm Tartomány Végrehajtó Tanácsa a kitűnő minőségű élelmiszerek előállításának ösztönzése érdekében döntött a „Najbolje iz Vojvodine” – azaz „Legjobb a Vajdaságból” (véd)jegy létrehozásáról (Šumec–Vujaković, 2005).

A „Najbolje iz Vojvodine”, azaz „Legjobb a Vajdaságból, avagy Vajdaság legjava” védjegy kialakítását és használatát a Vajdasági Autonóm Tartomány Hivatalos Közlönye tette lehetővé még 2004-ben (Odluka, 25/2004).

A védjegy grafikai ábrázolásának egyik formáját a következő ábra mutatja be:

4. ábra: *Najbolje iz Vojvodine* védjegy

THE BEST OF VOJVODINA
НАЈБОЉЕ ИЗ ВОЈВОДИНЕ
NAJBOLJE IZ VOJVODINE

Forrás: <http://www.design-radosevic.com/?p=197>

A védjegy használatára jogosultságot kérelmezhetnek termék-előállítók és szolgáltatást nyújtók (beleértve a turizmust és a vendéglátást), valamint a kulturális és művészeti programok szervezői.

A védjegy odaítélése pályázat útján valósul meg, amelyet a gazdasági ügyekkel megbízott tartományi igazgatási szerv ír ki. A beérkezett pályázatokat három, egymástól függetlenül működő tanács bírálja el. A tanács munkájában a gazdaságért, a tudományos és technológiai fejlesztésért, valamint a környezetvédelemért és fenntartható fejlődésért felelős tisztségviselők vesznek részt. A szabályzás értelmében csak azoknak a termékeknek és szolgáltatásoknak ítéltethető oda a védjegyhasználat, amelyeket mindhárom tanács jóváhagyja.

A védjegy odaítélésének és használatának a feltételei (termékekre és a szolgáltatásokra vonatkozóan) a következők:

- meg kell felelniük minden a termékre és a szolgáltatásra vonatkozó jogszabályi követelménynek,
- az élelmiszereknek meg kell felelniük a HACCP előírás követelményeinek,
- meg kell megfelelniük a szakértői csoportok által meghatározott specifikus kritériumoknak,
- a rendelkezésre álló termék mennyiségének ki kell tudnia elégíteni a folyamatos vevői igényeket,
- a terméknek rendelkeznie kell professzionálisan megtervezett vizuális identitással, valamint tanúsított ISO 9001 és ISO 14 000-es rendszerrel.

A megítélt védjegyet három évig használhatják az arra jogosultak, ezt követően a felhasználó ismételten pályázhat a védjegy elnyerésére. A védjegyhasználatra jogosultak köréről a gazdasággal megbízott tartományi hatósági igazgatóság nyilván tartást vezet (Kovács et al., 2014).

Helyi termékek

A helyi termék fogalomkörre nem létezik általánosan elfogadott definíció (Kneafsey et al., 2013; Martinez et al., 2010; Hingley et al., 2010). A helyi élelmiszer olyan élelmiszer, amelynek az előállítása, feldolgozása és forgalmazása meghatározott földrajzi területen belül zajlik. Ez alatt a fogyasztók általában a saját lakhelyük, avagy a vásárlás helyéhez viszonyítva mintegy 16–50 km-t értenek. Helyi termékek alatt jórészt mezőgazdasági terményeket, vagy csak kis mértékben feldolgozott élelmiszereket értünk. (Kneafsey et al., 2013).

A fogyasztók által értelmezett „helyi termék” kategória általában nem rendelkezik egyedi jelöléssel, amely biztosítaná a termék eredetét, erről a termelők adnak felvilágosítást. Ez alól kivételt képeznek azok az esetek, amikor a termelő vagy az előállító önkéntesen csatlakozik egy olyan szervezethez, amely számára (az előírások betartása mellett) védjegy formájában biztosítja a jelölést (védjegyet).

A földművelésügyi és vidékfejlesztési miniszter 52/2010. (IV. 30.) FVM rendelete a kistermelői élelmiszer-termelés, előállítás és értékesítés feltételeiről Magyarország területére vonatkozóan meghatározta a kistermelő fogalmát, annak jogosultságait és kötelezettségeit. A definíció szerint a kistermelő olyan természetes személy, aki „kis mennyiségű, általa megtermelt alaptermékkel vagy általa betakarított, összegyűjtött vadon termő alaptermékkel közvetlenül a végső fogyasztót, illetve a régión belüli vagy a gazdaság helyétől légvonalban számítva Magyarország területén legfeljebb 40 km távolságon belüli kiskereskedelmi vagy vendéglátó, illetve közétkeztetési létesítményt lát el” (FVM, 52/2010).

A rendelet állati eredetű alapanyagok feldolgozásának a jogosultsági körét is rendezi, ezzel jogalapot szolgálva a helyi termékek közel teljes körű kistermelői előállításának.

Szerbia területén az Állategészségügyi Törvény értelmében a mezőgazdasági termelők csak jegyzékbe vett élelmiszer-feldolgozó létesítményekből származó állati eredetű termékeket értékesíthetnek az előállítás helyén (tejet és abból készült termékeket), illetve a helyi piacokon (Kovács Sárkány–Kovács, 2014). Sajnos Szerbia területén a bejegyzett mezőgazdasági termelők élelmiszer feldolgozással kapcsolatos jogai és kötelezettségei jogi értelemben még nem pontosan definiáltak. (Kovács Sárkány–Kovács, 2015).

Összegzés, megállapítások

Az Európai Unión belül kialakított egységes, földrajzi eredet védelemre és földrajzi jelzőre vonatkozó kritériumrendszer mellett működtetnek nemzeti védjegyszer-
szert is Bjelić (2011).

Megállapítható, hogy a munkánk során vizsgált, a földrajzi jelzésre vonatkoztat-
ható eredetjelölést és/vagy -megkülönböztetést három csoportra oszthatjuk:

1. az Európai Unió jogvédelmi rendszere, amelyhez csatlakozni tudnak a nem Európai Unió területéhez tartozó országok is;
2. az egyes országok védjegyei, amelyek tulajdonképpen nemzeti védjegyek, amelyek csak az adott országra vonatkoznak és
3. a helyi termékek, amelyek jellemzően nem rendelkeznek védjeggyel.

Amíg az uniós jogszabályi rendelkezések szigorú és egységes előírásokkal bír-
nak, addig a nemzeti védjegyekkel kapcsolatos elvárások – ahogyan azt Szerbia
esetében is láthattuk –, különbözhetnek. A szerbiai nemzeti védjegyek esetében
az alapanyagok eredetére vonatkozó információk akár a homályba is merülhetnek,
azaz Szerbiában nem egészen lehetünk biztosak abban, hogy a legjobb hazai termék
túlnyomórészt Szerbiában előállított alapanyagból készül.

A helyi termékek esetében a szabályozás Magyarország területén jórészt meg-
oldott, noha a termékek nem rendelkeznek védjeggyel (és ennek szükségessége
egyébként is megkérdőjelezhető). Szerbia területén e tekintetben még váratnak
magukra a jogszabályok.

Mindhárom kategória leginkább azt a célt szolgálja, hogy ráirányítsa a fogyaszt-
ók figyelmét arra, hogy a termék egyedi tulajdonságok birtokában van azáltal, hogy
meghatározott földrajzi eredethez köthető az előállításának a helye.

Irodalom

A BIZOTTSÁG 668/2014/EU VÉGREHAJTÁSI RENDELETE (2014. június
13.) a mezőgazdasági termékek és az élelmiszerek minőségrendszereiről szóló
1151/2012/EU európai parlamenti és tanácsi rendelet alkalmazására vonatkozó
szabályok megállapításáról.

EB–Európai Bizottság 2015: http://ec.europa.eu/news/agriculture/110215_hu.htm
[2015. január 04.]

BJELIĆ, PREDRAG 2011: Marketinški instrumenti promocije spoljne trgovine. –
Marketing. 42. évf. 4. sz. 268–275. o. [http://www.sema.rs/repository/download/
marketing-vol-42-no-4.pdf](http://www.sema.rs/repository/download/marketing-vol-42-no-4.pdf) [2015. augusztus 12.]

- FM–Földművelésügyi Minisztérium, Élelmiszerlánc-felügyeletért felelős Államtitkárság 2015: Eredetvédelem <http://elelmiszerlanc.kormany.hu/eredetvedelem> [2015. augusztus 12.]
- FVM – A földművelésügyi és vidékfejlesztési miniszter 52/2010. (IV. 30.) FVM rendelete a kistermelői élelmiszer-termelés, -előállítás és -értékesítés feltételeiről.
- KOVÁCS SÁRKÁNY HAJNALKA–KOVÁCS VILMOS–GYŐRI ZOLTÁN 2014: A szerbiai és vajdasági védjegyek, valamint a Hungaricum védjegy megítélése. – *Minőség és Megbízhatóság*. 47. évf. 3. sz. 165–170. o.
- HINGLEY, MARTIN –BOONE, JULIE –HALEY, SIMON 2010: Local Food Marketing as a Development Opportunity for Small UK Agri-Food Businesses. – *Int. J. Food System Dynamics*. 3. sz, 194–203. o. <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/97022/2/Hingley.pdf> [2015. augusztus 12.]
- MARTINEZ, STEVE–HAND, MICHAEL–DA PRA, MICHELLE–POL-LACK, SUSAN–RALSTON, KATHERINE–SMITH, TRAVIS–VOGEL, STEPHEN–CLARK, SHELLEY–LOHR, LUANNE–LOW, SARAH–NEWMANN CONSTANCE 2010: *Local Food Systems Concepts, Impacts and Issues ERR 97*. U.S. Department of Agriculture, Economic Research Service https://books.google.rs/books?hl=hu&lr=&id=wVTjly75WW8C&oi=fnd&pg=PT4&dq=local+food++&ots=5Md4XLwCHf&sig=BkEIXvRmjG-MLOtxG5SZtNwVrtPc&redir_esc=y#v=onepage&q=local%20food&f=false [2015. augusztus 12.]
- KNEAFSEY, MOYA–VENN, LAURA–SCHMUTZ, ULRICH–BALÁZS, BÁLINT–TRENCHARD, LIZ–EYDEN-WOOD, TRISH–BOS, ELIZABETH–SUTTON, GEMMA–BLACKETT, MATTHEW 2013: Short Food Supply Chains and Local Food Systems in the EU. In: SANTINI, FABIEN–GÓMEZ Y PALOMA, SERGIO (szerk.): *A State of Play of their Socio-Economic Characteristics*. European Commission. <http://ftp.jrc.es/EURdoc/JRC80420.pdf> [2015. augusztus 12.]
- KOVÁCS SÁRKÁNY HAJNALKA–KOVÁCS VILMOS 2014: Östermelő vagy élelmiszer feldolgozó?- vajdasági helyzetkép. – *Economica*. 7. évf. 3. sz. 202–207. o.
- KOVÁCS SÁRKÁNY HAJNALKA–KOVÁCS VILMOS 2015: Prerada prehrambenih proizvoda u okviru gazdinstva – praksa u Mađarskoj, mogućnosti u Srbiji Food product processing in the frame of farmingpractice in Hungary, opportunities in Serbia. – *Deturope: Central European Journal of Tourism and Regional Development*. 7. évf. 1. sz. 110–119. o.
- NIS–Najbolje iz Srbije 2015: Dobitnici Akcija Najbolje iz Srbije 2014 – lista nagrađenih brendova- <http://www.najboljeizsrbije.rs/dobitnici.php?godina=2014&sadrzaj=dobitnici> [2015. augusztus 12.]

- ŠUMEC, ERNA–VUJAKOVIĆ, MARIJA 2005. Ustanovljenje i dodela znaka „Najbolje iz Vojvodine”. – *Prehrambena industrija – mleko i mlečni proizvodi*. 16. évf. 1–2. sz. 109–109. o.
- Odluka o ustanovljavanju znaka „Najbolje iz Vojvodine” (Sl. list AP Vojvodine, br. 25/2004, 10/2005, 19/2005, 12/2008)
- Zakon o oznakama geografskog porekla Törvény a földrajzi eredetvédelmi megjelölésekről- („Sl. glasnik RS” br. 18/2010)
- ZIS–Zavod za Intelektualnu Svojinu 2015: Statistika-oznake geografskog porekla <http://www.zis.gov.rs/prava-is/oznake-geografskog-porekla.31.html> [2015. augusztus 12.]
- 2081/92/EGK rendelet a mezőgazdasági termékek és az élelmiszerek földrajzi jelzéseinek és eredet megjelöléseinek oltalmáról <http://elelmiszerlanc.kormany.hu/eredetvedelem> [2015. január 04.]
- 2082/92/EGK rendelet a mezőgazdasági termékek és az élelmiszerek különleges tulajdonságainak tanúsításáról <http://elelmiszerlanc.kormany.hu/eredetvedelem> [2015. január 04.]

TÁRSADALMI MÉRLEGEK REGIONÁLIS KITEKINTÉSEK

Ifjúságunk esélye a Vajdaságban

ABSZTRAKT: Dolgozatom célja ifjúságfejlesztő elemzést végezni régiókban. A fiatalok esélytelenségét a következő problémakörökben látom: népességfogyás, mentális közérzet romlása; elégtelen képzettségi szint, oktatás; nehézkes munkaéletút, vállalkozás, karrierépítés; emigráció. Az eddigi ifjúságkutatások zöme a következő megállapításokat szögezi le: a csökkenő gyermekvállalási hajlandóság és a növekvő emigráció miatt romlik a demográfiai helyzet; a fiatalok értékrendje megváltozott, karrierépítési szándékuk erősödött, de elhatalmasodott közöttük a céltalanság, a kilátástalanság és pesszimizmus érzése; a vajdasági magyar fiatalok iskolai végzettsége elmarad a többségi nemzethez viszonyítva, sőt az anyanyelvükön választható szakirányok állandósultak, programjaik nem rugalmasak; magas a munkanélküliek száma az első munkát keresők körében. Szerbiában a fiatalok jövője, reális karrierépítési esélye az utóbbi két-három évtizedben romlott, ezért tömeges az elvándorlás. A vajdasági magyarság közösségi létének nagy próbatétele az, hogy képes-e lelassítani az elvándorlást.

KULCSSZAVAK: ifjúság, karrierépítés, esélyteremtés, képzettség

Bevezető

Dolgozatom másfél évtizedes ifjúságkutatás eredménye.² Az elemzés során azok az empirikus adatok és tanulmányok voltak a legfontosabbak, amelyek a régió fiataljainak az értékrendjét, jövőbeli céljait határozzák meg. A nemzetközi és hazai közvélemény-kutatások mellett, a Magyarságkutató Tudományos Társaság és a Regionális Tudományi Társaság (Szabadka) adatgyűjtései álltak rendelkezésemre. A dolgozatban fontosnak tartom az utolsó évtizedben elvégzett kvalitatív és kvantitatív kutatások másodelemzését. Ifjúsági témában fontos a demográfiai sorvadás, a kedvezőtlen közérzet, az iskolai- és munkaéletút analízisére.

1. A vajdasági magyar ifjúság közérzete

Számos történelmi, gazdasági, politikai, mentális zavaró tényező eredménye, hogy mára a vajdasági magyarság egy részének megcsappant az életkedve, a megélhetési esélyeibe vetett hite. Ennek indirekt következménye a fogyatkozás. Vajdaság népessége 2 millió alá csúszott (2011. évi népesség-összeírás szerint 1 916 889 fő), ami

1 Gábrity Molnár Irén, egyetemi tanár, Újvidéki Egyetem, Közgazdasági Kar, Szabadka

2 A 2000–2015 között összegyűjtött ifjúságkutatási bibliográfia megtalálható a szerző dolgozatának a háttéranyagaiban. Hasonló témájú kutatását lásd: Gábrity Molnár Irén: *Az ifjúságkutatások a Vajdaságban*, 2014.

115 103-mal kevesebb a 2002-es adathoz képest. A kilencvenes években, a délszláv háború okozta szerb betelepülők nagy száma ellenére negatív a migrációs mérleg. A tartomány fővárost, Újvidéket leszámítva mindenhol csökkent a népességszám. A nagyobb városok községei népességszökkenése 5 százalék körüli, a kisebb községek 10–15 százaléknyi. A szerb állam északi tájegységén, a Tisza mentén és a perifériára szoruló középvárosok, illetve a falvak magyar lakossága erős számbeli fogyatkozást, elöregedési tendenciát mutat.

1. táblázat: A vajdasági magyarok számának és részarányának az alakulása (1900–2011)

1900-ban	378 634	Növekvő népszaporulat Vajdasági lakosság részarányában: 26%
60 év múlva, 1961-ben	(+ 70 953) 449 587	Ettől kezdve csökkenő népesség. Vajdasági lakosság részarányában: 24%
40 év múlva, 2002-ben	(–159 380) 290 207	Gyors ütemű fogyatkozás. Vajdasági lakosság részarányában: 14,28%
9 év múlva, 2011-ben	(–36 308) 253 899	Gyors ütemű fogyatkozás. Vajdasági lakosság részarányában: 13%

Saját szerkesztés a Szerb Statisztikai Hivatal évkönyvei alapján.

A magyarok száma 2011. évi lakosság-összeírás idején Szerbiában 253 899, ami a szerbiai összlakosságban 3,53 százalékos részarány. Az összmagyarság (tíz év alatt) 13,43 százalékkal csökkent (–36 308 személy). A vajdasági magyarok fogyatkozásának hangsúlyozott oka, a több mit fél évszázada tartó tömeges elvándorlás.

Térsegünk fiatalságának a magatartásáról jellegzetes vizsgálatok folytak.³ A vajdasági ifjúságkutatások 15 éves eredménye (2000–2015) főleg a következő témakörökre tagozódik: identitáskutatás (nemzeti-, vallási-, táj tudat, tolerancia, értékrend orientáltság); oktatás- és munkaerő-kutatás (magyar tannyelvű oktatás lehetőségei, a munkavállalás esélye, tipikus karrier utak); ifjúsági önszerveződés és közéleti aktivitás; a fiatalok emigrációs és remigrációs hajlama/szándéka.

A vajdasági fiatalok társadalmi magatartásában a szakértők (Gábrity Molnár, T. Mirnics, 2001) a kisebbségek társadalmi beilleszkedési korlátait fedezték fel. „Megfelelő kulturális feltételek híján nehezebb számukra a társadalmi felemelkedés, s mivel egyes munkahelyekre – végzettség, nyelvtudás, kultúra hiánya vagy diszkrimináció miatt – nem tudnak bekerülni, anyagilag is hátrányba kerülnek. A közösség fenyegető anyagi hanyatlása nyomán létrejövő strukturális aránytalanságok a nemzettudat további torzulását okozhatják, a kisebbségi érzést erősíthetik, és kisebbségi

3 Az egyik legátfogóbb volt 2000/2001 évben, a budapesti Nemzeti Ifjúságkutató Intézet által kezdeményezett nemzetközi ifjúságkutatás (Gyorsjelentés Mozaik–2001: 240–288).

komplexusokat eredményezhetnek, tekintet nélkül arra, hogy az egyén ragaszkodik-e a nemzettudatához vagy sem” (T. Mirnics, 2002: 43).

Másfél évtizede a fiatalok kérdőíves felmérése⁴ során, a magyarság gondjainak és kilátásainak megítélésében az elemzők tapasztalatai a következők: a fiatalok elsősorban az életkörülmények javítását tartották a legfontosabbnak (a válaszadók több mint a fele), majd a gazdasági fejlődést, azon belül a gyárak beindítását, infrastrukturális fejlesztések kezelését (33,3%). A vajdasági magyarság problémái között a leg hangsúlyosabb a megélhetési gond (44,3%). A specifikus probléma az anyanyelven való tanulási nehézségek és továbbtanulási lehetőségek hiánya is (31,0%). Sokan a (munkahelyeken, a közéletben, nyilvános helyeken tapasztalt) hátrányos megkülönböztetést említették (20,4%). A minta egy kisebbik része (14%) a kivándorlást, az asszimilációt, a vajdasági és kisebbségi autonómia hiányát, a magyar nyelvhasználat korlátozottságát, a szegényes kulturális lehetőségeket és a nemzeti öntudat hiányát jelölte meg. A szakember megállapította, hogy „az egységes véleményalkotás és kiállítás hiánya, a széthúzás fokozhatja a kisebbség manipulálhatóságát, fenntarthatja, sőt erősítheti a megosztottságot és a gyökértelenséget, a piacgazdaság megteremtődése esetén a korlátlan önérdékűsége is hajlamosít” (T. Mirnics, 2002: 56).

A vajdasági fiatal populáció értékrend-vizsgálatát a Tartományi Sport és Ifjúsági Titkárság pénzelte 2004-ben. Az Újvidéki Egyetem karain elvégzett kérdőívezéssel 2 214 egyetemistahallgató (19–26 év között) értékítéletét és véleményét dolgozták fel.⁵ Az eredmények alapján az egyetemisták 81%-át a szüleik tartották el, 8,25% hitelt kapott és 5,51% hazai és 2,48% külföldi ösztöndíjból élt. Kb. 40% szeretett volna mindenképpen dolgozni a diplomázás után, majdnem 30%-nak fogalma se volt, hol szerez majd munkát. Több mint 10% a diplomázás után azonnal külföldre ment volna (a többi akkor, ha belátható időn belül nem kap munkát). Önbevallásuk szerint, a 15–20 év között a fiúk 30,33% és a lányok 19,82%-a próbálta ki a marihuánát. A kábítószereket főleg házi bulikon, otthon és a diszkóban fogyasztották. A fiúk több mint 80%-a, a lányok több mint a fele arról dicsekedett, hogy volt már részeg.

A fiatalok szerint, ők egy megromlott társadalmi értékrendben élnek, és több pozitív energiát igényelnek. A legfontosabb emberi értékek sorában szerintük, az első helyen van az őszinteség, majd a szeretet, a becsületesség és a humanitás/szépítőkézség. A negatív értékek sorrendje a következő: naivitás, bizonytalanság, önbi-

4 A kérdőívek 2001-ben a Magyarságkutató Tudományos Társaság révén, illetve a Vajdasági Ifjúsági Fórum – VIFÓ tagjai által jutottak el a fiatalokhoz. A minta 264 (18 és 28 év közötti) magyar fiatalból állt 20 vajdasági helységből. Lásd: *Holnaplátók, Ifjúsági közérzetmérés*, MTT könyvtár 5, 2002. Elemzések a témában: Diósi Viola: *A fiatalok és a közélet. Mellékletek – A vajdasági magyar ifjúsági szervezetek címtára* és T. Mirnics Zsuzsanna 2002. *Élhető élet és kisebbségi távolatok, Hatalomváltás és jövővárás*, 39–76.

5 Lásd a projektumjelentést: *Informacija o sistemu vrednosti studenata u Vojvodini*, 2004.

zalomhiány, túlérzékenység, önfejlőség, kapkodás, düh, egoizmus, lustaság, önimádat, kapzsiság. Amire szükségük van, az mindenképpen a gyakorlatias oktatás, több rekreáció, munkalehetőség. Különösen hiányzik a környezetükből: felelősség, munkakészség, kitartás, tolerancia, kommunikáció készség, humanitás, szellemesség, együttműködés, optimizmus. A fiatalok elsősorban stabil és harmonikus családra, biztos munkahelyre és utazási lehetőségekre vágnak, és Szerbia EU-csatlakozását sürgetik.

A Külhoni Magyar Ifjúság–2014 projekt, délvidéki interjúk kutatás összefoglalója szerint, a fiatalabb generációra jellemző a demotiváltság, pedig van bennük mozgatóerő, mégis rájuk nehezednek a szülőket, családokat sújtó problémák: munkanélküliség, pénztelenség, kiábrándultság, depresszió, sikertelenség, kisebbségi lét, ami egyenes arányban összefügg a gyermekvállalási hajlandóság alacsony fokával (*Ágyas*, 2014).

2. Esély a képzettségi szint emelésére

Abból a feltevésből indulok ki, hogy a szerb nyelv hiányos ismerete és a versenyképtelen szakmai tudás együttes hatása a fiatalokat könnyen a társadalom peremére sodorja. Esélyük a társadalmi és munkaerő-piaci helyezkedésük során nagyban nőhet a képzettségük emelésével. Elengedhetetlenül fontos, hogy a gyakorlatban is alkalmazható tudást, jártasságot szerezzenek. A vajdasági fiatalok többsége törődik a továbbképzésével, de szívesen vesznek részt gyorstalpaló és olcsó kurzusokon. A városban élők kedvezőbb feltételek mellett képezhetik tovább magukat a szakmában. Azokban a magyarlakta községekben (Szabadka, Zenta), ahol magyar tanyenyelvű oktatási intézmények is működnek, ott a lakosság iskolai végzettsége meghaladja a vajdasági/szerbiai átlagot is. Ahol viszont nincs felsőoktatási intézmény, a magyar fiatalok karrierépítése akadozik, ezért legtöbbszörük magas az elvándorlási hajlam (pl. Magyarkanizsa, Óbecse, Kishegyes, Ada). Vajdaságban a magyar lakosú kisvárosok a továbbképzés terén nem mutatnak elégséges eredményeket. Kivétel Szabadka, mint Észak-Vajdaság regionális központ, ahol a középiskolai és főiskolai végzettségű magyarok részaránya meghaladja a vajdasági képzettségi átlagot; mégsem tud olyan képzettségi struktúrát elérni, mint pl. a dél-bácskai régió (Újvidéki Egyetem a tartományi székhely vonzáskörzetében), ahol az egyetemi végzettséggel rendelkező lakosság aránya 8% fölött mozog.⁶

Látszólag az észak-vajdasági régió felsőoktatása szerteágazó, azonban a munkaerő piaci elvárások koncentráltabb, igényesebb diplomakínálatot igényelnek.

6 Belgrád városában a felsőfokú végzettségű lakosok részaránya 21%, Dél-Bácskában 13%, a niši körzetben 11,6%, míg Šumadija körzetében a lakosság 9,5%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel (Strategija regionalnog razvoja Republike Srbije za period od 2007 do 2012.).

A magyar hallgatók szétszóródnak. Az etnikai közösségek felsőoktatása anyanyelvükön nem megoldott, mert a választható szakok között eltérő és kiegyensúlyozatlan megoszlás van. A magyarok esetében például a társadalom- és humán tudományok részaránya kimagaslik (pedagógus, közgazdász), részben megoldott a kertész- és műszaki képzés, míg a többi tudományterület alulreprezentált. A szűkös magyar anyanyelvű szak kínálat miatt a Szabadka környékén lévő intézményeken túljelentkezés alakul ki, függetlenül attól, hogy a szakmának van-e piaci létjogosultsága (Gábrity Molnár, 2008: 88). A vajdasági magyar fiatalok egyoldalú iskolavégzettséget produkálnak: egynegyede műszaki végzettségű, egynegyede tanító, óvónő, egynegyede közgazdász, menedzser. A kevésbé népszerű szakok esetében megoldás lehet a dinamikus szakváltás politika a karokon, multidiszciplináris szakpárok beindítása, az észak-vajdasági régió gazdasági és piaci igényeivel összhangban.

A szerb felsőoktatás regionális és etnikai egyenlőtlenségeket hoz felszínre a lakosság képzettségi struktúrájában. Az iskolastatisztika esélyegyenlőtlenséget mutat ki a többségi nemzet és a kisebbségek képzettségi szintjében, ami a szakemberek szerint főképp a hátrányos nyelvtudás miatt van. Az esélyegyenlőség jelen van, ha a munkát vállaló nem beszéli jól az államnyelvet, vagy nincsenek kiépített kommunikációs kapcsolatai (Takács, 2013: 107).

A vajdasági magyarok tanulmányi célú migrációja a '90-es években kezdődött. A magyarországi vagy más külföldi diploma megszerzésével kevesen térnek haza (becslés: 20 százalék). A potenciális migrációs veszteség nagy, ugyanis a tanulási célú mozgás később emigrációs csatornát jelent. Közvetlenül az érettségi után évenként több mint százan folytatják tanulmányaikat Magyarországon. 2010-ben Magyarországon a felsőoktatási intézményekben 1 385 szerbiai állampolgárságú (magyar nemzetiségű) hallgató tanult. Abban az időben az Újvidéki Egyetemen (állami karokon és főiskolákon) összesen 3 152 magyar nemzetiségű hallgató tanult. Tehát, a teljes magyar hallgatói csoport (4 500–4 700 fő) mintegy 30–35 százaléka tanult Magyarországon (*Emberi Erőforrások Minisztériuma*, 2011 adatait használja Takács, 2013). A megfelelő köz- és felsőoktatási profilok, szakágak rugalmas beindításával, piaci igényeknek megfelelő szakirányultságúvá válhat a magyar fiatalok nagy tömege. Ezáltal kevesebb rizikóval képezi ki magát a szerbiai munkaerőpiacra. Ha növekedne a fiatalok munkavállalási esélye Vajdaságban, kevesebb kényszermigrációs életúttal találkozánk.

3. Munkaéletút a gazdasági helyzet függvényében

Szerbia államháztartási hiánya 2014 év végére eléri a kétmilliárd eurót, ami a legmagasabb deficit az ország újkori történetében, az 1993/94-es hiperinfláció óta. Az államadósság nő és megközelíti a bruttó hazai termék 70 százalékát. Ahhoz, hogy

az ország gazdasági helyzetén javítani lehessen, minden területen jelentős megszorításokra lesz szükség. A kormány a közszférában dolgozók béreinek csökkentését, a szürkegazdaság visszaszorítását, illetve a gazdaság és a nyugdíjrendszer reformját vezeti be. Az országban jelenleg a munkanélküliség, az eladósodás, a fizetésképtelenség és az állami vállalatok veszteségei okozzák a legnagyobb problémát. A kormány két évre befagyasztotta az új munkahelyek megnyitásának lehetőségét az állami szektorban. A fiatalok jövőjére ezek a gazdasági változások gyakorolhatnak kedvezőtlen hatást. Munkahelyek létesítésében az államra nagy szerep hárul, de ez csak a külföldi beruházó tőke bevonásával érhető el.

A foglalkoztatottak Vajdaság északi részén, legnagyobb számban, a feldolgozóiparban, kereskedelemben és a mezőgazdaságban dolgoznak. A tömbmagyarság térségében Szabadka, Óbecse, Zenta és Magyarkanizsa vajdasági viszonylatban is fejlettnak számít. Ada, Topolya feltörőben vannak, míg Csóka és Kishegyes, a tartomány legszegényebb községei közé tartoznak. A szórványban élő magyarok igyekeznek vagy Újvidék, vagy Belgrád vonzáskörzetében dolgozni. A fiatalok számára a napi ingázás sem akadály. Nagybecskerek, Nagyikinda, Versec, Pancsova térségében is kimutatják a munkanélküliek számának a jelentős növekedését.

A vajdasági magyar fiatalok elhelyezkedése nehézkes, mert az általuk preferált szakmák piaca túltelített. Megmutatkoznak az oktatási rendszer hiányosságai is, miszerint nem adnak a felsőoktatási intézmények piacképes tudást, nem fektetnek elegendő hangsúlyt a gyakorlati oktatásra. Az etnikai alapú munkaerő-piaci egyenlőtlenség jelen van Szerbiában, hiszen a magyarság pozícióvesztése kimutatható. Az országos, illetve a vajdasági átlagnál is alacsonyabb a magyarok körében az elit-foglalkozások részaránya (pl.: közalkalmazottak, bírók, rendőrök), viszont egy harmaduk mezőgazdasági munkás, a további egy harmada pedig a feldolgozóiparban, építőiparban dolgozik (*Gábrity Molnár*, 2008/a: 26).

A presztízsszakmákról a vajdasági fiatalok véleménye alapján (az interjúkból és a fókuszcsoportoknál együttvéve) a következő sorrend állítható fel: menedzser, banki/pénzügyes munkák, marketing-, informatikai munkák, programozó, vállalkozó, közgazdász, képzett könyvelő, ügyvéd, egyetemi tanár, logista, építészmérnök, szakorvos. A vajdasági többnyelvű környezetben előnyös a nyelvtudás (anyanyelv, környezetnyelv, államnyelv vagy az idegen nyelv funkcionális használata). A munkaközvetítő irodák adatai alapján a keresett szakmák a régióban: közgazdász-menedzser, informatikus, logisztikai szakember, építészmérnök, pénzügyi szakértő, marketingszakember, reklámszakértő, szakorvos, fogorvos, szimultán fordító, turisztikai szakember (vendéglátóipar), vállalkozó, építész, szobafestő, kőműves, textilmunkás. A nem igényelt szakmák a pedagógus (főleg óvónő és tanító, nem pedig tanár), fémmezmunkáló munkás, fodrász, vegyész, gépkocsivezető, kertész, bölcsészszakos (kivéve a pszichológust és az angol nyelvészt), kereskedő-eladó (*Gábrity Molnár*, 2007).

Az állami szektor leszűkülő munkahelykínálatát Szerbiában, az egyéni és a csoportos vállalkozások beindításával lehetne ellensúlyozni. Ehhez önálló rizikóvállaló személyiségek kellenek, akik képesek arra, hogy kialakítsák saját pozíciójukat a társadalomban. A vállalkozó hajlamú egyén, amint megszerzi a kellő tudást, magához ragadja a kezdeményezést társadalmi előrehaladása tekintetében. A vállalkozás fejlesztéséhez szükséges alkalmakat, információkat és lehetőségeket hozzáférhetővé kell tenni a fiatalok számára, és be kell kapcsolni őket a területfejlesztési programok meghozatalába is. Sajnos, az önmagukat kis- vagy közepes vállalat alapítása révén munkába állító fiatalok nem kapnak hitelkedvezményt. Hiányzik a kis- és közepes vállalkozások alkalmas hitelezése, a fiatalokat foglalkoztatók adókedvezményezése, a fiatalok foglalkoztatását és önfoglalkoztatását serkentő programok.

A fiatalok nagyobb munkaesélyeihez megfogalmazódnak a következő feladatok: (1) Javítani kell a munkaközvetítő irodák szakmai munkáját. A Foglalkoztatásügyi Hivatal munkájában vannak aktív és passzív foglalkoztatáspolitikai intézkedések, de hiányzik a monitoring bevezetése és a partnerség kiépítésére a foglalkoztatásban érdekelt intézmények között (iskolák, munkáltatók, munkavállalók). (2) A magyarlakta kistérségek elhanyagolt gazdasági struktúrájának túlhaladása érdekében funkcionális gazdaságfejlesztési elképzelések kellenek. Szakszerű fenntartható gazdasági modell tervezésével átláthatóvá válnának a régió gazdasági erőforrásai, amire a környező térségbeli érdekek nyitott hálózatként épülhetnének be. (3) Szükséges a megfelelő szakképesítés pótlása, célszerű oktatási programok megvásárlásával, mivel a közép- és a felsőoktatás eleve a munkaviszonyt vállalók képzésére (nem pedig a munkaadók elvárásaira) van beállítva. A vajdasági felnőttoktatási rendszer megreformálására, továbbképzések és átképzések profiljainak megtervezéséhez folyamatos szaktanácsadói (szakmai hálózatban működő) kompetens hozzájárulásra lesz szükség.

4. Országhatáron át ívelő ingázás, új kommunikációs kapcsolatok

A háborús és gazdasági krízissel teli másfél évtizedben a szerbiai fiatalok tömeges migrációhullámban találták magukat.⁷ Az emigráció motívumai ma sem szűntek meg: háborús válság és a téves, lassú gazdasági szerkezetváltás okozta gazdasági és társadalmi bizonytalanság, a kilátástalan munkalehetőség. Ezzel párhuzamosan, vonzó lehetőség a magyar fiatalok számára a külföldi (anyanyelvű) továbbképzés,

7 Az utóbbi fél évszázadban Jugoszláviából/Szerbiából, külföldre irányuló migráció súlyosabb veszteségeket okozott a vajdasági magyarságnak, mint az asszimiláció. A magyar emigrációs veszteség 1948–1991 között majdnem 70 ezer fő volt. A nyugat-európai „ideiglenes” munkavállalás 1965–1970 között, 16 627 magyar (a vajdasági vendégmunkások 27,5 százaléka) elvándorlását jelentette. Legtöbbször a szabadkai, újvidéki, topolyai, zombori és adai községekből keltek útra.

karrierépítés és a vállalkozás lehetősége, a jobb életszínvonal esélye az Európai Unióban. A vajdasági magyar ifjak tömegesen gondolkodnak a külföldre költözés és munkavállalás lehetőségeiről. Tisztában vannak azzal is, hogy külföldön, hiányoznak az ismeretségi kapcsolatok az érvényesülés terén, a kommunikációs csatornák elégtelenek, mégis nagy számban vállalják az országhatáron átvélő ingázást, a heti, vagy havi kapcsolattartást az otthoniakkal.

Külön elemzést érdemel az elitemigráció, ugyanis a diplomások és a PhD-val rendelkezők elvándorlása megnyirbálja a kisebbség versenyképességét.⁸ Biztató, hogy az ARANYMETSZÉS 2013 – Kárpát-medencei doktorandusz életpálya-vizsgálat eredményei szerint a vajdasági magyar doktoranduszok 74%-a dolgozik (*Ágyas, Novák, Rózsa*, 2013: 83). A munkahellyel rendelkező doktoranduszok 80%-a Szerbiában tartózkodik (*Ágyas, Novák, Rózsa, Zsivity*, 2013: 52). A vajdasági magyar doktoranduszok a szülőföldön való érvényesülést preferálják, de vállalják az anyaország és a szülőföld közti ingázást is. Egybehangzó vélemények alapján, külföld magasabb életszínvonalat, munkalehetőséget, anyagi biztonságot, de szakmai tapasztalatot jelent a doktoranduszok számára (előnyös szakok: egészségügyi, műszaki tudományok (informatika, gépészet), természettudományok (fizikus). Ezzel ellentétben itthon a fiatalok az elhelyezkedés nehézségeivel és bizonytalan jövőképpel találják szemben magukat, viszont a család, a barátok, a honvágytól való félelem, marasztaló tényezőként jelennek meg (*Ágyas, Novák, Rózsa, Zsivity*, 2013: 56-57).

A mobil munkaerő keretében vannak az ingázó munkavállaló fiatalok, akik a célszágbeli munkaerőpiac befogadóképességétől és igényeitől függenek. Legtöbbször (ideiglenes, ritkábban állandó) munkavállalásba kezdenek. Szakmájuk alapján, legtöbbször a mérnökök, programozók, informatikusok, orvosok, az építőmunkások, az újságírók, sportolók mennek külföldre. Az emigráló magyar fiatalok ugyanúgy, mint a szerb kortársaik célszágként leggyakrabban Németországot, Ausztriát, Svájcot és Svédországot választották. Újabban Anglia, Hollandia, Spanyolország, meg Olaszország irányába veszik az útjukat. Gyakori a rokon/ismerős támogatással történő távozás Kanadába és Ausztráliába is. Az utóbbi években a vajdaságiak körében kimutatható Magyarország vonzerejének a csökkenése, ugyanis a magyar állampolgárság (és útlevél) megszerzése nem feltétlenül az anyaországba irányuló utazásokat vagy munkavállalást jelent, mind inkább a fejlett európai államok a cél.

Az országhatáron átvélő vállalkozó fiatalok száma nehezen felbecsülhető. Közük vannak azok, akik szüleiket, rokonaikat, vagy ismerőseiket követik és vállalkozásba kezdenek, főleg a szolgáltatás területén: kereskedelem, szállítói vállalatok, építésszek, ingatlanközvetítők. A magyar vállalkozó fiataloknak a nyelvtudás előnyös

8 Goromba becslésem szerint a vajdasági származású PhD-s fiatalok fele külföldön tanul/él és épít karriert.

(magyar, szerb, angol). Ők Magyarország déli régióiban (Szeged, Kecskemét), vagy Budapesten próbálkoznak.

Konklúziók:

1. Versenyképes továbbképzés

A kisebbségben élő magyar fiatalok emelt szintű képzése és tudása, akkor válik versenyképessé, ha (az anyaországon kívül eső) szülőföldjükön fellelhető magyar érdekeltségű felsőoktatási intézmények – az európai standardoknak megfelelően – nemzetközi elismerést vívnak ki a szakemberképzésben. A munkaerőpiac változó igényei miatt, újragondolandó a térség oktatási intézményei közötti regionális együttműködések gyakorlata. Finanszírozásuk nyomán egy olyan regionális szakképzési és/vagy felsőoktatási tömörülés jöhetne létre Szerbia és Magyarország között, amely az egységes európai felsőoktatási piacon is megállja helyét. Lehetőségek nyílnának az új oktatási „technológiák” bevezetésére, külföldi oktatók/kutatók bevonására, hozzáférésre EU-forrásokhoz, nemzetközi és hazai hálózatok bővítésére, EU-konform felsőoktatási irányításra, a hallgatók nemzetközi mobilitására, partnerség bővítésére, regionális, határon átnyúló (magyar) tudáscentrumok létrehozására.

Jelenleg a Magyarországgal szomszédos határregióban működő felsőoktatási intézmények egymással versenypozícióban állnak. A párhuzamosságok elkerülése érdekében hatékony felsőoktatási hálózatos együttműködésekre van szükség, ami kezelhetővé teszi a konkurenciát. Előnyös, ha a határon túli magyar felsőoktatás integrálódhatna egyfajta „magyar felsőoktatási térbe”, rajta keresztül pedig az egységesülő európai felsőoktatási térbe.

2. Funkcionális gazdaságfejlesztési tervek (munkalehetőség)

A munkanélküliséget csökkentő lehetőségek elsősorban a kis- és közép vállalati szektor és önfoglalkoztatás erősítésében rejlik és ez akkor is pozitív tendenciát jelent, ha nagyok az oszcillációk e cégek életképessége terén. Ha nem sikerül előrelépni a munkahelyek teremtése terén, a fiatal szakképzettek elvándorlását nem tudjuk lelassítani. A vállalkozásalapítások (pl. az egyszemélyes vállalkozások) szintén sok esetben a fiatalok kényszerű munkanélküliségéből alakultak ki, amely nagyban hozzájárult a jelenlegi munkanélküliségi kép kialakulásához térségünkben.

A szerb–magyar határtérségben együttműködésére van szükség, abból a célból, hogy mielőbb felfedjék a funkcionális regionális fejlődés lehetőségeit és korlátait. Ebben érdekelték a fiatalok, hisz kinyílnak előttük a helyi, vagy kistérségi prosperálási esélyek, vállalkozások, ezért karrierépítésük és mobilitásuk a jelenlegi élethelyük határain belül is elképzelhető. Az elhanyagolt gazdasági struktúra túlhaladása érdekében megfogalmazhatók a funkcionális gazdaságfejlesztési elképzelések: koordi-

nált munkájával elindítható az EU regionális gazdasági modellek tervezése, amelyben átláthatóvá válik, hogy mely erőforrásokra lehet felépíteni a régió gazdasági életképességét (prioritások), melyek azok a nemzetközi térségbeli érdekek, amelyek vonzáskörzeteket határoznak meg (nyitott hálózatépítés az új vállalkozások felé). Ha a fiatalok megtalálják ezekben a regionális fejlesztési tervekben saját karrierépítésük esélyeit, akkor nem fognak távoli kontinensekre és országokba költözni.

3. Közösségformálás (pozitív közérzet)

A fiatalok megfelelő közérzetének és egészséges életmódjának kialakulásában a társadalmi stabilitásnak és a biztonságos családnak meghatározó szerepe van. Elsősorban a család intézményére kellene fókuszálni, amihez elengedhetetlen a biztonságos megélhetés, vagyis az elegendő jövedelem, a stabil értékrend, egy követhető családmóddal. Ha az állami intézkedések, az iskola eredményes nevelési szerepe és a család értékstabilizáló ereje elegendő, akkor mindez jelentősen hat a közösségformálásra, a valahova tartozás érzésének biztonságos kifejesztésére. Ez által csökkennek az egészségkárosító elemek és növekszik a pozitív közérzet. A fiatalok társadalmi de-motiváltsága elkerülhető helyes értékrend fejlesztéssel (otthonteremtő, közösségi programokban), miközben megtanulhatják összehangolni a karrierépítési célokat a gyermekvállalási szándékkal.

A vajdasági magyar értelmiség száma zsugorodik. Anélkül, hogy számon kérnénk egyes sorspályák alakulásának okát, igyekeznünk kell megőrizni a kisebbségi közösség kreatív és tetterre kész értelmiségét, mert nélkülük nehéz a közösség-szervezés, a képzés, vagy a politikai önszerveződés is. Negatív tendenciaként jelentkezik a szegregáció. Egy közösségből nem hiányozhat az átfogó tudományos kutató, a pedagógus, a nép egészségét őrző orvos, a kultúrát terjesztő művész, színész. Akkor nagy a gond, ha a kisebbségi azonosságot sújtó fejlemények az oktatásban gátolják az értelmiségi utánpótlás folyamatosságát. Veszélyeztettségről beszélünk, ha akadozik a fiatal értelmiségi rétegek munkavállalási lehetősége és beszűkül a közéleti szereplése.⁹ A kilencvenes évektől jelentkezik a fiatal értelmiségi rétegek vékonyodásának és hatókörének a problémája (tömeges elvándorlás). A vajdasági magyar kultúra és tudomány hangadó értelmisége körében a tagoltság és az előregedés tendenciái jelentkeznek.

9 A nyolcvanas évek végéig a vajdasági magyar kultúrában jól elkülöníthető ifjúsági szubkultúráról beszélhettünk (pl. Képes Ifjúság, Új Symposion köré csoportosult fiatalok). A kilencvenes években ez a szubkultúra összeroppant. Ma az elkülönülő ifjúsági szubkultúráról egyre kevésbé beszélhetünk (Losonc, 2003: 245). A háborús megrázkódtatások, majd az azt követő gazdasági krízisek miatt, az értelmiségi exodus szinte folyamatos. Számos fiatal értelmiségi műhely, egyesület és klub oszlott szét.

4. Emigrációs szándék követése (transznacionális migrációirányítás)

A megnövekedett emigráció a szerbiai magyar fiatalokat jelentősen érinti. A többes mozgások gyakoribbá válásával párhuzamosan egyéb jelenségeket is észlelünk: többes lakóhely, többes állampolgárság, többes állás (munkahely), többes identitás, társas kötelék (családi, házastársi, élettársi, baráti) (Illés, Kincses, 2009). Bilaterális egyezményekkel, adminisztrációs eszközökkel és kapcsolattartó irodák által kell kísélni és egyúttal megkönnyíteni a fiatalok (tanulás és munkavállalás célú) mozgását a Kárpát-medencében. Meg kell határozni a „cirkulálók” jogi státusát. (Kincses szerk., 2012: 184) Fontos foglalkoztatáspolitikai cél, a munkaerő-piaci kereslet és kínálat „földrajzi” összeegyeztetése, a munkavállalók mobilitásának a segítése. Információ bázis szükséges a nemzetközi munkaerőpiac igényeinek felismeréséhez.

A migránsok egy része potenciális visszatérő, ugyanis a Magyarországon letelepedők gyakran járnak haza, a szülőföldön hagyott ingatlant legtöbbször nem adták el. A migrációs lakossági hálózatok sajátos és gyakorlatias logikával működnek; például Magyarországon dolgozni, Szerbiában költeni. A kettős állampolgárság lehetősége egyrészt a nemzeti tudat megerősítését jelenti a vajdasági magyarok esetében, mások európai útlevélhez jutva külföldi munkalehetőséget szeretnének.¹⁰

Összefoglaló

Szerbia átalakuló társadalmában, az egyes régiókban élő aktív lakosság ténykedésén és rugalmasságán múlik, hogy tud-e alkalmazkodni a gyorsan változó munkaerő-piaci körülményekhez. A fiatal generáció a háború és megannyi gazdasági krízis után próbálja megtalálni a társadalmi pozicionálás lehetőségeit. Az ifjúságkutatások alapján, a Szerbiában élő magyar ifjakban megvan a kisebbségi életérzés és azt véli, hogy pluszenergiával kell biztosítani a társadalmi esélyeit.

Az összes egyetemista részarányában az Újvidéki Egyetemen a magyarok száma alig haladja meg a 6 százalékot, ami elenyésző a magyarság 13 százalékos arányához a Vajdaság lakosságában. Az etnikai közösségek hallgatói korlátozott lehetőségekkel szembesülnek (iskolaválasztási preferencia, tannyelv, földrajzi és racionalitási elveken alapuló iskolaválasztás, költséghatékony viselkedés). A régióban az oktatási szakválasztást figyelve jellemző, hogy a pedagógia, művészet, bölcsész- és humán

10 Vajdasági kérdőívvezetésünk (Gábrity Molnár, Takács tanulmánya Kincses (szerk.), 2012) során 2012-ben, arra a kérdésre, hogy „Ön szerint, ha felveszi, miért veszi fel a magyar állampolgárságot egy vajdasági magyar?” a válaszok megoszlása így alakult: 48,1 százalék szerint azért, hogy könnyebben utazhasson az EU-ba, tanulhasson vagy vállalhasson ott munkát, 31,3 százalék szerint hogy nemzeti identitását a szülőföldjén megmaradva erősítse. A válaszadók az is fontos (13 százalék), hogy EU-s útlevél birtokában Nyugaton telepedhessen le; csak 7,6 százaléknak azért kell állampolgárság, hogy Magyarországra költözhessen.

tudományok szerbiai átlag feletti képviselte. Fontos feladat kidolgozni a dinamikus szakváltást, multidiszciplináris szakpárok beindítását, az észak-vajdasági régió gazdasági és piaci igényeivel összhangban. A fiatalok többsége nem végez a képzettségének megfelelő munkát és munkahely-változtatást tervez, vagy készek szakmai továbbképzéseken részt venni, de akár külföldre is távozni.

A vajdasági fiatal, szakképzett korosztály szándéka a magasabb életszínvonal és a kereseti lehetőségek függvényében preferálja a külföldre vándorlást. A vajdasági magyar fiatalok migrációs típusai: (főleg Magyarországon) tanuló, vagy friss diplomásként vállal munkát illetve kiköltözik idegen országba, jobban megfizetett munkalehetőség vagy vállalkozás céljából. A vajdaságiak mozgásteret, nyitott munkaerőpiacot igényelnek, átjárható országhatárokat szeretnének, mert a fiatal generáció bezártnak és esélytelennek érzi a területet ahol él.

Irodalom

- ÁGYAS RÉKA 2014: *Délvidéki fiatalok kihívásai ifjúsági kötődésű szervezetek képviselőjének szemszögéből, Külhoni Magyar Ifjúság–2014*. Budapest, Nemzetstratégiai Kutatóintézet.
- ÁGYAS RÉKA–NOVÁK ANIKÓ–RÓZSA RITA–ZSIVITY TÍMEA 2013: Vajdaság. Regionális jelentés. In: *Aranymetszés 2013. Kárpát-medencei magyar doktorandusz életpálya vizsgálat*. Budapest, MTA Domus program 2012/13. 49–63. Elérés: http://mta.hu/data/cikk/13/18/48/cikk_131848/352_palyamunka_%281%29.pdf [2015. június 14.]
- DIÓSI VIOLA 2002: A fiatalok és a közélet. In: GÁBRITY MOLNÁR IRÉN–MIRNICS ZSUZSA (szerk.): *Holnaplátók, Ifjúsági közérzetmérés*. Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság. 39–76. o.
- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN–T. MIRNICS ZSUZSANNA 2002: Vajdaság. In: SZABÓ ANDREA–BAUER BÉLA–LAKI LÁSZLÓ–NEMESKÉRI ISTVÁN (szerk.): *Mozaik 2001, Gyorsjelentés, Magyar fiatalok a Kárpát-medencében*. Budapest, Nemzeti ifjúságkutató Intézet. 240–288. o.
- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN 2007: Vajdasági magyar fiatal diplomások karrierje, migrációja, felnőttoktatási igényei, In: *Karrierutak vagy parkoló pályák? Friss diplomások karrierje, migrációja, felnőttoktatási igényei a Kárpát-medencében*. Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 211–272. o.
- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN 2008/a: Tájékozódásunk a materiális és immateriális tényezők ölelésében, In: GÁBRITY MOLNÁR IRÉN–MIRNICS ZSUZSA (szerk.): *Regionális erőnlét, A humán erőforrás befolyása Vajdaságban*, 9–72. o. <http://gabritymolnariren.com/regionalis1.pdf> [2015. június 25.]

- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN 2008/b: *Oktatásunk láttelepe*. Újvidék–Szabadka, Fórum Könyvkiadó, Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar. 1–176. o.
- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN 2014: Az ifjúságkutatások a Vajdaságban. In: BALI JÁNOS–MARELYIN KISS JÓZSEF (szerk.): *Metszetek. Külhoni magyar ifjúságkutatás 2014*. Budapest, Nemzetstratégiai Kutatóintézet. 14–35. o.
- ILLÉS SÁNDOR–KINCSES ÁRON 2009: Migráció és Cirkuláció. (Migration and Circulation.). – Statisztikai Szemle 87. (7–8): 729–747. o.
- INNOAXIS–The borderline as an axis of innovation (2010–2011). IPA HUS-RB/0901/2.1.3. Lead Beneficiary: Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, Pécs, Alföldi Tudományos Intézet, Kecskemét. Project Partner: Regionális Tudományi Társaság Szabadka, Mórahalom Város Önkormányzata. Elérés: <http://www.innoaxis.hu/> [2014. február 28.]
- INFORMACIJA o sistemu vrednosti studenata u Vojvodini, 2004: Pokrajinski sekretarijat za sport i omladinu, Novi Sad. Elérés: <http://sio.mycpanel.rs/sio.vojvodina.gov.rs/images/Dokumenta/Omladina/Istrazivanje/SistemVrednosti2004.pdf> [2014. április 30.]
- KINCSES ÁRON (szerk.) 2012. *Szerb állampolgárok Magyarországon, kutatásanyag társszerzőkkel*. Budapest, Európai Integrációs Alap. 40–68. o.
- LOSONC ALPÁR 2003: A vajdasági magyar értelmiségi szerepkörrel kapcsolatos dilemmák, In: GÁBRITYNÉ MOLNÁR IRÉN–MIRNICS ZSUZSA (szerk.): *Kisebbségi létjelenségek*. Szabadka, Magyarságkutató Tudományos Társaság. 239–262. o.
- POPIS 2002 – Népszámlálás 2002. Saopštenje SN 30. Beograd: Republički zavod za informatiku i statistiku
- STATISTIČKI GODIŠNJAK SRBIJE 2012: Republički zavod za statistiku, Beograd. Elérés: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?p-Key=82> [2014. április 20.]
- STRATEGIJA regionalnog razvoja Republike Srbije za period od 2007 do 2012. Beograd. http://www.raris.org/download/regionalizacija/Strategija_regionalnog_razvoja%20Srbije.pdf [2014. április 20.]
- TAKÁCS ZOLTÁN–GÁBRITY MOLNÁR IRÉN 2012: PhD. karrier-utak, érvényesülési pályák, emigráció a vajdasági magyar doktoranduszok körében. In: FRANCIŠKOVIĆ DRAGANA–HÓZSA ÉVA (szerk.): *Évkönyv, Tanulmány gyűjtemény*. Szabadka, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar. 180–190. o.
- TAKÁCS ZOLTÁN 2013: *Felsőoktatási határ/helyzetek*. Szabadka, Magyarságkutató Tudományos Társaság.

- T. MIRNICS ZSUZSANNA 2002: Élhető élet és kisebbségi távlatok, Hatalomváltás és jövővárás. In: GÁBRITY MOLNÁR IRÉN–MIRNICS ZSUZSA (szerk.): *Holnaplátók*. Szabadka, Magyarságkutató Tudományos Társaság. 39–76. o.

Mirnic Károly¹

Európai régiótól a rossz irányítású balkáni vilájetig

„*NON PROGREDI EST REGREDI*”

ABSZTRAKT: Az első világháború után az akkori európai fejlettségű Vajdaság az Osztrák–Magyar Monarchiától a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területéhez került, azon belül is Szerbiához. A szerb regionális politika már akkor is felismerte azt a tényt, hogy egy jóval fejlettebb területet kapott, az eddigi területeinél. 1919 óta a mindenkori szerb politika úgy tekint az északi tartományra, mint arra, amelyet folyamatosan ki lehet zsákmányolni, hogy a délebbi területek gazdaságát ezáltal segítsék. A munkában ennek a folyamatnak az egyes állomásaira világítok rá.

KULCSSZAVAK: első világháború, Vajdaság, Szerbia, kizsákmányolás

A Kárpát-medencét túlnyomórészt síksági jellege és kitűnő minőségű termőföldje, mezőgazdasági adottságú európai régióvá tette évszázadokon keresztül. Bár a nyugat-római civilizáció határán helyezkedik el, a Nyugat szemében a Kárpát-medencei régió sohasem volt periferális jelentőségű a gazdasági életében. Ellenkezőleg. Rendkívül szerteágazó cserekapcsolatai voltak. Lombardia az Alpoktól déli, a Kárpát-medence az Alpoktól északi népességet látta el mezőgazdasági termékekkel. Kapcsolatai nem csak Bécsig, hanem Augsburgig és a többi körülötte lévő kézműves-ipari központig érezhetőek voltak.

A Kárpát-medence mezőgazdasági jellege, amely jelentős európai régióvá tette, csak tovább fokozódott a 19. században. Ekkorra Európa lakossága elkezdett gyorsabban növekedni. Ez lehetővé és szükségessé tette, hogy az angol ipari forradalom találmányait, szinte elsőként, itt a Kárpát-medencében kezdjék alkalmazni a mezőgazdaságban, a talajművelésben. A legkorszerűbb agrotechnikai megoldások alkalmazása eredményesen növelte a mezőgazdasági termelés fizikai volumenét. Ez lehetővé tette az őslakos népesség gyarapodását és ellátását, nemzetiségre való tekintet nélkül, a régió minden kistérségében. Ezen túl, európai mértékben is nagyon jelentős mezőgazdasági kivittelt tett lehetővé. Igaz, hogy 1492 után gyorsan kezdett meghonosodni a burgonya termesztése is Nyugat-Európában, (úgy is, mint háztáji, s úgy is, mint monokultúra) a Kárpát-medencei mezőgazdasági termékek iránti kereslet ennek ellenére nem csökkent a nyugati és chicagói terméktőzsdéken. A kivittel továbbra is jövedelmező maradt. Ez elősegítette Európa egyik legsűrűbb vasúthá-

1 Mirnic Károly, nyugalmazott szociológus, Szabadka

lőzatának létrehozását, a rendkívül fejlett feldolgozó ipar gyors fejlődését, az európai jellegű urbanizációt, amelyet a török hódoltság 150 évre megakasztott. A régió minden szögletében még a kis mezővárosok központjai is fővárosi jelleget kaptak!

Ha nem történik meg az a balsors, amely Európát elvezette az első világháborúba, a Kárpát-medence sokat „ledolgozott” volna a társadalmi-gazdasági lemaradásából, és felzárkózott volna a Nyugathoz.

Ez a tanulmány csak szerb fordításokra fog a továbbiakban hivatkozni. Ezek szerint az egységes Kárpát-medencei régió déli része, amelyet a magyarok csak Délvidéknek, a szerbek Vojvodínának (Vajdaságnak) neveznek, gazdasági fejlettség tekintetében azonos szinten volt Budapesttel és a régió szlovének lakta részeivel. (Hrabar, 1984)

Az első világháború után a Kárpát-medencét, az addig egységes európai régiót, feldarabolták. Ez tragikus következményekkel járt, nem csak az itt élő soknemzetiségű közösség, hanem Nyugat-Európa számára is. Nyugat-Európa elvesztette a hozzá legközelebb fekvő megbízható ellátó régióját, amely minden tekintetben tovább fejleszthető lett volna. Komparatív előnyei számára olcsó ellátást, a régió számára biztos jövedelemszerző (rentábilis) jövőt biztosítottak volna.

Az egységes mezőgazdasági régiót szétarabolták. Egyes részeit „utódállamok” szakították ki. Tették ezt azzal az ígérettel, a győztes nagyhatalmak előtt, hogy a nekik juttatott részeken biztosítani fogják az európai gazdasági viszonyokat, és a szétszakított részek közötti további akadálytalan együttműködést. A Kárpát-medencei régió déli része a Szerb–Horvát–Szlovén (később Jugoszláv) Királyságnak jutott.

Még a béketárgyalás folyamatában megnyilvánult a martalóc, harctéri fosztogató, vészjósló jövőkép: Szerbia kormánya 1919. július 21-én jegyzőkönyvet juttatott el a békekonferenciához. Ebben az áll, hogy nem fogja aláírni a „békeszerződést”, ha nem lesz „korlátlan szuverenitása” a területeken (voltaképpen a szerződésből azonnal diktátumot csinált). A szerb küldöttség egyik vezetője (Bošković) a béketárgyaláson 1919. augusztus 21-én megismételte, hogy a „szerzett” területeken csak Szerbia lehet a „korlátlan” úr, még akkor is, ha netalán ezt a győztes nagyhatalmak másként látnák és akarnák. Slobodan Jovanović, kétségkívül a szerbek legműveltebb jogásza (a mai napig), odahaza alakította a hangulatot: Szerbia nem lehet „fél szlovén”; Szerbia nem lehet „capitas diminutio”; Szerbiát nem lehet idegen államok „védecekként” kezelni; Szerbia nem „gyámsági terület”; Szerbia „szilárd állam” akar lenni”.

A küldöttség 1919. szeptember 3-án, minden szuverenitást korlátozó elvet elvetett, 1919. szeptember 6-án azt követelik, hogy a még akkor alakulóban lévő Népszövetség se szólhasson bele utólag Szerbia belügyeibe; nincs mit ellenőrizni Szerbiában; a szerb akarat és szándék egységes és korlátlan. A szerb kormány és kormányküldöttség 1919. szeptember 8-án külön kihangsúlyozza, hogy a szerzett

területek – szerb területek; Szerbia területén Szerbia „rendelkezik”; ez nem lehet a békekonferencia tárgya. A küldöttségnek 1919. szeptember 10-én alá kellett volna írni a békeszerződést. A szerb küldöttség azonban megtagadta. Két nappal később, 1919. szeptember 12-én továbbra is csak szerb Vajdaságról beszéltek. A küldöttség tagjai nyíltan előadták szándékukat: a macedónokat („dél-szerbiaiakat”) és a többi jelentéktelen számú – de a vesztes oldalán álló – etnikumokat is asszimilálni fogják.

A színjáték folytatódott. A franciák 1919. szeptember 26-án demarsot küldtek a szerb kormányhoz: legyen „engedékenyebb”. Ezután három hónapos halogatás után 1919. december 5-én a szerb küldöttség végül aláírta a békeszerződést. Ugyanis, időközben tudtukra jutott: a nekik ígért régió-rész esetleges revíziója angol-amerikai részről, mely szerint Bácska a Ferenc-csatornáig mégis maradjon Magyarország része. Ettől valóban megijedtek. Hiszen mindig is területszerzés volt a céljuk, és e területen a martalóckodás (nemzetközi jog által ellenőrizetlen cselekvés). A Kárpát-medence egy egységes mezőgazdasági régió volt; Bácska egész része. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság 1919. december 5-től megkapta Dél-Bácskát, a térség legtermékenyebb részét, Bánát jelentős részét és Szerémséget.

Szerb részről nem történt semmi meglepő. Amit ígértek, meg is tették. A vasúti hálózat működését vagy megszüntették, vagy tönkretették (felszedték a síneket). A Kárpát-medencei régió egységes vasúthálózatát gyakorlatilag azonnal tönkretették. A térséget hermetizálták, kizárták Európa gazdasági vérkeringéséből. Ezután:

- a. Rendkívüli adókat vezettek be a „szerzett” régióban.
- b. A mezőgazdasági termékek árát, minden közgazdasági elvet semmibe véve, önkényes tisztviselői akarat szerint határozták meg. A mezőgazdasági termelés a nemzetközi árupiacon veszteségesse vált egyik napról a másikra.
- c. A „szerzett régióban” többé nem pénzelték beruházásokat, hiteleket nem folyósítottak.
- d. Ellenkezőleg, az ipari létesítmények jelentős részét leszerelték és Közép-Szerbiába telepítették. (Ezt még egyszer, 1946 és 1948 között megismételték).
- e. A régióba azonnal betelepítettek 100.000 szerbet a magyar és német lakta helységekre vagy azok közé.
- f. Éppen azokat a nagybirtokokat, amelyek a legkorszerűbb agrotechnikai módszereknek köszönhetően rentábilisak voltak a világpiacon, kisajátították, és földreform címén kizárólag a szerbeknek juttatták.

Mindenkor és mindenütt helyet adtak a szabad rablásnak, zaklatásnak, pogromoknak. Szerbia 1919 óta (a mai napig), a „szerzett régió-részben” politikailag bizonytalan országrészt lát, és úgy is kezeli: gazdaságilag kihasználja. Vajdaság, ahogy ma nevezik ezt a részt, 1918 és 1928 között az ország népességének 11,5 százalékát adta, de az országban begyűjtött adó 25 százalékát. 1928 és 1941 között jelenték-

telenül enyhített ezen az adóprésen (Končar, 1966). A kezdetek kezdetén 1921-ben 36,9% adót fizettetek, azzal a megfontolt céllal, hogy a nagybirtokos vállalkozókat az ország elhagyására, távozásra kényszerítsék (Hrabar, 1982). A szerb állam Vajdaság területén 22-féle adót szedett be (Boarov, 2001).

A nagybirtokokat úgy osztották fel, illetve olyan földreformot hajtottak végre, hogy a magyarokat teljesen kizárták belőle. A földnélküli magyar népesség százlékát ezáltal 32-ről 41-re emelték (Vrkotić, 2001; Gaćeša, 1980; Avramović, 1965a; Vojvodani o Vojvodini, 1928). Tönkretették a már kiépített öntözőcsatornákat (Avramović, 1965b)

A közvélemény-kutatások szerint a szerbek legnagyobb költője, a román Vasko Popa, regényírója Miloš Crnjanski volt, aki Magyarországon, Csongrád városában született. Nagyon szerb érzelmű író volt, de azért felülkerekedett benne az írói becsület. Írásaiban sokszor visszatért arra, hogy ami a Bácskában, Bánátban végbement, nem más mint rablás, fosztogatás (Crnjanski, 1989). Vasa Stajić is arról ír, hogy senki és semmi nem adott okot arra, hogy a szerbek a Vajdaságban ilyen gyilkos gyűlölettel raboljanak, fosztogassanak, martalózkodjanak, Petranović (1992) indok nélküli gyűlöletről beszél.

A következő 1945–1990 közötti korszak még borzalmasabb volt a régió, a Vajdaság, a Tartomány történetében. Emberéleteket követelt. A területén genocídium és etnocídium történt. Ebben a korszakban felszámolták a régió-rész európai jellegét. Megvalósították azt a rögeszmét, hogy szerb többségű legyen a régió lakossága (mintha a lakosság nemzetisége lenne az egyedüli jog, megtartó tényező egy régió hovatarozásában).

A Vajdaságba a katonai közigazgatás erejével 1948-ig betelepítettek 225.000 szerbet (Grupa autora, 1986). Civil szervezetek (Harcos Szövetség stb.) útján a betelepítés azonban egészen 1989-ig akadálytalanul tovább folyt. A németeket legyilkolták, haláltáborokba, fogolytáborokba zárták. Jogfosztottak lettek, törvényen kívül helyezték és kollektív bűnössé nyilvánították őket. Ez lehetővé tette, hogy konfiskálják minden vagyonukat. Aki véletlenül életben maradt, azt száműzték. A magyarokon példátlan és okatlan vérbosszút hajtottak végre. A legyilkoltak száma elérhette a 20.000 főt, a száműzötteké a 40–50.000 főt. A szerb partizánok és a kommunista bürokrácia beköltözött a németek, zsidók és magyarok házaiba és vagyonába.

Az egységnyi termőföld a Vajdaságban valóban két és félszer nagyobb jövedelmet ad, mint Közép-Szerbiában. Jobb minőségű. Ennek ellenére a vajdasági földművesre négyszer nagyobb adót vetettek ki, mint közép-szerbiaira (Grupa autora, 1986). Ennek az lett a következménye, hogy a gazdaság egész évi 5–6%-kal, a mezőgazdaság csaknem évi 10%-kal csökkent 1948 és 1952 között. Látható, hogy a mezőgazdaságban megtermelt jövedelmet átömlesztették az iparba. Az ipari léte-

sítményeket azonban nem a Vajdaságban, hanem Belgrádban és Közép-Szerbiában hozták létre.

Ha egy régió belső és külgazdasági kapcsolatait a szomszédos országokkal, amelyekkel évszázadokon keresztül egy egészet alkotott, hermetizálják, hiába építenek Duna–Tisza–Duna-csatornát (1957–1977 között). A csatornából a mai napig sem a gazdaság egészének, sem a mezőgazdaságnak nincs haszna. Ezt a csatornát és még néhány csatornát a szomszédos országok összefogása – amelyeknek részei egy régiót alkottak a múltban – kellett volna, hogy megépítse. Akkor európai jelentőségű vállalkozás lett volna. Most csődtömeg. A Duna–Tisza–Duna-csatorna sohasem lett gazdaságot, sem mezőgazdaságot fejlesztő tényező. Az ország külgazdaságát sem segítette. Mára vize öntözésre használhatatlan, fürdésre alkalmatlan, szennyezett, sokféle fertőző. Karbantartására nincs pénz.

Az 1945–1969 közötti időszakban – az 1966-os rögzített árakba átszámítva Vajdaság mezőgazdaságából átömlesztettek Szerbia más részén létesült iparba, a durva becslés szerint 2 milliárd akkori dollárnak megfelelő jövedelmet. Szerbia gazdasági növekménye 28,8 volt, Vajdaságé csak 23,6. Ennek megfelelően Közép-Szerbiában a nemzeti jövedelem növekedése 1947–1964 között 7% volt, Vajdaságban meg 6% lehetett; 1960–1964 között 8,6%, illetve 6,3%; 1966–1975 között 5,5%, illetve 5%, folyó árakban számítva (Boarov, 1978). Mivel a társadalmi termék (nemzeti jövedelem) növekedését folyó árakon mutatták ki, ezek a mutatók nem reálisak (tartalmazták az évi inflációt is).

Az ország gyorsan veszítette a növekedés erőforrásait. A központosított gazdaságpolitika veszített szervező, mozgató erejéből. Ekkor helyesen a decentralizációban keresték a kiutat. Vajdaságban ez elég jó eredményt adott. Vajdaság lehetőséget kapott, hogy önkezdemenyezően megemelje a beruházási rátát 22,6-ról 31,1%-ra. Ugyanakkor a béreket hagyta 25%-on, amikor Közép-Szerbia éppen azokat 32%-ra emelte. Természetesen, abban az 1970–1986-as időszakban évről-évre volt kilengés egyik irányba és a másikba is.

Miért volt engedékenyebb Belgrád? Azért, mert 1980-ban Közép-Szerbiában az egy főre eső nemzeti jövedelem elérte a vajdaságit, és a lehetőség megmaradt Vajdaság későbbi „megcsapolására”. Ezt a lehetőséget Belgrád mindig a kezében tartotta, onnan ki nem eresztette.

Már 1990-ben ismét visszatért a régi gyakorlathoz. Az 1990-es köztársasági alkotmány megszüntette a Vajdaságot, mint alkotmánnyal rendelkező jogalkotó régiót. Az újabb jogi manipulációk meg akarták szüntetni, mint földrajzi fogalmat is. Már a Jugoszláv Királyságban megvolt ennek a tapasztalata. Gyakorlatot szereztek benne, amikor az egész országot és a Vajdaságot is új politikai-közigazgatási egységekre osztották. Vajdaságnak az egyes részei dunai, szávai, moravai és drinai bánsághoz kerültek, közvetlenül a második világháború előtt. Ez alkalommal ez mégsem

történt meg. A földrajzi fogalmat egyelőre meghagyták. Szerbia azonban erősen központosított politikai hatalmú és gazdasági irányítású állam maradt. Egységes Szerbia (Jedinstvena Srbija) lett.

Az 1990–1999-es időszak a balkáni háborúk sorozatával kezdődött, és Szerbia NATO-bombázásával fejeződött be. Ebben az időszakban a Vajdaság nemzedékek által teremtett nemzeti vagyonának jelentős része megsemmisült (utak, hidak, középületek, közraktárak, kőolaj-finomító – a legkülönbözőbb infrastrukturális létesítmények sokasága). Ez az, amit közvetlen kárként értelmez a jog: „domnum emergens”. Ennek a közvetlen kárnak az értéke a közvélemény előtt ismeretlen. A becslések kezdetben 100 milliárd dollárra, utólag 30–40 milliárd dollárra vonatkoztak. A nemzeti vagyon megmaradt részénél a karbantartás katasztrofális.

A közvetett károk, amit a jogban „lucrum cessans”-ként kezelnek, a gazdaság működtetéséből, illetve nem működtetéséből erednek. Feltételezik, hogy 1989 után, a rákövetkező 12 évben, csak abból, hogy álltak a gépek és gyári berendezések, a Vajdaságban 28 milliárd dollár kár keletkezett – azaz ennyi volt a GDP kimaradása. Ehhez még sok mindent hozzá kellene adni! Például a rablóprivatizációból eredő vagyoni értékvesztést és kárt (ami domnum emergens és lucrum cessans is egyszerre gazdasági szempontból). A rablóprivatizáció rejtheti magában az ellopott és elfecsérelt legtöbb milliárd dollárt. Hasonlóképpen a „működő” vállalatok egymás közötti adóssága (a szállítók iránti kötelezettségek nem fizetése), s végül a külgazdaság – külkereskedelem volumenének a zuhanása – alacsony szerves összetétele (nem tartalmazott korszerű szaktudást igénylő termékeket) stb.

Nyugati közgazdászok Szerbia közvetlen és közvetett kárát 1989–2000 között 700–1353 milliárd dollárra teszik. (Külön Vajdaságra sehol sem láttam becslést). A becslések mindig abból indulnak ki, hogy hány százalékos lehetett volna az átlagos növekmény, növekedési ráta. Például 5-os növekedés esetén a kár még mindig 489 milliárd dollár maradt volna, 3%-os évi növekedés esetén 567 milliárd dollár, 0–1%-os növekedés esetén 653 milliárd dollár.

Ettől függően Szerbia 15 év alatt, 25 év alatt vagy 35 év alatt tért volna vissza az 1989 év végi szintjére. (Megjegyzem: a szerbiai közgazdászok 2012-ben az évi kongresszusukon továbbra is 35 éves lemaradásról beszéltek. Nyilvánvaló, hogy egész idő alatt a képzelet birodalmában vagyunk; a valóságtól még a közgazdászok is el tudnak rugaszkodni. Az igazság az, hogy nem tudjuk, hogyan alakultak volna az események). Az azonban bizonyítható, hogy a munkanélküliség elérte az 50%-ot (a világbank jelentése szerint is 800.000 ember maradt munka nélkül, a szürkegazdaságban 500.000–1.000.000 ember talált menedéket; a vállalatokon belüli munkanélküliség – munkaerő-felesleg is 650.000–700.000 fő volt). Az országban a munkanélküliség másodpercekben, percekben, órákban kifejezve emelkedett. Nem csak a pénzromlás, a munkanélküliség, de a kivándorlás is nagyméretű volt. Ugyanakkor

Vajdaságba került a szerb menekültek legnagyobb része, akik közül több százan, ezren itt le is települtek.

A háborúk költségeinek aránytalanul nagy részét Szerbia a Vajdasággal fizette meg. Vajdaságban a nemzeti jövedelemnek kevesebb mint 10 százaléka jutott beruházásokra, csökkenő trenddel, az 1990–1996-os időszakban. A hivatalos statisztika is azt mutatja ki, hogy a Vajdaság 1989–1999 között elvesztette nemzeti jövedelmének 27,7%-át – állítólag 8,4 milliárd dollárral többet, mint Közép-Szerbia. A Vajdasági Klub számításai szerint Vajdaságban 1990–2000 között Vajdaság minden egyes polgára 15.000 dollárt veszített a vagyonából! A társadalmi tőke egy foglalkoztatottra eső csökkenése 10.530 dollárt tett ki. A kimutatás szerint a termelő tőke 71%-a megsemmisült. A GDP csökkenése egy főre számítva 13.578 dollárt tett ki – aránytalanul (44%) nagyobb veszteség érte, mint Közép-Szerbiát. Ugyanakkor Vajdaságban mindenki rendszeresen fizette az adót. A 45 községből 34 szerbiai átlag felett, például Szabadka a befizetett adó 4,2 százalékát, Niš 12,6 százalékát, Kragujevac 31,9 százalékát kapta vissza. Évről évre, egy kicsit lefelé, egy kicsit fölfelé módosítottak ezeken az arányokon, de maradtak. Az ilyen adórendszer és jövedelemelvonás Vajdaságot „gazdasági sivatagga” változtatta.

Ha megvizsgáljuk a „regionális politika” mostani helyzetét, azt látjuk, hogy tovább élnek az 1919-ben megfogalmazott, lefektetett és alkalmazott elvek. Szerbiában 2006-ban 1,876.000 tonna kenyérgabona termelt, ebből a Vajdaságban 1,093.000 tonna; a 6,016.000 tonna kukoricából 3,666.000 tonna; a cukorrépából a 3,189.000 tonnából 3,092.000 tonna; napraforgóból a 385.000 tonnából 358.000 tonna; a szója 100%-a Vajdaságban, a kertészeti növények és gyümölcsészet is „exporttényező” volt. A Vajdaságban idáig kibányásztak 20 milliárd dollár értékű kőolajat és földgázt. Ugyanakkor Vajdaság 467 településéből 91,9%-ban csökken a lakosság, elképesztő a nyomor, s a fehér kenyér helyett kenyörögnek a fekete kenyérért a boltokban – mert az olcsóbb. A fiatalok 35–40 százaléka munkanélküli. A 2005–2010 közötti időszakban a mezőgazdasági termelés fizikai volumene vagy csökkent, vagy stagnál.

Szerbiában 2004–2005-ben az összes beruházásokból a mezőgazdaságnak 9,3%-ot, illetve 8,2%-ot juttatott a belgrádi kormány. Vajdaságban ez az összes beruházásoknak 12,7%-a, illetve 10,2%-a. Szerbiában az összes mezőgazdaságban eszközölt beruházásokból a vajdasági mezőgazdasági beruházásokra 27,3%, illetve 21% jutott. A mutatók így is, úgy is csökkenést jeleznek.

A gazdag Vajdaságban egy háromtagú háztartásban az egy főre eső évi fogyasztás 10.949 dollárt tett ki 2006-ban. Akinek egy kicsi kedve támadna a számoláshoz, eljutna a következtetéshez: a gazdag Vajdaságban nem érdemes élni.

A 2012-re vonatkozó hivatalos statisztikai adatok szerint a GDP maradt 1 százalék alatt. Ami egy helyben topog (ugyanazon a szinten van), az csökken, mondták

már a rómaiak is 2000 évvel ezelőtt. Világos, hogy a nemzeti vagyon csökken, értéktelenedik Szerbiában. Szerbia valahol az elmúlt évtizedek valamelyik évében kullog. Lehetséges, hogy 35 évvel van lemaradva? Szerbia úgy akarja leküzdeni a lemaradást, hogy a GDP-t és a beruházásokat központosítja belgrádi és újvidéki szinten. A 2011-es év szerint Belgrád adta Szerbia lakosságának 23 százalékát, s ugyanakkor a bruttó hazai termék 40%-át biztosította. Újvidék adta Szerbia lakosságának 4,7 százalékát, de a bruttó hazai termék 9%-t tudta magáénak.

Ugyanakkor Vajdaság összes népessége Újvidék nélkül, Szerbia teljes lakosságának 22,2%-át adta. A bruttó hazai termékben csak 17 százalék volt a részesedése (A *Politika* napilap 2012. szeptember 15-i száma idézi a Szerbiai Statisztikai Intézet jelentését). Megállapítja, hogy Európában, Szerbiában vannak a legnagyobb regionális különbségek, amelyek tovább éleződnek.

A *Politika* napilap 2012. szeptember 17-i száma arról tudósít, hogy Szerbiában Szabadkán fizetik leglelkiismeretesebben az adót, sőt sikerült az adófizetők számát 36.997 főről 53.921 főre növelni. (S Közép-Szerbiában?) A Magyar Szó 2010. május 15-16-i számában megjelent Radovan Jelašić, Szerbia Nemzeti Bankja volt kormányzójával egy interjú. Tudni kell, hogy Jelašić Magyarországon (Hercegszántó) született. Magyarországon tanult, Magyarország ösztöndíjazta nyugati éveit, szakképzését a legmagasabb szinten. Bevezette a „pénzügyi világ” kapcsolataiba. „Nagy embert” csinált belőle. Ezt mondja Jelašić a vajdasági magyaroknak: „Ne adjátok el a nagyszülői hagyatékot”. Milyen becsületes, s mennyire nem ismeri – a sajátjait.

A Magyar Szó 2012. március 31. és április 1-i számában egy vajdasági magyar képviselővel készítettek interjút. Közölte velünk, hogy „eddig” Szerbia a Vajdaságtól ellopott annyi pénzt, hogy azon meg lehetett volna építeni 310 iskolát. – A képviselő jól kiismeri magát Szerbiában – s felveszi a fizetését. A nepotizmus „kicsi fia”.

S végül szólaljak meg én is. Szerbia nagyon rossz regionális politikát folytatott és folytat. Megakadályozza, visszatartja a határon átívelő regionális együttműködést, a kistérségek együttműködését az országhatároktól függetlenül. Szerbia gazdaságpolitikája lehetetlenné teszi, egy nagy mezőgazdasági régió kialakítását, amely lehetővé tenné, hogy minden szomszédos ország mezőgazdasága világszínvonalon termeljen, és rentábilis export-tényező legyen.

Irodalom

- AVRAMOVIĆ, TEODOR 1965a: *Privreda Vojvodine 1918–1930*. Novi Sad.
AVRAMOVIĆ, TEODOR 1965b: *Privreda Vojvodine*. Novi Sad, Matica Srpska.
BOAROV, DIMITRIJE 1978: *Društveno-ekonomski razvoj Vojvodine*. Novi Sad.
BOAROV, DIMITRIJE 2001: *Politička istorija Vojvodine*. Novi Sad.
CRNJANSKI, MILOŠ 1989: *O Banatu, Banačanima*. Novi Sad.

- GRUPA AUTORA 1986: Društveno-ekonomski razvoj Vojvodine u Novoj Jugoslaviji. Novi Sad, Institut za međunarodne ekonomske odnose. Novi Sad,
- HRABAR, BOGUMIL 1982: Autonomija u Vojvodini 1919–1928, kao reakcija na finansijsko isrpeljavanje i političko zapostavljanje Pokrajine. In: *Godišnjak društva istoričara Vojvodine*. Novi Sad.
- HRABAR, BOGUMIL 1984: Autonomizam u Vojvodini. In: *Godišnjak istoričara SAP Vojvodine*. Novi Sad.
- GAĆEŠA, NIKOLA 1980: Privreda Vojvodine između dva svetska rata. – *Zbornik Matice Srpske za istoriju*. 22. sz.
- KONČAR, RANKO 1966: *Opozicija partije i autonomija Vojvodine 1929–1941*. Novi Sad.
- PETRANOVIĆ, BRANKO 1992: *Srbi u drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd.
- VRKOTIĆ, LAZAR 2001: *Nenaučena lekcija*. Beograd.
- Vojvođani o Vojvodini*. Beograd. 1928.

Csanádi Attila¹

Az információs társadalom

ABSZTRAKT: Az információs társadalomnak az információ, a tudás, az innováció a meghatározó jellemzői. Ebből adódóan az információs társadalom leírható információs gazdaságként és a tudás gazdaságaként is, hiszen az információ tudás alapú értelmezésének, felhasználásának a módja az, ami újat, innovációt – szellemi vagy anyagi terméket produkál. „Az a posztindusztriális társadalom, amelyben a foglalkoztatottak nagy része nem vesz részt megfogható javak előállításában” (Daniell Bell).

Az ITS közgazdasági társfogalma a tudásgazdaság vagy tudásalapú gazdaság, amely szerint az értelem gazdasági hasznosításán keresztül érték jön létre.

KULCSSZAVAK: információs társadalom, IKT, tudásalapú gazdaság, értékteremtő lánc

Az ITS irányú fejlődés egyik kulcsának tekinthető az információs és kommunikációs technológiák alkalmazásának kiterjesztése, a társadalomnak pedig sajátossága az IKT központi szerepe a gazdaságban és a mindennapi életben. E technológiák széleskörű alkalmazása, jelentős mértékben elősegítheti a gazdaság modernizációját, a hatékonyság és versenyképesség növelését, és így egy új fejlettségi szint, az információs társadalom megvalósítását. Azonban az ITS nem csak az IKT által leírható műszaki szintet jelenti. Az információs társadalomnak az információ, a tudás, az innováció a meghatározó jellemzői. Ebből adódóan az információs társadalom leírható mint információs gazdaság és tudásgazdaság is, hiszen az információ tudás alapú értelmezésének, felhasználásának a módja az, ami innovációt – új szellemi vagy anyagi terméket produkál. Az ITS közgazdasági társfogalma a tudásgazdaság vagy tudásalapú gazdaság, amely szerint az értelem gazdasági hasznosításán keresztül érték jön létre.

Az információs társadalom vizsgálata, izgalmas feladat, hiszen mint e kutatás célja, rámutathat arra, melyek azok az IKT-eszközök, amelyek a gazdaság fejlődésének, tudásalapú gyors felvirágoztatását eredményezhetik, s milyen elméleti tudással kell rendelkezünk, hogy megértsük a tudásalapú gazdaság összefüggéseit. Az elméletek vizsgálata egyúttal, rávilágít az információs társadalom megvalósításával kapcsolatos problémákra, másrészt, egyfajta jövőképet is elővetít. Kutatásomban be szeretném mutatni, hogy a különböző ITS-re vonatkozó elméletek szerint az információs társadalom fejlettségi szintje mily módon határozza meg a gazdaság helye-

1 Csanádi Attila, doktorjelölt, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola

tet, az adott ország, régió gazdasági fejlődését, valamint arra teszek kísérletet, hogy bebizonyítsam, az információs társadalomban értéktermelő, értékteremtő láncolat létezik.

Jelen munkám a leendő disszertációm anyagán alapul, amely az ITS elméleti megközelítését célozza meg. Bemutatom a témával kapcsolatos szakirodalmat, az eddigi kutatások eredményeit, és a fenti állításaimra, hipotéziseimre keresek bizonyítást a leszűrt konklúziókból. Reményeim szerint a kutatás rámutat arra, hogy a régió fejlődésének záloga a gazdaság tudásalapúvá formálásán múlik. Ez a tudásalapú gazdaság az információs társadalom vívmányain alapul. A gazdaság átreformálásra irányuló folyamatok innovatívak, tudásalapúak, és az információs társadalmon alapulóak kell, hogy legyenek. A gazdasági versenyben maradás, a gazdaság sebességének növelésétől függ, s ez a 21. században nem képzelhető el ITS megvalósulása nélkül.

A kutatás indoklása

Reményeim szerint a kutatás rámutat arra, hogy a régió fejlődésének záloga a gazdaság információs társadalom vívmányain alapuló, tudásalapú serkentésén múlik. Az erre irányuló folyamatok innovatívak, tudásalapúak, és az információs gazdaságon alapulóak kell, hogy legyenek, hiszen az információs társadalomnak ezek a mozgatórugói.

A gazdasági versenyben való helytállás, a gazdaság sebességének növelésétől függ, s ez a 21. században nem képzelhető el ITS megvalósulása nélkül. Kutatásomban be szeretném mutatni, hogy a különböző ITS-re vonatkozó elméletek alapján, az információs társadalom fejlettségi szintje mily módon határozza meg a gazdaság helyzetét, az adott ország, régió gazdasági fejlődését, valamint arra teszek kísérletet, hogy bebizonyítsam, az információs társadalomban értéktermelő, értékteremtő láncolat létezik, amely magán az információn alapul. A jelen kutatás célja az ITS elméleti megközelítése, amely elméleti alapot nyújt egy majdani kutatás során az ITS szerbiai szintjének vizsgálatához, egy összehasonlító elemzéshez szerbiai és a szomszédos magyarországi régiók tekintetében.

Az információs társadalom (ITS) elméleti megközelítése

Az információ korában élünk, és ez a kor egyre inkább az információs társadalom jellemzőivel írható le. Mi is az információs társadalom? Az információs társadalom (angolul information society) elmélete szerint, a társadalomban az információ előállítása, elosztása, terjesztése, használata és kezelése jelentős gazdasági, politikai

és kulturális tevékenység.² Azonban nem ez az egyetlen leírása az ITS-nek. Ennek a fogalomnak az elméleti megközelítésére, leírására sok más fogalom is alkalmazható melyeket megtaláljuk az ide vonatkozó irodalomban. Így az információs társadalom leírható, mint információs gazdaság is. Közgazdasági társfogalma a tudásgazdaság vagy tudásalapú gazdaság, amely szerint az értelem gazdasági hasznosításán keresztül érték jön létre. A kor leírására használatos még az innovációs gazdaság kifejezés, az innovatív társadalom megfelelőjeként. Az információs kor komplexitása a fogalmak sokaságából is adódik.

Ha a századunk paradigmaváltásáról beszélünk, akkor annak meghatározó változói az információ, a tudás és az innováció. A világgazdaság az ipari társadalomból egy új, tudásalapú gazdaság felé tart. Ennek a tudásalapú gazdaságnak a jellemzői, egyik oldalról az információ és tudás szabad létrehozása és forgalmazása (termelői oldal), másik oldalról a hozzáférés és a felhasználók körének eddig soha nem látott kiszélesedése (fogyasztói oldal).³

Az információs társadalom kifejezés az 1950-es és 60-as évek fordulóján jelent meg. Alább felvázolom, bemutatom a jelentősebb elméleteket:

Fritz Machlup amerikai közgazdász – a „tudásipar” fogalma. A tudás szektorát felosztotta 5 szegmensre: oktatás, K+F, tömegmédia, információ technológiák, információ szolgáltatások. E felosztási elvet használva kiszámolta, hogy az USA 1959-ben előállított GNP-jének 29%-át tudásipar adta. Pontosabban úgy vélte, hogy 1947 és 1958 között az információs szektor növekedési aránya kétszerese volt a GNP növekedésének. Ebből vont le azt a következtetést, hogy az Egyesült Államok gyors ütemben halad az információs társadalommá válás útján.

Tadeo Umesao (Japán) 1961-ben használta először az információs társadalom kifejezést. 1963-ban felfigyelt az információs szektor térnyerésére, elsőként fogalmazta meg az információs társadalom „eljövetelét” egyben ekkor használták először az információgazdaság kifejezés.

Yoneji Masuda (Japán) a fogalom terjedéséhez az 1980-ban megjelent *Az információs társadalom, mint posztindusztriális társadalom* című könyvével járult hozzá. Munkájában egy kialakulóban lévő új társadalmat, új minőséget, posztmaterális értékorientációjú jövőprogramot vázolt fel.⁴

Daniel Bell (Amerika Egyesült Államok), a Harvard Egyetem szociológia professzora az első között elemezte az előttünk álló korszak várható társadalmi-gazdasági fejleményeit.⁵ Tudományos igényű prognózisában jelezte, hogy a jövő társa-

2 [http://hu.wikipedia.org/wiki/Információs_társadalom_\(fogalom\)](http://hu.wikipedia.org/wiki/Információs_társadalom_(fogalom))

3 Dr. UGRIN ÉMESE 2011: *Információs Társadalom*.

4 MASUDA YONEJI 1988: *Az információs társadalom*. Budapest, OMIKK.

5 BELL, DANIEL 1975: *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. New York, Basic Books.

dalmában a tudás lesz a legfontosabb erőforrás. Úgy látta, hogy az ezredfordulóra az Egyesült Államok már tudásra épülő társadalom lesz. Könyvének címében a posztindusztriális szóval utal arra, hogy az új társadalmi formáció az ipari társadalom túlhaladását fogja jelenteni. Míg az ipari társadalom gazdaságának központi változói a tőke és a munka, addig a posztindusztriális társadalomban az információ és a tudás dominál.⁶ Szerinte az új társadalmi berendezkedés a telekommunikáción alapul (a közlekedési és energiaszolgáltatási infrastruktúrát követően kiépül ez a „harmadik infrastruktúra”). Új dimenzióként jelenik meg a tudományos és mérnöki tevékenység összeolvadása. Az árutermelő társadalom átalakul szolgáltató társadalommá, ahol a humán jellegű és professzionális szolgáltatások dominálnak. A fordulópontot az jelenti, hogy míg az ipari társadalom átalakító tényezői az energiaforrások és a gépészeti technológia kombinációja volt, addig a posztindusztriális társadalom stratégiai erőforrása az információ és az elméleti ismeretek. A fordulat ígérete a technológia felszabadítása, amely megnyitja az utat az individualitás és a sokoldalúság felvirágoztatásának alternatív formái felé.

„A tudás tények és ideák szervezett halmaza, amely racionális nézeteket vagy kísérleti eredményt mutat be, s amelyet másoknak valamely kommunikációs közegen át, rendszerezett formában adnak át. A tudás új ítéletekből áll” – írja Bell, s hangsúlyozza, hogy ennek a társadalomtípusnak a sajátossága az információtechnológia központi szerepe a termelésben, a gazdaságban és általában a társadalomban. Az információs társadalmat az ipari társadalom örökösének is tekintik. Szorosan kapcsolódik a posztindusztriális társadalom.

Alvin Toffler (Amerikai Egyesült Államok) munkássága során amellezt érvel, hogy az információs társadalom gazdaságának központi erőforrása a tudás. „A központi erőforrás – egyszerű szóval, ami széleskörűen összefoglalja az adat, információ, szimbólum, kultúra, ideológia és értékek fogalmait – a cselekvő tudás.”⁷ Állítása szerint a hatalom nem eltűnik, hanem átalakul a tudás hatalmává. Ez a folyamat a napjainkban lejátszódó legforradalmibb hatalomváltása az emberiségnek.

Peter Drucker (Amerikai Egyesült Államok) 1969-ban feltételezte és hirdette, hogy létezik átmenet a materiális javakon alapuló gazdaság és a tudáson alapuló gazdaság között.

Marc Porat (Amerikai Egyesült Államok) 1977-ben „az információgazdaságban megkülönböztetett egy elsődleges szektort (információ javak és szolgáltatások, amelyeket az információ termelésében, elosztásában vagy feldolgozásában közvetlenül felhasználnak) és egy másodlagos szektort (a kormány és információt nem előállító vállalatok belső felhasználására készülő információ szolgáltatások). Porat az

6 BELL, DANIEL 1980: The Social Framework of the Information Society. In: Tom Forrester (szerk.): *The Microelectronic Revolution*.

7 TOFFLER et al 1994: *Cyberspace and the American Dream: A Magna Carta for the Knowledge Age*.

információ elsődleges és másodlagos szektorának összesített GNP értékét használta az információ gazdaság indikátoraként. Az OECD Porat definícióját alkalmazta az információ gazdaság részesedésének kiszámításához a teljes gazdaságon belül. Ezeken az indikátorokon alapulva az információs társadalmat olyan társadalomként határozták meg, ahol a GNP több, mint a fele áll elő és a munkavállalók több mint a fele aktívan dolgozik az információ gazdaságban.”⁸

Manuel Castells (Spanyolország–USA) az 1960-ban megjelent *Rise of the network society, the information age* című könyvében a posztmodern társadalom, a tudástársadalom, majd a 2004-ben megjelent *The network society* könyve után a hálózati társadalom fogalmak kifejtője.

E fejezet bevezető gondolata volt, hogy az információs társadalom a korunk társadalma. Az információs társadalomnak az információ, a tudás, az innováció a meghatározó jellemzői.

Ugrin Emese (2011) szerint az elnevezések a korszak más-más aspektusát jelölik:

- Információs kor: infrastrukturális/technológiai meghatározottság.
- Tudás kor: szociális dimenzió – társadalmi/kulturális meghatározottság.
- Innovációs kor: gazdasági dimenzió.

Az információ – tudás – innováció egy folyamatot jelölnek, egymástól nem választhatók el. A térbeliség tekintetében a határok felszívódtak, nem beszélhetünk területelvűségről, hiszen pont az információ szabad áramlása, tértelensége valójában a globalizáció infrastruktúrája.

Amikor az idő dimenziójáról beszélünk elsősorban az adat–információ–tudás–használható tudás–innováció–termék relációt kell vizsgálni. Az információs társadalomban ez a reláció szűkült, rövidebb lett. Az adat információvá válása és azon nyomban realizálódó szolgáltatás ma már a másodperc töredéke alatt történik, gondoljunk itt a tőzsdei információkra és az azokat feldolgozó „robot” programokra. De beszélhetünk az idő dimenziójában az egyidejűségről is, példának bármelyik hírportál új híre szolgálhat, amely a világ minden pontjáról azonnal, egyidejűleg elérhető. A 21. századról, az információs társadalomról, a tudás–innováció–termék relációt vizsgálva megállapítható, hogy a tér és az idő integrálódásáról beszélünk. Az információ határtalanra vált, ezért az információ megértéséből, feldolgozásából, aktualizációjából eredő innováció a világ bármely pontján létrejöhet. Az aktualizáció – az információ értelmezése a felhasználó személy vagy közösség tudásától, kreativitásától, műveltségétől és kulturális adottságaitól függ.⁹

Pollányi szerint a tudást csak a megismerő személyével együtt lehet vizsgálni, az információ tehát kulturális meghatározottságú.

8 https://hu.wikipedia.org/wiki/Információs_társadalom

9 Dr. UGRIN EMESE 2011: *Információs Társadalom*.

Schement és Curtis felosztása szerint¹⁰ az információs társadalomnak „6 jellegzetes és meghatározó összetevője” létezik (*Schement–Curtis, 1997*):

- az információs javak (information as a commodity) a mögöttük álló piaci és kereskedelmi folyamatokkal;
- az információipar (information industry), amely az információ üzemszerű előállítására, termelésére, szétosztására és fogyasztására épülő ágazatokat jelent, egy mindinkább globális versenytérben, ahol az információ-export válik a gazdasági „fitness” mércéjévé;
- az információs munka (information work), amely a hagyományos foglalkoztatottsági mutatókat fokozatosan a mind több, munkájából fakadóan információkkal dolgozó munkavállaló (és szakma) irányába tolja;
- a kölcsönös összekapcsoltság (interconnectedness), amely a növekvő társadalmi komplexitást és munkamegosztást az egyre nélkülözhetetlenebb technológiai háttér-rendszereken keresztül aktualizálja, s amely technológia ugyanakkor a hagyományos (elsődleges) társadalmi hálózatok mellé másodlagos hálózatok sorát segíti életre;
- az integrált médiakörnyezet (parallel use of several media), amely az (új) média diszfunkcióival kapcsolatos vitáktól függetlenül a mind nagyobb méretű közösségi formációk meghatározó kohézióképző ereje;
- a technológiai és a társadalmi haladás összekapcsolódása (interaction of technological and social progress), amely a hagyományos (gazdasági, tudományos és politikai) elitekkel szemben új közösségi képleteket erősítenek meg.¹¹

Z. Karvalics László szerint, az információs társadalom meghatározásához még hozzá kell tennünk további összetevőket a fentiek mellé:

- Az információs egyenlőtlenséget (information inequalities). Az adott társadalom belső szerkezetét és az egyes társadalmi csoportok egymáshoz való viszonyának dinamikáját mindinkább meghatározó elv régóta kiegészül regionális és nemzetközi (globális) érvényességgel is. Csak remélhető, hogy a közkeletű terminusok – digitális szakadék (digital divide), információban gazdagok és szegények (info-rich, info-poor) – leszűkítő, feszültség-elvű világával szemben a szempont vizsgálata kiegészül a „szenvtelen” oldal, a „természetes” információs aszimmetriák apológia-mentes leírásával is.

10 SCHEMENT, J. R.–CURTIS, T. 1997: *Tendencies and Tensions of the Information Age*. New Brunswick, Transaction Publishers.

11 SCHEMENT, J. R.–CURTIS, T. 1995: *Tendencies and Tensions of the Information Age: The Production and Distribution of Information in the United States*. New Jersey, Transaction Publishers Piscataway.

- Az információs írástudás (information literacy). A korábbi, számítógépes írástudásra (computer literacy), majd digitális írástudásra (digital literacy) vonatkozó kategóriák mindig is túl szűkek voltak, hiszen a teljes információs és eszközkörnyezet kezeléséhez szükséges jártasság- és képesség-együttesről van itt már szó, vagyis az írás, az olvasás, a térképhasználat, a személyes információkezelés, a nyelvek közti átjárás stb. „összeolvadásáról” egy átfogóbb térben.
- Az információszabadság (freedom of information) és az információs önrendelkezés (information privacy) gyakorlatát.
- Az információs és kommunikációs technológiák (ICT-information and communication technologies) épülő eszköz- és intézménykörnyezet (a mobiltelefonról és az internetszolgáltatótól a pályaudvari információs pulttól át a könyvtárákig és a levéltárákig) individuális, közösségi és társadalmi kéréseit.
- Az anyag- és az energiaközpontúból lassan információközpontúvá váló világképet (informationbased world concept) mint gondolkodás- és cselekvésbefolyásoló erőt.
- Az információtudatos (információs társadalomközpontú) politikai tervezést (information strategy), mint új társadalom- és gazdaságirányítási praxist.

A fenti kategóriák, mint az információs társadalom jelenségvilágának elemei statisztikai és empirikus eszközökkel mérhetőek, illetve kezelhetőek, amikor penetrációt, hozzáférést, attitűdöt, readiness-t (felkészültséget), awareness-t (gyakorlati lépésekben megtestesülő előrettekintő tudatosságot) vizsgálnak a szakemberek.¹²

A tudástársadalom mint a gazdaság egyik fő mozgatórugója

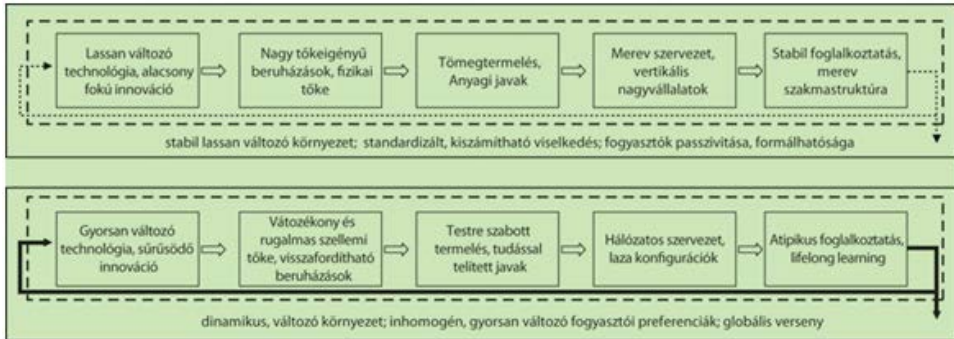
1961 óta amikor Daniell Bell számításai szerint, az USA-ban átbillent a mérce az anyagi és nem anyagi javak között, a nem anyagi javak előállítása javára, arról beszélünk, hogy beköszöntött az információs társadalom kora. S a fejlett országok nemsokára utolérték és követték ezt a trendet. Varga Csaba szerint, „a világon még sehol nincs tudástársadalom, noha jelenleg minden létező társadalomban vannak tudástársadalom-elemek, s a most indult új század közepére a globális társadalomban összefüggő tudástársadalom-szigetek jöhetnek létre. A század második felében megszülethet a globális tudástársadalom.”¹³

12 Z. KARVALICS LÁSZLÓ 2001: Bevezető az információs társadalom tudománytörténetéhez. – *Információs Társadalom*. 1.évf. 1sz.

13 VARGA CSABA 2011: A tudástársadalom eszménye. <http://www.slideshare.net/VargaCsabahu/>

Hámori Balázs–Szabó Katalin az 1. ábrán modellszerűen szembeállítja az ipari gazdaság és az információs társadalom, a tudástársadalom, az ő megnevezésükben, az információs kapitalizmus jellemzőit.

1. ábra: az ipari gazdaság és az információs kapitalizmus

Forrás: Hámori Balázs–Szabó Katalin: A rendszerváltás féloldalassága – A gyenge innovációs teljesítmény magyarázatához.

Az ábra felső részén az ipari kapitalizmus, alsó részén pedig az információs kapitalizmus tulajdonságait foglalták össze, bemutatva az egyes elemek egymáshoz kapcsolódását, illetve a környezetüket is. A modellszerű szembeállítás számos leegyszerűsítést tartalmaz, s még a legfejlettebb országok sem felelnek meg teljesen az információs kapitalizmus fentebbi sémájának. A kérdés azonban igazából az, hogy merre halad egy-egy ország, milyen mélyen és milyen kiterjedten hatották át gazdasági szerkezetét az információs kapitalizmus jellemzői.¹⁴

Mader Béla szerint „a társadalmi fejlődés fő mozgató elvét illetően paradigmatis megjelű változásnak voltunk és vagyunk tanúi. A mértékegységekkel közvetlenül mérhető, mennyiségében pontosan meghatározható, hatásaiban és hatékonyságát illetően elemezhető, általában a tradicionális tőkével összefüggő elemek helyébe más összefüggésrendszer lépett. A társadalom gazdasági (s minden más szokásos jelzővel ellátott) fejlődésének fő meghatározója a ma létező mértékegységekkel nem paraméterezhető szellemi tőke. A helyzetet bonyolítja, s az adatokhoz szokott stratégiákat és elemzőket néha elbizonytalanítja, néha pedig már a pusztán tény tömör közlésénél állítja meg, hogy e fogalom is objektíve nehezen mérhető részelemek összefüggéseiként jelenik meg. Pontosabban fogalmazva szorzataként, hiszen az egyik leginkább elfogadott meghatározás szerint a szellemi tőke nem más, mint a tudás, tehetség és erkölcs szorzata. Az összefüggés egyszerű: bármelyik tag-

14 HÁMORI BALÁZS–SZABÓ KATALIN 2011: A rendszerváltás féloldalassága – A gyenge innovációs teljesítmény magyarázatához. <http://egyenlito.eu/>

jának növekvő arányú jelenléte, netán valamelyikük minimális mértékű előfordulása sokszorozza vagy sokszorosán kibővíti a szellemi tőkét.”¹⁵ Az információs társadalomnak az információ, a tudás, az innováció a meghatározó jellemzői. Ezeknek a folyamatoknak azonban, ahhoz, hogy érték termelődjön összefüggő láncolatba kell lenniük. Érték alatt azt az új szellemi vagy tárgyasult innovációt értem, melyet piaci vagy társadalmi hasznosulás követ. Tehát értékteremtő láncot kell kialakítani.

Az Információs Társadalom értékteremtő lánc

M. Porter világszerte elfogadott és széles körben alkalmazott elmélete és arra épülő módszertana szerint a különböző szervezetekben az értékteremtés az egymással szoros kapcsolatban álló tevékenységek, láncolatában, az értékteremtő láncban (Value Chain) folyik.¹⁶

Az értékteremtés nem csak vállalati szinten történik, hanem országos szinten is. Így értékteremtés, ha az ország kórházakat üzemeltet, iskolahálózatot tart fenn, felsőfokú intézményeket üzemeltet, értékteremtő kutatómunka tevékenységet pénzel és ösztönöz. De ilyen értékteremtés folyik Szerbiában községi szinten, hiszen a község ráruházott feladatai között szerepel az óvodák, általános és középiskolák, valamint egyéb intézmények fenntartása, üzemeltetése.

M. Porter a különböző szervezetek értékteremtő tevékenységeit két nagy csoportra osztja: elsődleges (primary) és kiszolgáló (secondary) tevékenységekre. Az első csoportba azok a tevékenységek tartoznak, amelyek közvetlenül az adott szervezet ügyfelei igényeinek kielégítését célozzák, a kiszolgáló tevékenységek pedig azok, amelyek előbbieik működését támogatják.

Egy települési önkormányzat esetében elsődleges tevékenységek az önkormányzat kötelező és önként vállalt feladatai teljesítése érdekében végzett tevékenységek, míg kiszolgálóak azok, amelyek a közigazgatás, a testület, a bizottságok, az intézmények fenntartását, munkáját támogatják (ide tartozik például a könyvelés, a humánerőforrás-menedzsment, az épületek fenntartása, üzemeltetése, a testület, a bizottságok munkájának támogatása, de ide tartozik természetesen az informatika, pontosabban az informatikai szolgáltatások is).

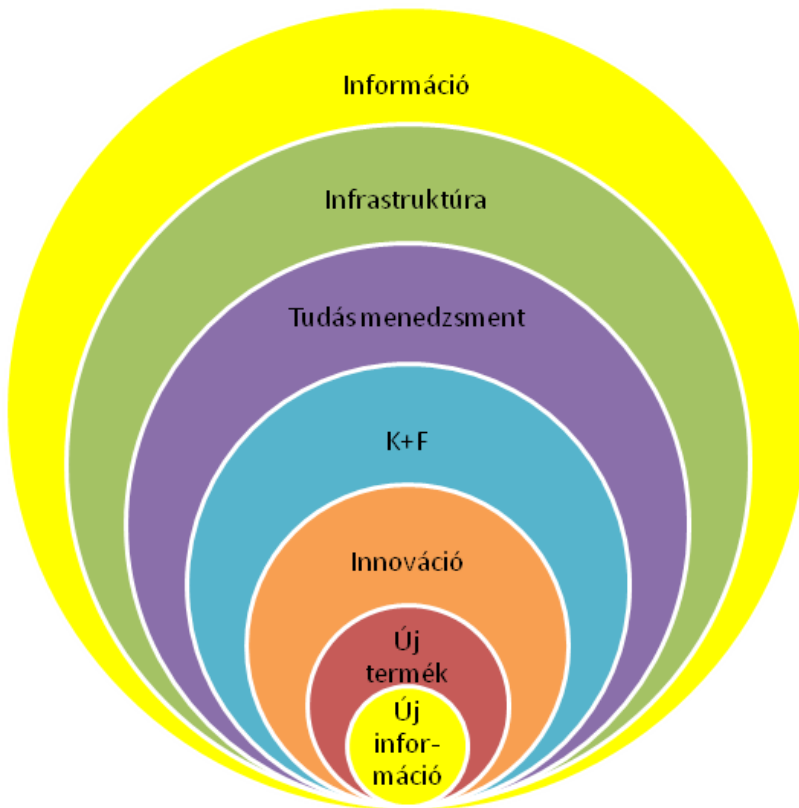
M. Porter szerint az értékteremtés hatékonysága függ az egyes, az értékteremtő láncba tartozó tevékenységek végrehajtásának hatékonyságától és attól, hogy ezek a tevékenységek milyen jól kapcsolódnak egymáshoz, az egyes „elemi” tevékenységektől kezdve (például egy szociális segély iránti kérelem beérkezése, iktatása) a különböző tevékenységcsoportokon keresztül a szervezet egészéig, s hogy az in-

15 MADER BÉLA 2001: IKT kutatási, fejlesztési és innovációs irányai. – *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*. 48. évf.

16 M. PORTER, M.E. 1985: *Competitive Advantage*. New York, The Free Press.

formációk mennyire jól áramlanak a láncban a különböző tevékenységek között. Az egymástól elszigetelten működő alkalmazások (alkalmazói rendszerek) képesek lehetnek ugyan automatizálni egy-egy tevékenységet s ennek növelni annak hatékonyságát, de ez önmagában, messze nem elegendő. Így az információ megléte annak értelmezése nélkül, a hasznosítása megfelelő tudás nélkül nehezen nevezhető értékláncnak, s ilyen megközelítésben a gazdaság mozgatórugójának sem. Porter mintájára azonban megkísérlem megtervezni az Információs Társadalom értéktelítő láncát:

2. ábra: Az Információs Társadalom értéktermelő lánc

Forrás: Saját szerkesztés.

- Infrastruktúra – területi (országos) infrastruktúra, amely biztosítja az információ áramlását a rendszerben.
- Tudásmenedzsment – emberi erőforrások/oktatási rendszer – az igényeknek, a társadalmi folyamatoknak, kihívásoknak megfelelő szakemberek képzése, explicit tudás kialakulása.
- K+F – kutató munka – specializálódott szakemberek, kutatás, tacit tudás.
- Innováció – A kutató munka eredménye, az egyén(ek) tehetsége, hasznosítva az anyagiasodott (explicit és tacit) tudást, innovációt, új terméket, új szolgáltatást hoz létre.
- Új termék – az innováció terméke – az anyagi vagy szellemi termék
- Új információ – az innováció terméke az az anyagi vagy szellemi termék, amely egy új információt hordoz, amely gazdagítja az információs társadalmat, és új értékláncot generálhat.

Az ITS (némileg) körülhatárolható egységét az az információrengeteg jelenti, ami körül vesz minket az élet minden terén. Minden, ami információt hordoz, valamilyen (értelmezhető) információval rendelkezik. Tehát az értékteremtő láncunk kiinduló pontja az információ. Ezen belül létezik egy országos hálózati infrastruktúra, amelynek a szerepe az információ áramoltatása, elérése, tárolása. Feladata, hogy valós időben elérhető, lekérhető legyen az összes olyan információ, amely a társadalmi szereplők számára potenciálisan fontos, felhasználható. Ezek az információk felhasználhatóak oktatásra, kutatómunkára, szórakozásra, egyebekre. Az értéktermelés szempontjából a következő stációt az a kutatómunka fémjelzi ahol a képzett szakemberek csoportjai kutatást folytatnak. Új információtermelés szempontjából ez a kutatómunka lehet egyéni és szervezett is. A kutatómunka során az explicit és tacit tudás új ideájával ötvözve, annak eredményeképpen új innováció születik. Ez az új szolgáltatás és/vagy termék új értéket képvisel. Ez az új érték, a gazdasági értelmezésen kívül, amely a piaci értékét vizsgálja, az új információ. Az új információ mely az információs társadalmunk alapja, és egy újabb potenciális értéklánc kiinduló pontja.

Összegzés

Az információs társadalom elméletei tanulmányozása során, kialakult az a kép, amely vizionálja az információs társadalom eljövételét. Egyesek már a fejlett ITS-t hangoztatják, mások már a tudásalapú társadalom beköszöntését prognosztizálják a 2020-as évektől. Mit jelentene ez régióinkra nézve? Azt, hogy 10 év múlva térségünk fokozottan használja az IKT-eszközöket, a háztartások több mint 75%-a szélessávú internettel rendelkezik, a digitális szakadékot sikerül leküzdeni a szociális

programok megvalósításával, a régió exportjának több mint 60%-a tudásalapú szolgáltatás, a K+F ráfordítások zöme a tudásalap termelést és szolgáltatást szolgálja.

Ezeket a prognózisokat vizsgálva, nem tudok elvonatkoztatni régióink gazdasági realitásától. Tud-e az IKT-technológia, az információs társadalom eljövetele, vívmányainak fokozottabb alkalmazása lendíteni a régió fejlődési görbéjén – pozitív irányban, s ezáltal csökkenthető-e a gazdasági lemaradás?

Abszolút értelemben – igen. Relatív értelemben azonban – nem, mert ugyanerre fókuszálva a környező országok, régiók a gyakorlatban előbb tudtak lépni, és az ITS elérése érdekében stratégiákat alkottak, s az ehhez tartozó projekteket, operatív programokat hatékonyan megvalósítva, előnyre tettek szert, és ezt az előnyt nehéz behozni.

Jelen dolgozatomban arra tettem kísérletet, hogy a szakirodalomban megfogalmazott definíciók szerint, a 60-as évektől már létező információs társadalom különböző elméleti megközelítéseiből elindulva, bemutassam a századunk 20–30 éveire prognosztizált tudástársadalom (elméleti) megvalósulását. Amint azt a dolgozatomban vázoltam, a gazdasági fejlődés egyik kulcsának tekinthető az IKT-eszközök alkalmazásának kiterjesztése. E technológiák széleskörű alkalmazása, az explicit tudás megléte a megfelelő oktatás biztosításával, a K+F tevékenység ösztönzése, az innovatív gondolkodás léte az ITS velejárói s ezeken keresztül értékteremtő innovációk születnek, a hatékonyság és versenyképesség növekszik, és egy új fejlettségi szint, az információs társadalom valósul meg.

Hasonlóan izgalmas kérdés, hogy az ITS milyen téren tudja áthidalni a régiók közötti gazdasági fejlettségi különbségeket. Tudnak-e a fejletlenebb régiók a távoktatás az e-közigazgatás, a távmunka, és egyéb ITS-vívmány által felzárkózni a fejlettebbekhez, s ezzel megteremtődik-e a régiók közötti kohézió, s gyorsabb fejlődési pályára lép-e az ország?

Ha elméletem igaz, akkor az ITS elérése által, annak vívmányainak alkalmazásával, a szerbiai régiók, s az azzal szomszédos régiók, így a magyarországi régiók is, csak profitálhatnak egy gazdaságilag fellendülő, együtt harmonikusan fejlődő szomszédos térségből. S így, a már számos síkon kialakított jó kapcsolat, gazdasági síkon is fejlődő tendenciát mutathat, s a régiók közötti kohézió megerősödéséből az egész térség profitálhat.

Irodalom

AUGUSZTINOVICS MÁRIA 1996: Miről szól az input-output modell? – *Közgazdasági Szemle*.

BELL, DANIELL 1975: *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. New York, Basic Books.

- DANIEL BELL 1980: The Social Framework of the Information Society. In: TOM FORRESTER (szerk.): *The Microelectronic Revolution*.
- HÁMORI BALÁZS–SZABÓ KATALIN 2011: A rendszerváltás féloldalassága – A gyenge innovációs teljesítmény magyarázatához <http://egyenlito.eu/>
- MADER BÉLA 2001: IKT kutatási, fejlesztési és innovációs irányai. – *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*. 48. évf.
- MASUDA YONEJI 1988: *Az információs társadalom*. Budapest, OMIKK
- M. PORTER, M.E. 1985: *Competitive Advantage*, New York, The Free Press.
- SCHEMENT–CURTIS 1995: *Tendencies and Tensions of the Information Age: The Production and Distribution of Information in the United States*. New Jersey, Transaction Publishers Piscataway.
- TOFFLER ALVIN 1993: *Hatalomváltás*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- TOFFLER et al 1994: *Cyberspace and the American Dream: A Magna Carta for the Knowledge Age*.
- UGRIN EMESE 2011: *Információs Társadalom*.
- VARGA CSABA 2011: A tudástársadalom eszménye, www.slideshare.net/Varga-Csabahu/
- WIKIPÉDIA: [http://hu.wikipedia.org/wiki/Információs_társadalom_\(fogalom\)](http://hu.wikipedia.org/wiki/Információs_társadalom_(fogalom))
- Z. KARVALICS LÁSZLÓ 2001: Bevezető az információs társadalom tudomány-történetéhez. – *Információs Társadalom*. 1.évf. 1sz.

Rácz Szilárd¹

Erdély, Partium és Bánság városainak fejlődése és pénzügyi funkciói a dualizmusban

ABSZTRAKT: Jelen tanulmány folytatása annak a történeti földrajzi vizsgálatnak, amelyet előző írásunkban (*Gál–Rácz*, 2014) közzeltünk a szabadkai Regionális Tudományi Társaság legutóbbi ünnepi kötete alkalmával. Akkor a Vajdaság pénzügyi funkcióit és azok hatását mutattuk be a városhálózat, a városi funkciók és hierarchia, a helyi bankok pénzügyi földrajzi és gazdaságtörténeti vonatkozásában. Most Bánság, Partium és Erdély városfejlődése, dualizmuskori modernizációja áll a fókuszban.

KULCSSZAVAK: urbanizáció, városhálózat, városi funkciók, hierarchia, helyi bankok, pénzügyi földrajz, gazdaságtörténet, dualizmus, Erdély, Partium, Bánság

Bevezetés

A századforduló Magyarországot tekintve általánosan elfogadható az az álláspont, hogy az urbanizáció több forrásból táplálkozott. Néhány helyen a mezőgazdaság, de az igazán dinamikus városokban a gazdaság motorjának számító ipar és a szolgáltatások – különösen a kereskedelem, valamint a pénzügyi szektor – fejlődése serkentette leginkább a városfejlődést (*Gyáni*, 1995).

A pénz- és hitelrendszer fejlődése nemcsak serkentette a gazdaság, az iparosodás fejlődését, de jelentős szerepet is játszott a városfejlődésben. A bankrendszer regionális és városfejlődésre gyakorolt hatáselemzése már a dualizmus időszakában is lehetséges, mert a századfordulón hazánk egy jól vizsgálható (könnyen hozzáférhető helyi és területi statisztikai adatokkal bíró), európai szintű pénzügyi rendszerrel rendelkezett. A múlt század végi hazai urbanizáció szoros kapcsolatban állt a modern bankrendszer fejlődésével. Ennek egyik oka, hogy a korabeli bankrendszernek lényegesen nagyobb volt a jelentősége a helyi gazdaságfejlesztésben, mint napjainkban. A bankok közvetítő szerepe általánosságban véve is erősebb volt a dualizmus időszakában Európa keleti részén, mert a megkésett fejlődés következtében a modernizációhoz szükséges tőke biztosítása elsősorban a pénzügyi rendszeren keresztül történt. A korabeli pénzügyi intézetek tevékenysége nem korlátozódott kizárólag a pénzügyi szférára, szerepük igen fontos volt a gazdaság fejlesztésében, például iparvállalatok alapítása, működtetése terén. A pénzügyi rendszer és a területi fejlődés

1 Rácz Szilárd, tudományos titkár, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, titkár; Magyar Regionális Tudományi Társaság, Pécs

dés között a mainál szorosabb volt a kapcsolat. A nagyobb helyi és regionális bankok más ágazatokhoz, intézményekhez képest jelentősebb területi hatókörrel, illetve nagyvárosi dinamizáló erővel, funkcióval bírtak. A dualizmuskori bankhálózatban a helyi alapítású pénzüintézetek domináltak, helyi társadalmi szerepvállalásuk, városépítő, mecénási tevékenységük emiatt sokkal intenzívebb volt, mint napjainkban. Az 1910-ben fennálló 4425 hitelintézetnek csak 5,7 százaléka volt budapesti székhelyű, de a tőkeerő és a bankműveletek döntő hányada már akkor is a tizenöt budapesti nagybankban koncentrálódott (Gál, 2009).

Miért és hol válhatott a hitelrendszer a hazai városfejlődést dinamizáló ágazattá, hogyan függött ez össze az urbanizációval és a modernizációval, azt a következőkben a teljesség igénye nélkül az erdélyi, partiumi és bánsági városok példáján keresztül mutatjuk be. Ennek során támaszkodunk Gál Zoltán munkáira, aki a századelő városhálózatát a városok pénzüintézeti funkciói alapján elemezte. 1909-ben Magyarországon 3458 településen működött valamilyen típusú pénzüintézet. Bank vagy takarékpénztár 868 településen volt. Az elvégzett számítások alapján pénzüintézeti vonzásköre 175 településnek volt, amelyek a könnyen azonosítható módon négy hierarchikus csoportba rendeződtek. A legjelentősebb regionális bankközpontok – a fővárost követő húsz legnagyobb pénzüintézeti centrumot számba véve – a legdinamikusabban fejlődő városok voltak. Földrajzilag Győr, Szombathely, Székesfehérvár és Pécs a Dunántúl sűrű településhálózatú gyűjtőpontjaiban helyezkedett el, míg Miskolc, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Debrecen, Temesvár, Arad, Szeged, Szabadka, Újvidék az Alföldön, pontosabban inkább annak peremén. A többi országrészben csak egy-két szigetszerűen kiemelkedő regionális bankközpont alakult ki: Felvidéken Pozsony és Kassa, Erdélyben Nagyszeben, Kolozsvár és Brassó; Horvátország esetében Zágráb és Fiume (Gál, 1998b). A jelentősebb központok mellett azonban a nagyszámú fióknyitás, -alapítás hatására egyrészt mikroközpontok alakultak ki (pl. Eszék), illetve a horvát területek váltak a legjobb pénzügyi szolgáltatási ellátottsággal rendelkező országrésszé (Kovács, 2014). A fenti városlista alapján a pénzügyi szektor területi koncentráltósága tükrözte a városhierarchiával és annak térbeli konfigurációjával (külső és belső gyűrűs városrendszerrel) való szoros kapcsolatát. A peremhelyzetű országrészek fejlettsége elmaradt a központi területektől, de utóbbiak esetében a leggyorsabb növekedést nem a fejlettebb nyugati (dunántúli), hanem a keleti (Alföld peremi) városokban regisztrálták (Gál, 1998b).

A városi modernizáció meghatározó tényezők

Erdély a történeti Magyarország egyik legkarakteresebb nagyrégiója. Bár a tradicionalizmus bástyájaként emlegették a korabeli Magyarországon, de korántsem volt egységesen „fejletlen” terület, a tradicionális gyökerek konzerválása mellett megjelentek a modernizációs fejlődés nagyvárosi/városi szigetei is. A Partium ezzel szemben egy dinamikusan fejlődő „köztes” területnek tekinthető. Az urbanizációs fejlődés Erdély és a Tiszántúl határvonalán kialakuló összefüggő városi övezetben jelentős dinamikát mutatott. Arad, Temesvár és Nagyvárad a vásárvonal dinamikusan fejlődő regionális centrumaiként jelentős szerepet játszottak a modernizáció terjesztésében. A partiumi városi övezet elhelyezkedésének érdekessége, hogy szinte leképezése a középkori vásárvonalnak.

A dualista Magyarország tájfelosztásáról, térszerkezetéről több jelentős mű született a 20. század folyamán, a gazdasági fejlődés alapú régiófelosztásról azonban csak a rendszerváltozást követően kezdtek – jobbra geográfusok – értekezni (*Frisnyák*, 1996a; *Tóth*, 1997; *Beluszky*, 2000; *Süli-Zakar-Csüllög*, 2003), amely eredményeket később felülvizsgálták (*Beluszky*, 2008; *Süli-Zakar-Csüllög*, 2010), illetve szintetizálták (*Gulyás*, 2013).

Beluszky Pál különböző mutatók komplex alkalmazásával meghatározta az ország modernizációs zónáit, és kísérletet tett a magyarországi modernizáció térszerkezetének meghatározására régiók és csomópontok (gócvárosok) lehatárolásával. Ebben a meghatározásban a Partium, illetve a szorosan hozzákapcsolódó tiszántúli részek a számottevő modernizációval jellemezhető, míg Erdély a tradicionális, alig modernizálódó régiók közé került. A Szatmár vármegyétől Biharon át Temes vármegye déli határáig húzódó köztes területet nemcsak egyes részeinek a történeti Partiumhoz való tartozása, de a modernizációban elfoglalt hasonló helyzete is egy régióba sorolta, bár a természeti viszonyok, a településhálózati múlt, a gazdasági jelleg és a társadalmi összetétel alapján meglehetősen heterogén ez a terület. Mindez a modernizációs folyamatok előrehaladásában is megmutatkozott. A két legdinamikusabb, kifejezetten polgárosodó-modernizálódó regionális központtal rendelkező Temes és Arad vármegyéék a modernizációs folyamatban előkelő helyet foglaltak el, a modernizációs rangszámok (14, 21) alapján a modernizálódott régiók megyéi közé is tartozhatnának, míg Bihar modernizációs értékeit többnyire Nagyvárad emelte közepes szintre, a megyék rangsorában a 38. helyre. Bihar nyugati területei az alföldi modernizációs területhez, míg keleti részei leginkább az erdélyi tradicionális zónához tartozónak tekinthetők. A partiumi megyék közül Máramaros analfabetizmus- és fajlagos betétállományi mutatói a legrosszabbak az országban, hasonlóan sereghajtó Szilágy megye a korabeli gyáripari keresők arányát tekintve. A vármegyéék (a horvátországiakkal együtt összesen 72) összesített moder-

nizációs indexeinek rangsorában Máramaros a 65., Szilágy megye a 63. helyezést érte el. A mostoha agráradottságok mellett az említett megyék szerény városodása, az iskolázatlan nemzetiségi tömegek nagy száma is szembeötlő volt. Az urbanizációs fejlődés azonban e köztes régió összefüggő városi övezetében bontakozott ki legnagyobb mértékben. A vásárvonal néhány dinamikusan fejlődő regionális centruma az országrész pénzügyi-kereskedelmi és ipari központjaként jelentős szerepet játszottak a modernizáció regionális terjesztésében. A főváros jelentős mértékben megnövekedett gazdasági vonzását a tőke és egyéb erőforrások helyben történő koncentrálásával viszonylag sikeresen ellensúlyozták, lassan ellenpólus-városává fejlődve (Beluszky, 2000).

A vásárvonal Teleki Pál szerint egy olyan átmeneti zóna, amely összeköt szomszédos tájakat, jellemzőit pedig alapvetően meghatározzák a tájak között kialakult gazdasági kapcsolatok. A vásárvárosoknak döntő szerepük volt abban, hogy a belső medencerendszer és a környező hegységek jól működő gazdasági rendszere kialakuljon. E városok kedvező pozícióit a városhálózaton több tényező – népsűrűség, népességnövekedés, közlekedés-földrajzi helyzet, kiemelkedő agrárgazdasági jelentőség – is aláhúzza (Teleki, 1923). A vásárvárosok közül a legnagyobb dinamikát az Alföld peremén, az erdélyi-tiszántúli határvidéken, az északi hegykeret déli szegélyén kialakult városok mutatták, amelyek a térség modernizációs centrumaiként funkcionáltak (Frisnyák, 1996b). E jelenség egyfelől azzal is magyarázható, hogy egy országos viszonylatban fejletlen térség növekedési gócaiként nagyobb szerep hárult rájuk a modernizáció nagytérségi terjesztésében, mint az ország fejlettebb nyugati régióiban, illetve Erdélyben a vásárvárosokra. Másfelől a keleti régió vásárvárosai felértékelődött földrajzi helyzetüknek, a balkáni és kelet-európai országokkal folytatott külkereskedelemnek is köszönhették közvetítő szerepükből adódó gyorsabb fejlődésüket.

A kelet-magyarországi városi övezet innovációs centrumai a régió gazdasági térszerkezetében már a 14–17. században kialakult vásári övezet tradicionális piacközpontjai voltak, így pótlólagos helyzeti energiákkal, számottevő vonzáskörzettel és gazdasági funkciókkal bírtak. A vásárvonal gyorsan iparosodó kereskedelmi központjai a pénzintézeti innovációk elterjesztésében az egész keleti régióban éreztették hatásukat. A pénzintézeti szempontú rangsor csúcán elhelyezkedő városok – Arad, Temesvár és Nagyvárad – szerepe saját periferikus régiójuk fejlesztésében lényegesen nagyobb volt, mint az ország többi nagyvárosának (Thirring, 1912). A kelet-magyarországi nagyvárosi fejlődés a kiegyezést követően felgyorsult. Az Alföldön szórtan elhelyezkedő, főképp agrárkereskedelemben érdekelt mezővárosok, folyó menti piacközpontok szerepnövekedését jelezte a szabad királyi városokét is felülmúló népességnövekedésük (Bácskai-Nagy, 1984). A 19. század végére az urbanizáció felgyorsulása, a kiépülő vasúti hálózat jelentős szelekciót eredményezett a

központok között, amelynek következtében elsősorban a vásáröv centrumai váltak vasúti csomópontokká, majd gyáripari funkciókkal is bővültek. A vasútépítés hatására alapvetően megváltoztak a mezőgazdaság feltételei, így azok az alföldi városok – Arad, Nagyvárad, Temesvár, Szatmár, Debrecen – modernizálódtak erőteljesen, amelyek gazdaságszerkezete is átalakult (*Vörös*, 1973). A vásáröv városfejlődésének valódi gazdasági gyökerei, a gazdaság átalakulása a kortársak számára is nyilvánvaló volt: Arad „nagy kiterjedésű termékeny határának, élénk és kiterjedt kereskedelmének, iparának, valamint nagy forgalmú pénzintézeteinek köszönheti a város, hogy fejlődésre való hajlandósága csak a préri közepén nekilendült amerikai városokéhoz hasonlítható” (*Arad vármegye és Arad Sz. Kir. Város monográfiája*, 1913: 71.). „A kapitalisztikus termelés Temesvárott is megvetette lábát, s a város példája az ipar és kereskedelem mintaszerű városfejlesztő hatásának” (*Lendvai*, 1908: 49.). Magyarország keleti részén az industrializáció azokban a vásárovi centrumokban tudott fejlesztő erővé válni, ahol az ipar a többi ágazatokhoz hasonló súlyú funkciót jelentett. Az ipari fejlődés, vállalatalapítás jelentős mértékben a helyi bankok segítségével történt, így e városok jelentősége növekedett a településhálózatban (*Beluszky*, 1990). Egyes kelet-magyarországi vállaltok – például az aradi szeszgyár és a temesvári cipőgyár – országos viszonylatban is a legnagyobbak voltak. A modernizációs szerep fontosságát olyan innovációk jelezték, mint az aradi autógyárban hazánkban elsőként elindult buszgyártás, vagy az európai kontinensen az elsők között Temesváron megjelent közvilágítás. Számottevően modernizálódott a városi infrastruktúra és a városok belső szerkezete, a városközpontok egyre urbánusabb megjelenésűek lettek (*Szász*, 1992).

Erdély nemcsak domborzatilag, de közjogi helyzetét (Székelyföld, Szászföld), gazdasági, nemzetiségi, társadalmi és településszerkezetét tekintve is elkülönülő egységekre osztható. A modernizációs index (*Beluszky*, 2000) átlagértékei mögött is meglehetősen differenciák mutatkoztak, amelyet a viszonylag fejlett területek, illetve helyi társadalmak kiváltságörzése, a tradíciók fenntartására irányuló törekvése még tovább színesített. Erdély 16 megyéje közül hét (Hunyad, Alsó-Fehér, Torda-Aranyos, Kis-Küküllő, Fogaras, Udvarhely és Szolnok-Doboka) a modernizációs indexek alapján az országos rangsor végén helyezkedett el, de Beszterce-Naszód, Maros-Torda, Csík és Nagy-Küküllő modernizációs szintje is átlag alatti volt. Ugyanakkor a százszok lakta Brassó és Szeben megyék modernizációja – a százsz tradicionalizmus és konzervativizmus ellenére is – messze az erdélyi átlag felett mozgott. A Brassó megyei modernizációs indexben természetesen Brassó városának a kis lélekszámú megyén belüli dominanciája is megmutatkozott, mindenesetre a megye a legtöbb fejlettségi mutató tekintetében az ország első tíz vármegyéje között volt. Kolozsvár, annak ellenére, hogy az ország egyik legjelentősebb regionális centruma, Budapest ellenpólusvárosa volt, ami jelentős modernizációs és urbánus

fejlettséggel társulva sem tudta megéjézt a közepesnél magasabb fejlettségi szintre emelni, jelezvén, hogy a megye rurális térségei Torda-Aranyoshoz és Szolnok-Dobokához hasonló pozícióban voltak. Mindez azt mutatja, hogy a kiemelkedő erdélyi modernizációs centrumok – Kolozsvár, Brassó és Nagyszeben –, valamint a tradicionális vidéki térségek közötti fejlettségi differenciák Magyarország magterületeinél sokkal nagyobbak voltak, továbbá a táji tagolódást a nemzetiségek modernizációs tagolódása is befolyásolta szász, magyar (székely), román sorrendben.

Erdélyben, a korabeli statisztikai kiadványok nevezéktana szerint az ország Királyhágón túli részein egy sor nagy múltú, jelentős számú polgársággal rendelkező és urbanizált külsejű város létezett a századfordulón. Az erdélyi város és városi kultúra hagyományosan magyar, illetve német (szász) jellegű volt. A régió egészének gazdasági-társadalmi elmaradottsága azonban tükröződött a városhálózat mennyiségi mutatóiban is; Székelyföldön, a két Küküllő, Szilágy, Szolnok-Doboka és Hunyad vármegyékben a lakosság egytizedét sem érte el a városlakók aránya. Az erdélyi városhálózatnak jelentős középkori előzményei voltak, ám a századfordulón még csak a modernizációs fejlődés kezdetén járó agrárregióban az urbanizáció elég szerény eredményeket tudott felmutatni. Kivételt Kolozsvár, Marosvásárhely és a Szászföld (Királyföld, Barcaság) városai képeztek, s különösen ez utóbbiakban a „falakon belüli” városi élet egyes elemeinek (városkép, foglalkozási szerkezet, városi tradíciók, viszonylag tehető városi lakosság) fejlettsége sajátos ellentmondásban volt az archaikus agrártermelést folytató, kevés számú és kis népességű várost fenntartó, a polgárosodás kezdetén álló régió általános fejlettségi szintjével (*Beluszky, 1990*).

Erdély, Partium és Bánság pénzügyi szerepköre

Bankrendszerünk egyik fő jellemzője az ország gazdasági fejlettségét tekintve a hitelintézeteknek rendkívüli nagy száma volt. A banksűrűség terén, a takarékpénztárak beszámításával Magyarország a magas sűrűségű európai országok kategóriájába került a századfordulón (*Tomka, 1999*). A magas bankhálózati sűrűség, illetve a bankrendszer kiemelt gazdasági szerepe azonban nem jelentette egyben a rendszer kifogástalan működését is. Az intézetek sok helyütt szükségtelenül nagy száma jelentősen rontotta a bankrendszer méretgazdaságosságát. Ez még inkább jellemző volt a megkésve modernizálódó régiókra, így különösképpen Erdélyre. Több magyarországi régióval, például a stagnáló Felvidékkel (*Gál, 1998a*) ellentétben azonban mind Erdély, de különösen a regionális centrumokkal jobban ellátott átmeneti zóna térsége a pénzügyi innováció terjedésében egyértelmű növekedési tendenciát mutatott (*Gál, 1997*). A modern bankrendszer születése Erdélyben csakúgy, mint Ausztria–Magyarországon a 19. század negyvenes–hatvanas éveire esett, s az ugrásszerű változás a kiegyezéssel következett be (*Gál, 2009*). Az első igazi pénz-

intézet Magyarországon éppen az erdélyi szászok által 1835-ben alapított Brassói Általános Takarékpénztár volt (Egry, 2005). A modern hitelrendszer megteremtésével az 1850-es években a régió belül is korábban térben és társadalmilag zárt, lokális hitelrendszereket fokozatosan felváltotta az intézményesült bankrendszer. A pénzüintézeteknek Magyarországon is több, szervezetiileg, területileg, üzletvitelük és funkcióik alapján elkülönülő csoportja alakult ki. A tőkeszegény erdélyi és partiumi körülmények között a bankalapítás célszerű és lehetséges módja a kis összegű megtakarításokat összegyűjtő takarékpénztárak alapítása volt, majd később a részvénytársasági formában való működtetés teremtette meg az alapításhoz és a működéshez elengedhetetlen sajáttőkebázist. Az első takarékpénztárak is az innovációs övezet regionális központjaiban Aradon (1840), Nagyszebenben (1841), Temesvárott (1846) és Nagyváradon (1847) kezdték meg működésüket. A hitelintézeti hálózat gerincét a részvénytársasági alapon működő kereskedelmi bankok és az 1870-es évektől lényegében kereskedelmi bankká átalakuló takarékpénztárak alkották, amelyek a legtőkeerősebb intézményeknek számítottak. A kiegyezést követően az első bankok Temesváron, Nagyváradon, Nagyszebenben és Brassóban kezdték meg működésüket, de kissé megkésve Kolozsvárott (1868), Marosvásárhelyen (1870), Szatmárnémetiben (1873), Máramarosszigeten (1873) és Besztercén (1874) is új intézeteket alapítottak. A székelyföld városaiban is csak a kiegyezés után indult meg az alapítási láz. Az első pénzüintézet Székelyudvarhelyen, illetve Kézdivásárhelyen alakult 1873-ban, majd ezt követte 1876-ban a sepsiszentgyörgyi Háromszéki Takarékpénztár, de a Csíkszeredai Takarékpénztár jó évtizedes késéssel csak 1883-ban kezdte meg működését. A századfordulóra ellenben már a kisebb települések (Petrozsény, Szászváros, Gyergyószentmiklós, Dés, Erzsébetváros) szintjén is megindult a hitelintézetek alapítása (Tormay, 1913).

A pénzüintézetiközpont-nagyvárosok funkciói

A következőkben a területi korlátok figyelembevételével röviden bemutatásra kerülnek Erdély, Partium és Bánság azon nagyvárosai, amelyek pénzüintézeti fejlődésük szempontjából is kiemelendők.

Kolozsvár erdélyi viszonylatban kiemelkedett különösen gyors fejlődésével. A város a Királyhágón túli részek központjaként jelentős vonzásterülettel bírt, kereskedelmi szerepét kedvező fekvésének köszönhette (az Erdélyi-medence központjában, a közeli Alföldhöz kapcsolódó közvetítő szereppel), jelentős nagyregionális – elsősorban adminisztratív és szellemi (Kelemen–K. Fodor, 1902) – funkciói voltak, amelyek városfejlesztő potenciált jelentettek és sok tekintetben Budapest után a második legjelentősebbnek számítottak. Ipari és pénzüintézeti funkció ennél kisebb jelentőségűek voltak, amin a gyors városnövekedés némiképp javított (Bulla–Men-

döl, 1947). A pénzintézetek száma Temesvárnál és Nagyváradnál kevesebb, de az ipari és kereskedelmi funkciókhoz képest bőséges volt (23), ami a tőkeforrások szétforgácsolódásához és a jelentősebb helyi ipari kezdeményezések elmaradásához vezetett (*Gidófalvy*, 1909). Kolozsvár pénzintézeti szerepkörét korlátozták a térség fejlett pénzügyi központjai is, elsősorban Erdély déli részén. Ezt a kiépülő vasúthálózat is kedvezőtlenül befolyásolta (*Beluszky*, 1990). Erdélyben a jelentős számú szász és román lakosság miatt is mérsékeltabb volt a nagytérségi kisugárzó szerep.

Nagyszében több szempontból is sajátos város a pénzintézeti központok között. Pénzintézeteinek összesített vagyona Budapest és Zágráb után a harmadik legnagyobb volt az országban, banki jelentőségtöbblete alapján a hetedik legfontosabb város volt (*Thirring*, 1912). Ezek a pénzügyi szektor kifejezetten erős szerepére utalnak abban az időszakban, amikor a város – például a vasútépítések miatt – már kezdte elveszíteni közigazgatási és gazdasági funkcióinak egy részét. Bár voltak példák a szász céhes iparból kiemelkedő modern ipari ágazatok kialakulására, azonban az osztrák ipar versenye, illetve Havasalföld bontakozó ipara elnyomta azokat. A kortársak által „erdélyi Nürnbergnek” is nevezett város régies jellegét modernizálódása ellenére is megőrizte. A szász polgárság azonban vagyona, hagyománya és szorgalma, valamint némi állami segítség révén tovább őrizte történelmileg kialakult pozícióinak egy részét (*Szász*, 1986). A városi modernizálásban nagy szerep jutott a nemzetiségi elv alapján erősen önállósodott (bezárkózódó), a magyar és a kialakuló román pénzintézeti hálózattól majdnem teljesen függetlenül működő szász hitelszervezetnek (*Egyed*, 1981; *Egry*, 2005). A konzervatív üzletvezetés és az elavult vagyongazdálkodási technikák nem voltak alkalmasak a jelentős tőkemennyiség mobilizálására, kereskedelmi vagy iparbanki szerepkör kialakítására. A modern ipari vállalkozásokba kihelyezett tőkék csak minimálisan részesedtek a banki forgalomból, a legmodernebb folyó- és csekkszámleüzet pedig szinte teljesen hiányzott. Nagyszében azonban (Brassóval együtt) a szászok lakta vidék banki központja maradt, országosan is kiemelkedő betétvonzó kapacitással (*Gál*, 1998b).

Marosvásárhely a banki mutatók alapján kialakított városhierarchia 25. helyén szerepelt. Az Erdélyi-medence peremén húzódó vásárvonal nem játszott az Alföldéhez hasonló szerepet a gazdasági fejlődés kibontakoztatásában (*Gál*, 2000), de Marosvásárhely kedvező adottságai miatt már a 14. században a székelyek vásárhelyévé vált. A Maros völgyében fekvő város Erdély egyik legjobb termőterületének és településekkel legsűrűbben benépesült vidékének gazdasági és szellemi központja volt (*Hankó*, 1896). Gyorsan fejlődő gyáripara elsősorban mezőgazdasági jellegű volt, de a megyei iparfejlesztő bizottság munkájának eredményeként a századfordulóra már működött kőolaj-finomító és tintaüzem is. Városképe Debrecenre emlékeztette a geográfust (*Bulla–Mendöl*, 1947). Marosvásárhely a hitelintézet-hiányos Székelyföld legfőbb pénzintézeti centrumává vált, banki vonzáskörzete a város la-

kosságát hétszeresen meghaladó népességet vonzott, és ezzel az innovációs gócok sorában a legnagyobb vonzáskörzetet mondhatta magáénak (Gál, 1998b).

Brassó a 19. század közepéig az erdélyi szászok egyik legfontosabb központja volt, azonban a századelőre már magyar többségű, németek és románok által vegyesen lakott modern ipari várossá vált. Modernizálódása gyorsabb ütemű volt, mint Nagyszebené, mert a népesség etnikai összetételének megváltozásával Brassó hamarabb elvesztette a szász városok archaikus világának jellemzőit. Hagyományos, dél felé irányuló forgalmi szerepkörét a késői vasútépítés miatt átmenetileg elvesztette, de a századfordulóra már a „kétarcú Kárpát-medence” Brassón át ipari arcával tekintett a Balkán felé, hiszen ekkorra a régi egyszerű műhelyi ipar fejlett műszaki eszközökkel dolgozó nagyiparrá vált (*Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képenben*, 1901). A századelőn már több tucat gyártelep működött a város falai között: Erdély legmodernebb gépgyára, műtrágyagyár, olajfinomító, sörgyár, cukorgyár, valamint textil- és bútörüzemei is híresek voltak. Bár pénzügyi vonzáskörzete nem terjedt ki olyan nagy területre mint Nagyszebené – Brassó a banki mutatók alapján kialakított városhierarchia alapján a 31. helyen állt (Gál, 1998b) –, a város fejlettebb gazdasági és hitelintézeti struktúráját jelezte, hogy a passzív tőkefelhalmozás kisebb mértékű volt, s az ipari vállalkozásoknak köszönhetően a folyó- és csekkszámlalétek forgalma is gyorsan növekedett.

Arad kiemelkedő banki funkcióit egyrészt a város és vonzáskörzete gazdasági struktúrájának köszönhette, amely kedvező feltételeket biztosított a tőkeelhelyezés számára, másrészt a hatalmas tőkekoncentrációnak, amely egyszerre mutatta a helyi pénzügyi erők betétvonzó képességét és a külső tőkeforrások helyi gazdaságba történő sikeres becsatornázását. A modernizációs átalakulásban döntő szerepe volt az agrárkereskedelemben felhalmozott tőkének és a terménykereskedőkből kialakult polgárság vállalkozói stratégiájának, amely e tőkeforrásokat az ipari és kereskedelmi beruházások irányába csoportosította át (Ottenberg, 1901). A részvényesek többsége a város nagykereskedői és ipari vállalkozói közül került ki, de a környék nagybirtokosait is megtalálhatjuk az alapítók között. A bankok tevékenységi köre hamar kiszélesedett, egyre több intézet foglalkozott a hagyományos banki tevékenység mellett az ipari vállalatoknak nyújtandó rövid lejáratú hitelezéssel. E bankok már a nevükben is feltüntették az ipari, illetve a kereskedelmi jelzőt. Hamar kiépült a hatalmas forgalmat bonyolító ipari és kereskedelmi bankhálózat, ahol a helyi eredetű tőke mellett a külső forrásokból származó tőkék is elhelyezésre találtak. Az aradi és temesvári bankok már a századforduló előtt megkezdték érdekeltségi körük kiépítését. Arad bankjai a környező Csanád, Békés, Hunyad és Alsó-Fehér vármegyékre fejtettek ki jelentős vonzási erőt. Az alacsony hitelintézeti sűrűség és Arad hegemoniája miatt nem jött létre más fontosabb bankpiac, ezt a gyulafehérvári jegybanki fiilálé aradi fiókhhoz csatolása is mutatta (Gál, 2010).

Temesvár pénzügyi fejlődése hasonlóan dinamikus volt. Az alapító korszak termény-nagykereskedői, malom- és szeszgyártulajdonosai, a magánpénzváltók vállalkozó társaságai több hitelintézetet hoztak létre, és megalapították a helyi tőzsde funkcióját is ellátó Lloyd Társaságot is (*Lendvai*, 1908). Az Osztrák–Magyar Bank által követett fióktelepítési politikának köszönhetően minden fontosnak ítélt magyarországi kereskedelmi centrumban, így Temesváron már az 1850-es években, Aradon pedig 1879-ben fiókintézetet nyitott (*Kövér*, 1993). Temesvár bankjai főképp az ország déli részein építettek ki affiliációs kapcsolatokat, ennek is köszönhető a Bánát országosan is kiemelkedő hitelintézeti hálózati sűrűsége. Szinte minden településére jutott valamilyen hitelintézet, de ezek a temesvári bankok meghatározó szerepe miatt csak elenyésző forgalommal működtek (*Gál*, 2010).

Összegzés

A keleti országrészek nagyvárosainak innovációs centrumszerepe a pénzügyi funkciók tekintetében lényegesen nagyobb volt, mint más szolgáltatások szempontjából, vagy más országrészek központjaihoz viszonyítva. Pénzügyi funkcióikat tekintve e városok regionális, több megyére kiterjedő központként működtek, ezt erősítette az alsóbb szintű pénzügyi központok hiánya és a tőke iránti jelentős kereslet. E nagyvárosoknak fontos szerep jutott a kevésbé fejlett régiójuk modernizációjában. A gazdasági fejlődés, kiváltképp a pénzügyi szektor gyors ütemű fejlődése rányomta bélyegét a városok társadalmi és gazdasági elitjének összetételére is, a helyi alapítású bankok tisztségviselői jelentős befolyással voltak városuk és ezáltal tágabb térségük életére. A legdinamikusabban fejlődő városok pénzügyi vonzáskörzetüket más regionális funkcióikhoz képest jelentősebb mértékben kiterjesztették. E pénzügyi kapcsolatok a bankhálózat kiépítettsége okán intenzívek és szervezettek voltak.

A pénzügyi szempontból meghatározó nagyvárosok többsége abban a kelet-magyarországi térségben helyezkedett el, amit az Alföld keleti vásárvonalaként írhatunk le. Az Alföld és Erdély belső területei közt elfekvő, periferikus régiókat összekötő városvonal fontos modernizációs szerepet töltött be a korabeli városhálózatban. A keleti vásárvonal mentén kialakuló innovációs zóna városai, mint a dinamikus terjeszkedő tőkés gazdaság növekedési pólusai, a századfordulóra kibontakozó modernizáció hatására a szomszédos régiókéénál sokkal dinamikusabban fejlődő északkelet–délnyugat irányú városiasodott övezet gazdasági-kulturális központjaivá fejlődtek, amelyek civilizációs kisugárzása méretüknél is nagyobb jelentőségű volt. Ez a szigetszerű központok kisugárzásával valódi övezetté fejlődő térség éles kontrasztként különült el az alföldi magterületektől és a sajátos helyzetű Erdélytől is.

Irodalom

- Arad vármegye és Arad Sz. Kir. Város monográphiája.* Budapest. 1913.
- BÁCSKAI VERA–NAGY LAJOS 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BELUSZKY PÁL 1990: A polgárosodásunk törekeny váza – Városhálózatunk a századfordulón I. (Városhierarchia – vázlat, tényképekkel). – *Tér és Társadalom.* 3–4. sz. 13–56. o.
- BELUSZKY PÁL 2000: Egy fél siker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországon). In: DÖVÉNYI ZOLTÁN (szerk.): *Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek.* Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. 299–326. o.
- BELUSZKY PÁL (szerk.) 2008: *Magyarország történeti földrajza II.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- BULLA BÉLA–MENDÖL TIBOR 1947: *A Kárpát-medence földrajza.* Budapest, Országos Köznevelési Tanács.
- EGRY GÁBOR 2005: *Az erdélyi szászok pénzügyi rendszere és a szász nemzeti mozgalom kapcsolata a 19. században (1835–1914).* Budapest, ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola. (Doktori disszertáció).
- EGYED ÁKOS 1981: *Falu, város, civilizáció. (Tanulmányok a jobbágyszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914).* Bukarest, Kriterion.
- FRISNYÁK SÁNDOR (szerk.) 1996a: *A Kárpát-medence történeti földrajza.* Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék.
- FRISNYÁK SÁNDOR 1996b: Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920). – *Tér és Társadalom.* 1. sz. 43–58. o.
- GÁL ZOLTÁN 1997: A magyarországi városhálózat összehasonlító vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben. In: SASFI CSABA–NÉMETH ZSÓFIA (szerk.): *Kőfallal, sárpalánkkal. Vároštörténeti tanulmányok.* Debrecen, Csokonai Kiadó. 50–69. o.
- GÁL ZOLTÁN 1998a: A Felvidék városainak pénzügyi funkciói a századfordulón. In: FRISNYÁK, S. (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza.* Nyíregyháza, MTA Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. 455–474. o.
- GÁL ZOLTÁN 1998b: *A magyarországi városhálózat pénzügyi funkciói a századfordulón.* Pécs, Regionális Kutatások Központja. (Kandidátusi értekezés).
- GÁL ZOLTÁN 2000: A pénzügyi szerek szerepe az alföldi városok modernizációjában In: FRISNYÁK SÁNDOR (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza.* Nyíregyháza, MTA Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Tudományos Testület, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. 321–343. o.

- GÁL ZOLTÁN 2009: *The Golden Age of Local Banking – The Hungarian Banking Network in the Early 20th Century*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- GÁL ZOLTÁN 2010: A helyi bankok aranykora: bankközpontok a Bánságban a 20. század elején. – *Közép-európai Közlemények*. 2. (9) 117–133. o.
- GÁL ZOLTÁN–RÁCZ SZILÁRD 2014: Városok fejlődése és pénzügyi funkciói a mai Vajdaság területén a dualizmus időszakában. In: TAKÁCS ZOLTÁN–RICZ ANDRÁS (szerk.): *Regionális kaleidoszkóp*. Szabadka, Regionális Tudományi Társaság. 91–102. o.
- GIDÓFALVY ISTVÁN 1909: *A községi takarékpénztárak, mint városaink fejlődésének tényezői*. Budapest.
- GULYÁS LÁSZLÓ 2013: Elképzelések a dualista Magyarország térszerkezetéről, különös tekintettel a regionalizmusra. – *Földrajzi Közlemények*. 4. sz. 344–363. o.
- GYÁNI GÁBOR (szerk.) 1995: *A modern város dilemmái*. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- HANKÓ VILMOS 1896: *Székelyszőlő*. Budapest, Lampel.
- KELEMEN LAJOS–K. FODOR JÁNOS 1902: *Kolozsvári kalauz*. Kolozsvár, Erdélyi Kárpát Egyesület.
- KOVÁCS SÁNDOR ZSOLT 2014: The spatial Structure of Financial Services in the South Pannonian Region. In: BODOR ÁKOS–GRÜNHUT ZOLTÁN (szerk.): *Cohesion and Development Policy in Europe*. Pécs, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences. 109–118. o.
- KÖVÉR GYÖRGY 1993: Az Osztrák–Magyar Bank fiókhálózata és a dotáció. In: BÁCSKAI TAMÁS (szerk.): *A Magyar Nemzeti Bank története I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 268–273. o.
- LENDVAI JENŐ 1908: *Temesvár város közigazdasági leírása*. Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt.
- Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. *Magyarország, I–XII. kötet*. Budapest, Magyar Kir. Államnyomda, 1885–1902.
- OTTENBERG TIVADAR 1901: *Az első Aradi Takarékpénztár hatvan éve*. Arad.
- SÜLI-ZAKAR ISTVÁN–CSÜLLÖG GÁBOR 2003: A terület- és településfejlesztés Magyarországon ezeréves történelmében. In: SÜLI-ZAKAR ISTVÁN (szerk.) 2003: *A terület- és településfejlesztés alapjai*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 15–46. o.
- SÜLI-ZAKAR ISTVÁN–CSÜLLÖG GÁBOR 2010: A regionalizmus, a terület- és településfejlesztés történelmi előzményei Magyarországon. In: SÜLI-ZAKAR ISTVÁN (szerk.): *A terület- és településfejlesztés alapjai II*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 37–72. o.

- SZÁSZ ZOLTÁN (szerk.) 1986: *Erdély története. III. kötet. 1830-tól napjainkig.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZÁSZ ZOLTÁN 1992: „A magyar Manchester”. A modern Temesvár kiépítése. – *História*. 1. sz. 15–19. o.
- TELEKI, PÁL 1923: *The Evolution of Hungary and its Place in European History.* New York, Macmillan.
- THIRRING GUSZTÁV 1912: *A magyar városok statisztikai évkönyve I. évfolyam, (A magyar városok országos kongresszusának iratai II.).* Budapest, Budapest Székesfőváros Házinyomdája.
- TOMKA BÉLA 1999: A magyar bankrendszer fejlődésének sajátosságai nemzetközi összehasonlításban, 1880–1931. – *Századok*. 3. sz. 655–683. o.
- TORMAY BÉLA (szerk.) 1913: *A Magyar Szent Korona országainak hitelintézetei az 1894–1909. években.* Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. (Magyar Statisztikai Közlemények, Ú. S. 35. köt.)
- TÓTH JÓZSEF 1997: Régiók a Kárpát-medencében. In: PAP NORBERT–TÓTH JÓZSEF (szerk.): *Európa politikai földrajza.* Pécs, University Press Pécs.
- VÖRÖS KÁROLY 1973: A magyarországi városfejlődés dualizmus korában. In: KANYAR JÓZSEF (szerk.): *Somogy megye múltjából.* Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár. 189–203. o.

Migrációs hatások kezelése a Magyar Királyság déli határainál a 11–16. század között

ABSZTRAKT: Európa történetének meghatározó elemei a történeti korokban változó erősséggel, de folyamatosan jelenlévő népességmigrációs zónák. Ezeken a népesség térbeli vándorlása mellett komoly gazdasági, politikai és vallási hatásfolyamatok terjedtek. A téráramlási útvonalak, zónák kialakulását, szerveződését és jellemzőit a földrajzi tényezők mellett elsősorban az államok térbeli szerveződésének formái befolyásolták. A különböző földrajzi tereken átvezető útvonalak összekapcsolódásából jöttek létre a kultúrákat összekötő tartós áramlási zónák. Ha azokat a földrajzi tereket is figyelembe vesszük, amelyekre az ezeken mozgó népesség és az útvonalak mentén terjedő folyamatok közvetlenül hatottak, akkor összefüggő áramlási térről beszélhetünk. A középkori Duna menti migrációs térben központi helyet foglalt el a Magyar Királyság, amelynek területi szerveződésében és jelentős politikai hatalmában komoly szerepet játszott a külső migráció sikeres kezelése.

KULCSSZAVAK: Magyar Királyság, Délvidék, történeti migráció, történeti térszerkezet, Kárpát-medence, Balkán, etnikumok

1. A történeti migráció jellemzői a Bárpát-Balkán térben

Az európai áramlási zónákhoz kapcsolódó közép- és újkori állami terek meghatározó gyökerei a Római Birodalomig vezethetők vissza, amelynek politikai struktúrája egységbe foglalta a kelet- és nyugat-mediterrán áramlási tereket a nyugat- és közép-európaiakkal. A második–harmadik századtól az európai népességmigráció felerősödésével a szárazföldi áramlási zónák váltak fontosabbá, különösen a Rajna és a Duna vonala, amely a Brit-szigetektől a Balkánon át Kis-Ázsiáig tartó áramlások vonala volt (Kovács, 2012). Közép-Európa és benne a Kárpát-medence a római kor után Európa meghatározó politikai terévé vált, ahol a legaktívabb áramlások a Dunához szerveződve, arra irányulva, vagy annak mentén kapcsolódtak egymáshoz. Az évezredes útvonalak futása elsősorban domborzati és vízrajzi meghatározottságú volt. A főbb irányok követték az ősi népesség migrációs útvonalat, amelyek egyrészt a Duna felső völgyét kötötték össze a Balkánnal és a Kelet-Európával, másrészt Észak-Itáliából kiindulva tartottak a Baltikum, Kelet-Európa és a Balkán északi része felé.

1 Csüllög Gábor, egyetemi adjunktus, ELTE TTK Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék

2 Gulyás László, egyetemi tanár, Szegedi Egyetem Mérnöki Kar Ökonómiai és Vidékfejlesztési Intézet

A Kárpát-medencét érintő áramlási zónák jellemzőit egyszerre több földrajzi és hatalmi tér határozta meg. A különböző irányú migrációk és áramlási hatások sok esetben a Kárpát-medence térségében összegződtek, folyamatosan alakítva az itt kialakuló kultúrák és államiségek térbeliségét. Alapvetően a közép-európai és a balkáni migrációs rendszerek alakították és az észak-itáliai, illetve a kelet-európai migrációk módosították. Déli irányból, a Morava-völgyön és az Al-Dunán keresztül évezredek óta jelentős balkáni, kis-ázsiai hatások érkeztek. A vaskor elejétől vált aktívvá nyugatról a Duna és Rajna forrásvidék és a Cseh–Morva-medence, keletről pedig Kelet-európai-síkság térsége. Az 1. század elejétől pedig Észak-Itália útvonalai kapcsolódtak szorosan a Dunához. Az áramlási zóna meghatározó központjai legtöbb esetben a Duna mentén jöttek létre. Kevésbé volt jellemző zárt, az áramlásokból kimaradó tér kialakulása. Természetesen a térbeli aktivitás a hegységek belseje felé csökkent, de a Dunával összefüggő vízhálózat völgyei révén a kapcsolódás folyamatos volt.

A 11. században kialakuló magyar állam a területi megjelenése is szorosan összefüggött a Kárpát-medence földrajzi adottságaival. Alapvetően a nagytérség migrációs, áramlási rendszerének uralására épült, amin a magyar állam településrendszere, területi szerveződése csak kismértékben módosított (*Csüllög*, 2010).

2. Államtér típusok és a migrációs terek kapcsolata

A téráramlási útvonalak, zónák kialakulását, szerveződését és jellemzőit a földrajzi tényezők mellett a római kor óta elsősorban az állami térszerveződések befolyásolták. Az utóbbiak történeti földrajzi szempontból, térbeli szerveződésük jellege szerint két jellemző típusra oszthatók. Egyrészt a több, korábban önálló szerveződésű téregységet átfogó birodalmi terek, másrészt az adott földrajzi egységek alapján elkülönülő, önálló szerveződésű állami terekre. Európa történetének egyik jellemző sajátossága a birodalmi terek és a helyi szerveződésű állami terek korszakonként váltakozó arányú megjelenése.

A birodalmi típusú állami terek történeti földrajzi vizsgálata részben eltér a történettudományi megközelítéstől és elsősorban a térbeliségre koncentrálna közelíti meg a problémát. Eltekint a politikai struktúrák adott korszakbeli önmeghatározásától, uralmi rendszerének felépítésétől és az egyszerű területi nagyság fogalmától. Alapvetően a térbeli befolyás kiterjedését és más állami struktúrák beépítését tekinti kritériumnak.

Birodalmi, nagyhatalmi terek Európa áramlási súlypontjaiban és perifériáin jöttek létre. A nagyobb európai áramlási zónákra épültek és a jelentősebb áramlási csomópontokat tartósan uralták. Növekedésük kitágította a térbeli áramlások hatóterét. Lényegében az áramlási zónakon kialakult helyi állami terek beépítés-

séből szerveződött területi rendszerük. Terjeszkedésük, érintkezésük alapvetően csökkentette a kisebb államok számát. Felbomlásuk, visszahúzódásuk pedig azok gyarapodását eredményezte. Érdekük volt az áramlási terek aktivitása, nyitottsága, az áramlási zónák átfogó uralása. Belső határaikat a tartománnyá váló helyi állami terek feletti uralom alapján szabályozták és működtették (*Suba*, 2009). A térségekre vonatkozóan a vizsgált időszakban a római, a bizánci, német-római, az oszmán és a Habsburg állam tekinthető birodalomnak. Ugyanakkor térszerkezeti jellemzői alapján ebbe a sorba illeszthetjük a középkori magyar államot is.

A helyi szerveződésű államok birodalmak árnyékában léteztek és a nagyhatalmi hanyatlások korszakaiban kaptak erőre. A birodalmi hatások gyengülésekor igyekeztek minél nagyobb részt uralni az áramlási terekből. Létük a záródó, szétszakadozó áramlási terekhez kötődött, amely folyamatosan a határaik erősítésére készítette őket. Általában nem tudták tartósan kiegyensúlyozni az érdekeik szerint átalakított téráramlásokat. Mindez határaik gyakori változásához, vagy önálló államiságuk megszűnéséhez vezetett.

A Kárpát-Balkán térséget az elmúlt évszázadokban sajátos dinamika jellemezte: hosszabb időtávon a birodalmi terek áramlásokat összekapcsoló hatásai érvényesültek, míg rövidebb időszakokban a helyi államok határai által lefojtott áramlások feszítették. Ilyenkor egy idő után a kis állami terekre széttagolt térség labilitása újra és újra magára húzta a nagyhatalmi tereket (*Csüllög*, 2012).

3. A magyar királyság kialakulásának és területi szerveződésének következményei a Duna menti migrációs zónákra

A 7–12. század jelentős vallási, etnikai, nyelvi és politikai átrendeződést hozott a Duna mentén. Az etnikai sokszínűség az újonnan érkező keleti germán, szláv, avar, bolgár, magyar, besenyő, jász és kun népcsoportoknak volt köszönhető. A források alapján feltehető, hogy beléjük olvadtak a népvándorlás viharait túlélő kelta, jazig és germán népesség maradványai. A 12. századtól a nyugat felől érkező szász, és flamand etnikumok színesítették tovább ezt a tarka képet. A későbbi századokban pedig déli irányból érkezve románok és szerbek telepedtek meg a Duna mentén. Az évszázadok alatt sok etnikai csoport elveszítette korábbi nyelvét és asszimilálódott az adott térség meghatározó, többségi nyelvéhez, de ennél jóval kevesebb etnikum tudta a térségben az államiság valamelyik szintjét kialakítani.

A Német-római Birodalom jogrendi megszilárdulása és a magyar államnak a római pápa iránti elkötelezettsége folytán a bizánci egyház gyorsan háttérbe szorult. A következő évszázadokban a nyugati keresztény kultúrkörön belül elkülönültek a térséget meghatározó nyelvek nagytérségei is. Három, részben elkülönülő nyelvi tér

jött létre: a német, a szláv és a magyar. A germán népek szétagolt kultúráját a Német-római Birodalom gazdasági folyamatai, erőteljes hűbéri és városi jogrendszere foglalta egybe. A tartós birodalmi struktúra, a folyamatok állandósága, és a gazdaság bővülése azonban migrációs kényszerrel járt. Ebből fakadóan a német kulturális és nyelvi hatás hosszasan és erőteljesen érvényesült a velük érintkező szlávok és bizonyos formában a magyarok kultúráiban. A német nyelv valamilyen formája különböző sűrűségű szórványokban az egész térségben jelen volt.

A szláv nyelvterület magyarok miatti kettéválása több következménnyel is járt. Egyrészt elkülönültek egymástól az északi és a déli szláv nyelvek, másrészt a szláv népek és erőteljes külső migrációs és kulturális nyomás alá kerültek. A legnyugatibb szláv népcsoportoknál a német hatást tovább erősítette a politikai függés. Ugyanakkor a horvát nyelv számára a magyar államba való beépülés önálló nyelvi fejlődést eredményezett; a katolikus kultúra, különösen a latin egyházi nyelv használata segítette a többi balkáni szláv nyelvtől – elsősorban a szerbtől – való elkülönülést és az önálló kultúraépítést (*Hatházi–Szende*, 2003).

A Balkánon az átalakulás a bizánci birodalmi hatás gyengülésével kezdődött. A változó erősséggel képződő helyi állami terek – a bolgárok néhány évtizedes sikerét kivéve – azonban nem tudták megszüntetni az államtéri szétagoltságot. Ezt további két folyamat is erősítette. Az egyházszakadás éles vonalat húzott az ortodox és a római rítusú keresztény népeiségek közé. A Balkánon eddig elkülönülő latin és görög nyelvhasználatot a térség jelentős részén a 12. századra elfedte az ortodoxiával összekapcsolódó szláv nyelv használata. Ebből a folyamatból három nyelv maradt ki. A félsziget déli részén és főleg a tengerparti városokban a görög, délnyugati részén az albán nyelvhasználat maradt fent. Míg a félsziget észak-keletii részén a Kárpátok déli és keleti oldalához migráló, kun és besenyő etnikumokat beolvasztó vlach népeiség latin nyelvűsége lett uralkodó. A nyelvek és a két fő vallás között komoly választó vonalak alakultak ki a 14. századra (*Csüllög*, 2015).

A balkáni stabilitás hiánya a 11–15. században földrajzilag eltolódó állami terek kialakulását hozta. A Bizánci Birodalom zsugorodásával párhuzamosan több fázisban születő bolgár és szerb államiség a korábbi széteső birodalmi térstruktúra helyén szervezte államiségát. A fő áramlási zóna nagyhatalmi hatásoknak kitett szakaszán labilis és migrációs kényszerű állami térstruktúrát alakított ki (*Csüllög–M. Császár*, 2013).

Erőteljesen befolyásolta a balkáni áramlásokat és államtér képződési lehetőségeket a Magyar Királyság középkori nagyhatalmi szerepe. A horvát állam bekebelezése mellett a dunai áramlási zóna lezárásával tett komoly korlátozó hatást a balkáni folyamatokra. A külső állami terek nyomása, az állami szétagoltság és a korábbi központok hanyatlásának következtében a balkáni államok ereje idővel csökkent és a balkáni népek a 15. században már a sikeresen hódító oszmánsággal találták szem-

be magukat. A törökök az áramlási vonalak gyors átfogásával hosszú évszázadokra egybefűzték a földrajzi tagoltsághoz rögzült balkáni állami tereket.

4. A migrációs folyamatok beépítése a Magyar Királyság területi szerveződésébe a 12–15. század között

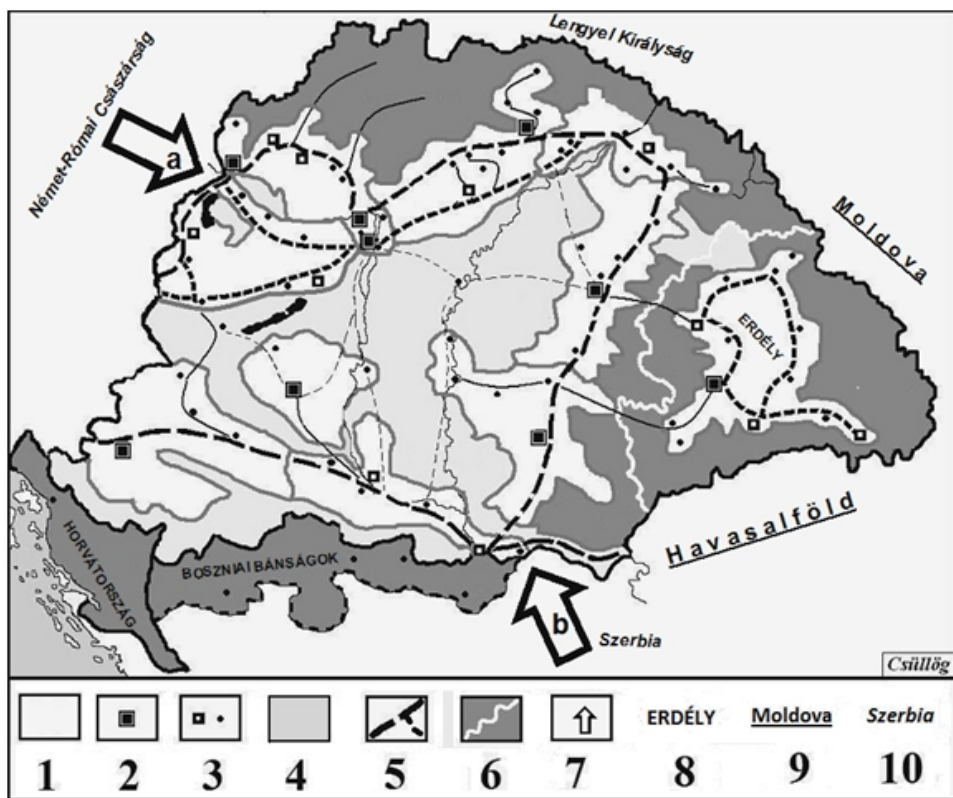
A Magyar Királyság a 11–15. század között a térség meghatározó politikai nagyhatalma volt. Ennek egyik fontos feltétele az volt, hogy a magyar állam a beérkező áramlásokat sikeresen szűrő, ellenőrző és tartós határokkal részben lezáró politikai teret épített ki a Kárpát-medencei térben. Területi egységének kulcsa a Duna által közvetített áramlási útvonal két medencei bejáratának – északon a Morva-, délen a Morava-kapu – uralma volt, mivel ezek hosszú időn keresztül a Kárpát-medencébe irányuló áramlások és külső területi törekvések legfontosabb gyűjtőpontjait jelentették (*Csüllög–Horváth*, 2008). A Magyar Királyság területi és védelmi rendszerének kiépítésével lezárta ugyan a Duna menti áramlásokat, de nem gátolta, hanem ellenőrizte és szabályozta azokat. Az áramlások bizonyos formái és azok hatásai (szórványos népességmigráció, vallási, kulturális, gazdasági elemek diffúziója stb.) nem szűntek meg, ezért a magyar állam területi szerveződésének fontos eleme lett a migrációk szabályozása. A magyar állam dukátusok, tartományok (Erdély, Szlavónia, Horvát Királyság) és katonailag uralt területek (délvidéki bánságok) megszervezésével építette be területiségébe a külső áramlások rendszerét. A migrációs politikában a 13. századra jelentős különbség alakult ki az északi és nyugati irányú, valamint a déli és keleti irányú migrációk kapcsán. Mivel az előbbieket esetében hasonló szerveződésű térségekből érkezettek, addig az utóbbiaknál meghatározó volt, hogy az állam határa igen tartós választóvonalá vált a keleti és a nyugati kereszténység között.

Összességében a magyar állam migrációs politikáját a korszakban alapvetően hármas tagolódás jellemezte: 1. hatalmi előtér politika (katonailag szervezett külső területek – bánságok, hűbéri fejedelemségek, külső hadjáratok); 2. védelem (gyepük, kiépített erődrendszerek, határőrvidékek); 3. szabályozott befogadás, letelepítések.

Ha a migrációk időbeli változását nézzük, akkor elmondható, hogy a 9. században még erőteljes átmenő migráció a 11. századtól, az állam és a politikai hatalom megszilárdulása után nagymértékben lecsökkent. Ugyanakkor a belső migráció végig jelentős maradt és területi szerveződésben, valamint a településhálózat kiépülésében folyamatosan meghatározó volt. A korai időszakban elsősorban a kiemeltebb hordalékkúpi, az alacsonyabb helyzetű hegylábi, dombsági felszínek és az ezeken megjelenő domborzati, vízrajzi és növényzeti érintkezési zónák, illetve peremek lettek a letelepedés és a migráció fő színterei. A folyók nemcsak a települések és a

gazdálkodás nélkülözhetetlen elemei voltak, hanem egyben a térkapcsolatok, a közlekedés-szállítás, valamint az elérhetőség fontos szinterei is. A társadalom aktivitása elsősorban az állandóan, vagy időszakosan vízzel borított térszíneket körülvevő árterperemeken, valamint a részben domborzati különbségeket mutató erdőperemek medence felé eső oldalain erősödött.

1. ábra: A Magyar Királyság térszerkezete a középkor végén

1. Centumtersegek; 2. Régió központok; 3. Egyéb központok; 4. Belső perifériák;
5. Térszerkezeti vonalak (áramlási pályák); 6. Erdély belső határa; 7. Külső áramlási irányok: a) Közép-Európai, a Morva-kapunál, b) Balkáni, a Morva-kapunál; 8. Tartományok; 9. Bizonyos időszakokban hűbéres fejedelemségek; 10. Szomszédos államok.

A 12–13. századtól a politikai célok, a területszervezés hatékonysága, és főként a birtokszerveződések továbbra is igényelték a szabályozott külső és belső migráció fenntartását és erősítését. Külső vonatkozásokban alapvetően migrációs vonzás jel-

lemezte az magyar államot. Ennek voltak erőszakos, az állam által nem kívánt politikai formái, mint a német-római és a kun-besenyő törekvések a 11–12. században, valamint voltak részben kezelt és szűrt, spontán formái is, mint a 12–13. századtól erősödően a szerb, illetve latin nyelvű vlachok beköltözése. De igazából a területi rendszert, az etnikai tagolódást és a kultúrtáj alakítását jelentősen befolyásoló folyamattá a szervezett betelepítések váltak. A jász és kun népesség befogadása, a német nyelvű népesség letelepítése az ország különböző részein, később pedig a szerbek, de főleg a románság behívása az új birtokstruktúrákba már komoly változásokat, új területi elemeket és az adottságoktól függő funkcionálisan elkülönülő kultúrtájformálást hozott. A megtelepedés és a betelepítések sűrűségében a középkor folyamán ezért jelentős különbségek alakultak ki.

A 15. századra a magyar állam a Kárpát-medencei földrajzi térből egységes struktúrát hozott létre (*Csüllög*, 2000) és ezzel hosszú évszázadokon keresztül semlegesíteni tudta a külső hatásirányokat, nyugat felé az azonos felépítésű és erős államiséggel, dél felé pedig a szlavón-horvát balkáni előtér tartományi beépítésével, a boszniai balkáni perem katonai ellenőrzésével, valamint a Duna–Morava áramlási zóna erőteljes védelmi lezárásával. A legösszetettebb migrációs hatások a déli irányból érték a magyar államot, ezért a Balkán felől érkező migráció kezelése kulcsfontosságúvá vált. Ez utóbbi védelmi zóna elvesztése vezetett egy 150 éves időszakra átmenetileg a Balkán és a Kárpát-medence belső területeinek közös állami térbe foglalásához a törökök uralma alatt.

5. A Kárpát-Balkán migrációs tér oszmán uralmának következményei a 16. században

A 15. század végétől gyengülő és dinasztikák között bizonytalankodó magyar államnak a 16. század elején nem csak a közép-európai, de a balkáni törekvéseiről is le kellett mondani, ezzel elveszítette birodalmi szerepét és már nem volt képes szabályozni a Duna felső folyása és a Balkán felől érkező áramlásokat. Az oszmán szerveződés a 15. század végére már bekebelezte a korábbi balkáni államok jó részét és hatékony birodalmi struktúrát épített ki. Előbb az előtéri államokra (hűbérúr cse-re), majd az ütköző terekre, végül pedig a 16. század közepére a Magyar Királyság területének jó részére is kiterjesztette uralmát (*Gulyás–Csüllög*, 2012).

A 16. század közepére a Kárpát-medencében a magyar királyi koronát megszerző Habsburg és a hódító oszmán birodalmak révén a Duna mentén megszűnt a magyar állam által korábban kialakított nyugati és déli elzárás. A Habsburg Birodalom a közép-európai áramlásokba kapcsolta be a térséget, míg az Oszmán Birodalom a Balkáni áramlásokat húzta be a Kárpát-medencébe. A 16–17. században

A két áramlási rendszer területi törekvéseiben folyamatosan ütközött, ez azonban nem volt gátja a gazdasági kapcsolatok működésének és a nyugati irányból érkező kulturális és vallási folyamatok terjedésének, vagyis nem jelentette az áramlások éles elzárását, ezt lehetővé tette, hogy a három hatalmi területen egymásba fonódó vallási és etnikai terek alakuljanak ki. Vallási oldalról nem jött létre éles ütközőzóna, bár bizonyos számú iszlám vallású balkáni népesség beáramlott, de nem vált jelentőssé. Viszont a korábbi állami és szakrális struktúra válsága, az oszmán érdekek erősödése és a nyugat felé irányuló migrációs zónák felszabadulása mindhárom állami térben a reformáció nagyon gyors terjedését hozta magával. A törökök részéről főleg gazdasági érdekből nem folyt komoly iszlámosítás, mindezek következtében az iszlám jelenléte sokkal kisebb mértékű maradt mint a Balkánon, a vallást elsősorban a török hivatali és a katonai vezetőréteg, a reguláris katonaság egy része és a birodalmi struktúrába beépülő eltörökösödő balkáni népességrész képviselte, így elsősorban a török központokban és végvárakban volt jelen (Nagy, 2008). A birodalmi határok tehát csak katonai és politikai tereket határoltak el, nem voltak sem etnika, sem gazdasági, sem vallási határvonalak.

A Duna menti áramlási zóna kapuinak kinyílása több meghatározó európai folyamattal esett egybe, a gazdasági és vallási terek átalakulása döntő hatással volt az európai folyamatokra. Az erőteljes fejlődésnek induló atlanti térség gazdasága új igényeket teremtett a kereskedelem és az ipari tevékenység számára, ezeket pedig a közép-európai tér nem tudta megfelelő ütemben követni, elsősorban a hosszan tartó társadalmi átalakulási folyamatok és a belső háborús állapotok miatt, amelyhez az egyre terhesebb, és állandósuló oszmán fenyegetettség társult. A kaotikus gazdasági viszonyok, a jelentős migráció és a nagyszámú katonaság (társulva az erődítések új rendszerének munkaerő igényes kiépítésével) jelentős mennyiségű kereskedelmi élelmiszert igényelt. Így egy évszázadra európai jelentőségű volt az kereskedelmi kapcsolat, amely az oszmán uralmú magyar mezővárosok és a Habsburg területek között alakult ki a 16. század második felétől. Ennek döntő hányada az alföldi mezővárosoknak az Oszmán Birodalom adózási igényéhez alakított külterjes állattartó gazdaságából származó, hatalmas legelőterületeiken tenyésztett és nagy távolságra jól terelhető szarvasmarha volt. A török adóbehajtások igazgatási központokhoz igazodó irányai mellett rögzültek a szarvasmarha kivitel terelésének útvonalai, amelyek az alföldi mezővárosokból Pest és Vác irányába tartottak. Mindezek következtében a korábban áramlásokban szegény alföldi térségben jelentőssé váltak a török területi és gazdasági berendezkedés által kialakított és a Balkánhoz szorosan kötődő áramlások.

A 16. századtól a migráció politikai kezelése alapvetően a három hatalom sokszor ütköző érdekei szerint történt. Az Oszmán Birodalom elsősorban az Anatóliával összekapcsolt balkáni áramlások Kárpát-medencei erősítésében volt érdekelt, és

a gazdasági célok mellett elsősorban a katonai területi közigazgatás és birtokstruktúra volt a szabályozó tényező. Az Erdélyi fejedelemség területén is jelentős belső migráció jött létre a különböző jellegű területek között (Szilágyi, 2013), amelyet tovább erősített a reformáció erőteljes terjedése és egyes fejedelmek külpolitikai törekvései is. Míg a királyi területeken a Habsburgok céljainak megfelelően a területbiztosítással és a védelemmel kapcsolatos célok erősítették meg a nyugati irányból a migrációs törekvéseket. A közel százötven éves korszaknak a migráció kapcsán két igen sajátos és mind a korábbi, mind a későbbi korszakoktól elütő jellegzetessége volt. Egyrészt a három hatalmi tér között nem volt belső migrációs határ, amely a korábbi hatalmi tér különös továbbélését mutatta. Másrészt a korábbi külső határok sajátos módon elhalványultak, bizonyos irányokba, főleg dél felé teljesen eltűntek. Így nem a politikai hatalmi tér, hanem a különböző gazdasági, társadalmi, kulturális folyamatok működtették a migrációs folyamatokat. Ennek a helyzetnek vetett véget a törökök elleni felszabadító háború, majd a szabadságharc, de különösen az 1711 után meginduló Habsburg államszervezés következményeként az Oszmán Birodalom felé erőteljesen lezárt déli határzóna kialakítása (Kókai, 2009; Kókai, 2010) és a század közepére kiteljesedő letelepítési politika (Gulyás, 2009; Gulyás, 2012a; Gulyás, 2012b).

Irodalom

- CSÜLLÖG G. 2000: A középkori Magyarország térszerkezete. – *Földrajzi Közlemények*. 124. évf. 1–4. sz. 109–130. o.
- CSÜLLÖG G. 2010: Áramlási terek és régiók a magyar állam történetében. – *A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei*. 2. évf. 2–3. sz. 233–242. o.
- CSÜLLÖG G. 2012: Áramlási terek és államhatárok Közép-Európában – Magyarország történeti térhelyzetének áttekintése. – *Közép-Európai Közlemények*. 5. évf. 1. sz. 7–14. o.
- CSÜLLÖG, G. 2015: The role of the migrational zones in the historical processes in Central-Europe and in the Balkans. – *Historia Actual Online*. 36. évf. 1. sz. 53–61. o.
- CSÜLLÖG G.–HORVÁTH G. 2008: A honfoglalás-kori térszerkezet kérdései. In: SZABÓ J. (szerk.): *Geographia generalis et specialis*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 237–242. o.
- CSÜLLÖG, G.–M CSÁSZÁR, ZS. 2013: Ethnic processes in the spatial structure of the Balkans. – *EUROLIMES*. Vol. 15. Spring. 143–168. o.
- GULYÁS L. 2005: *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig*. Budapest, Hazai Térségfejlesztő Rt.

- GULYÁS L. 2009: A Bánság a török kiűzésétől 1918. In: HORVÁTH GYULA (szerk.): *Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói* 9. Pécs–Budapest, Dialóg Campus. 25–44. o.
- GULYÁS L. 2012a: *A Délvidék története 2. A török kiűzésétől Trianonig 1683–1920. Közép-Európai Monográfiák* 6. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására.
- GULYÁS L. 2012b: *Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914.* Budapest, Kárpátia Stúdió.
- GULYÁS, L.–CSÜLLÖG, G. 2012: Kosovo's Territorial Characteristics from the Roman Empire to the Fall of the Medieval Serbian State. – *West Bohemian Historical Review, Pilzeň – (Hamburg)*. 1–2. sz. 11–26. o.
- HATHÁZI G.–SZENDE K. 2003: Népek és kultúrák a középkori Magyarországon. In: VISY Zs. (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón.* Budapest, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Teleki László Alapítvány. 388–397. o.
- KÓKAI S. 2009: A Bánság mint sajátos kultúrföldrajzi régió. – *Közép-európai Közlemények*. 2. évf. 4–5. sz. 92–101. o.
- KOVÁCS P. 2012: A Duna mint közép- és délkelet-európai geopolitikai tengely. – *Mediterrán és Balkán Fórum*. 6. évf. 1. sz. 2–10. o.
- KÓKAI S. 2010: *A Bánság történeti földrajza (1718–1918).* Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola TFI.
- NAGY M. M. 2008: A török hódoltság mint földrajzi régió. – *Közép-európai Közlemények* 1. sz. 80–85. o.
- SUBA J. 2009: Határőrvidék – határvédelem a földrajzi térben. In: *A Virtuális Intézet Közép-Európa kutatására évkönyve 2009*, Szeged–Kaposvár. 255–260. o.
- SZILÁGYI F. 2013: *Közigazgatás a Partiumban.* Nagyvárad, Partium Kiadó.

A magyar háztartások fogyasztási és megtakarítási szokásai 2008–2014 között

ABSZTRAKT: A háztartások fogyasztási és megtakarítási szokásai folyamatosan változnak, a jövedelmi viszonyoknak és egyéb gazdasági folyamatoknak megfelelően, miközben maguk is elemei a makrogazdasági folyamatoknak és alakítják azokat.

A cikk célja a KSH adataira támaszkodva megvizsgálni a magyar háztartások fogyasztási és megtakarítási szokásainak változásait 2008–2014 között.

A vizsgált időszakban mind a fogyasztásban, mind pedig a megtakarítások területén markáns elmozdulások voltak megfigyelhetők, hiszen nem csak a két kategória egymáshoz való viszonya, de a fogyasztás és a megtakarítások belső szerkezete is megváltozott.

KULCSSZAVAK: háztartások, jövedelem, fogyasztás, megtakarítás

Bevezető

A háztartások fogyasztási és megtakarítási szokásai folyamatosan változnak, a jövedelmi viszonyoknak és egyéb gazdasági folyamatoknak megfelelően, miközben maguk is elemei a makrogazdasági folyamatoknak és alakítják azokat. A kutatás főbb forrása a Központi Statisztikai Hivatal adatai és statisztikái. A háztartások jövedelmének és kiadásainak jellemzőiről a nemzetgazdasági számlarendszer, valamint az önkéntes adatszolgáltatáson alapuló HKEF (Háztartási költségvetési és életkörülmények adatfelvétel) szolgáltat adatokat.

A magyar háztartások fogyasztási szokásairól általánosságban

A fogyasztási kiadások szerkezetének alakulása a lakosság egyik legfontosabb élet-színvonal mutatója. A háztartási kiadások összetételét, tényleges szerkezetét több tényező is alakítja. Az egyik legfontosabb, hogy mekkora jövedelem felett rendelkeznek. Fontos szem előtt tartani, hogy az azonos nagyságú jövedelemmel rendelkező háztartások kiadásai is eltérhetnek egymástól, hiszen a családok társadalmi helyzete, szokásai, értékrendje, iskolázottsága, életkora, lakóhelye és még más egyéb tényező is befolyásolhatja kiadások szerkezetét.

1 Kajári Karolina, egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Főiskola

2 Szabó Petra, főiskolai hallgató, Budapesti Gazdasági Főiskola

A megszerezhető jövedelem nagyságát és a vagyoni helyzetet a piacgazdaságokban elsősorban az határozza meg, hogy mit és mennyiért lehet „eladni” az erőforrás piacán. A piaci egyenlőtlenségek mérséklése érdekében azért lehet mit tenni: a piaci elosztás igazságtalanságainak ellensúlyozása érdekében az állam „belenyúl” a jövedelmek elosztásába, vagyis a háztartásoktól előre meghatározott módon, különböző szempontok alapján jövedelmet von el, többek között adó formájában, amit újraoszt a társadalom tagjai között az arra rászorulóknak.

A vizsgált időszak főbb jellemzői

A háztartások jövedelmi helyzetét alapvetően az ország gazdasági teljesítőképessége, a megtermelt, felosztható jövedelem határozza meg (1. ábra).

1. ábra: A GDP és az egy főre jutó nettó jövedelmek alakulása

Forrás: <http://www.ksh.hu/docs/bun/xftp/idoszaki/hazteletszinu/hazteletszinu.pdf>

A gazdasági folyamatok megmutatkoznak a háztartások jövedelmi helyzetében is. A lakosság egy főre jutó nettó jövedelme 2007 és 2009 között csökkent. Ez a kedvezőtlen helyzet 2010-től két éven át kicsit javult, így a reáljövedelmek kismértékű emelkedésnek indultak, majd 2012-ben a gazdaság teljesítményével párhuzamosan a háztartások reáljövedelme 4,8%-kal újra mérséklődött. 2013-ban azonban a háztartások már kedvezőbb, 1,2%-os reáljövedelem-növekedést tapasztalhattak.

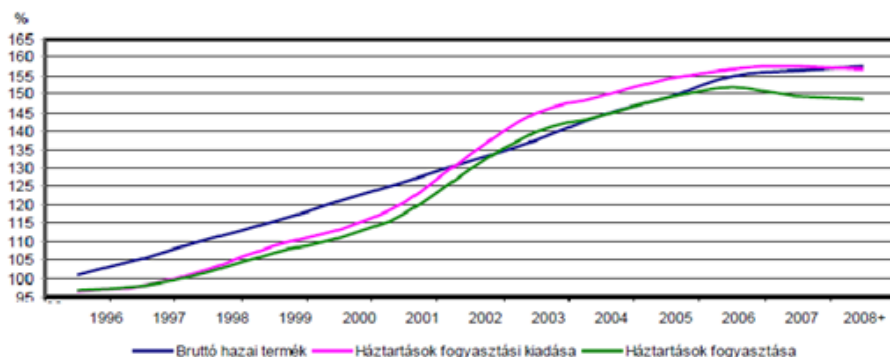
A háztartások egy főre jutó átlagos nettó jövedelme 2012-ről 2013-ra 2,9%-kal növekedett. Nemcsak a jövedelmek nagysága, hanem a két fő jövedelemtípus, a munkából származó és a társadalmi jövedelmek nagysága is nagymértékben eltért egymástól a más-más jövedelmi szintekbe tartozó háztartásoknál. A legszegényebb háztartásokban a munkajövedelem aránya a bruttó jövedelem kicsivel több, mint a kétötödét tette ki, a leggazdagabbaknál a háromnegyedét is meghaladta.

A lakóhelyek adottságai és lehetőségei is befolyásolják a lakosság megélhetési viszonyait és jövedelmi helyzetét. A fejlettebb régiókban, ahol a munkaerő-piaci lehetőségek kedvezőbbek, a jövedelmi helyzet is az, így nagy a Budapest és a vidék közötti jövedelmi különbség. A 2013. évi adatok szerint a magyar népesség több mint egyharmada községekben él, a lakosság 17,7%-a Budapesten, körülbelül az egyötöde megyei jogú, és kiemelt nagyvárosokban, 29%-uk pedig a többi városban lakik.

A háztartások jövedelmeiben regionális különbségek is kimutathatók: Közép-Magyarországon a legmagasabb az egy főre jutó átlagos nettó jövedelem, a Közép-Dunántúl lakóinak átlagos keresete közel azonos a Nyugat-Dunántúlon élőkével, míg Észak-Alföld és Észak-Magyarország térsége a sereghajtó, ahol a népesség egy főre jutó átlagos jövedelme a legkevesebb.

A háztartások fogyasztásának feltérképezése a nemzeti számlák összeállításával készül makrogazdasági szinten. A nemzeti számlák egyik fontos mutatószáma a bruttó hazai termék (GDP), melynek egyik felhasználási területe a háztartások fogyasztása, ami 63% és 67% között változott 1998 és 2008 között (2. ábra).

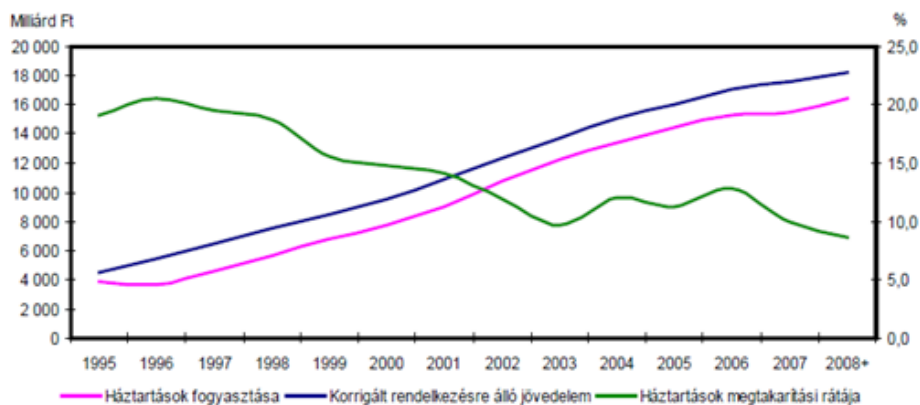
2. ábra: A bruttó hazai termék és a háztartások fogyasztásának alakulása, 1995=100%

Forrás: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/haztartas/haztartas08.pdf>

A háztartások fogyasztását és a korrigált rendelkezésre álló jövedelem alakulását folyó áron vizsgálva is hasonló tendenciát lehet leolvasni. A vizsgált időszakban fokozatosan növekedett a háztartások fogyasztása és a korrigált rendelkezésre álló jövedelme, de csökkent a megtakarítási ráta (3. ábra).

3. ábra: A háztartások fogyasztásának, korrigált rendelkezésre álló jövedelmének és megtakarítási rátájának alakulása, folyó áron, 1995–2008

Forrás: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/haztartas/haztartas08.pdf>

A fogyasztása alakulása a vizsgált időszakban

A rendelkezésre álló adatok alapján megállapítható, hogy Magyarországon a legtöbb élelmiszerekre, lakásszolgáltatásra és közlekedésre költenek a háztartások. Az élelmiszerekre fordított kiadás 1995-ben volt a legjelentősebb, 2008-ban viszont már a lakásszolgáltatás volt túlsúlyban. A legkevesebbet egészségügyre és oktatásra fordítottak a háztartások, aminek fő oka az állam újraelosztó szerepe e területeken.

A háztartások fogyasztása 2008-ban 0,6%-kal csökkent az előző évhez képest. A kormányzattól és egyéb intézményektől származó természetbeni és társadalmi juttatások 1,2%-kal visszaestek, a rezidens háztartások fogyasztási kiadásai pedig 0,5%-kal mérséklődtek.

A kiadások tényleges színvonala 2009-ben 6%-os visszaesést mutatott, az előző évihez képest. A csökkenés éppen 2009-ben volt a legjelentősebb mértékű.

Ebben az időszakban a kiadások szerkezete is módosult: csökkent az élelmiszer-fogyasztás. A lakásfenntartásra használták a kiadások nagy részét, 24%-át, a háztartási energiára jutó kiadások fogyasztáson belüli mértéke is erősödött. Emellett folytatódott az egészségre, a vendéglátásra és a szálláshely-szolgáltatásra fordí-

tott kiadások növekedése, ellenben a ruházkodásra, lakberendezésre, közlekedésre, kultúrára, szórakozásra a korábbinál kevesebbet fordítottak.

Összességében elmondható, hogy a gazdasági válság átalakította a magyar lakosság fogyasztási szokásait, akik tartalékaik felélése után a fogyasztásaik visszafogásával próbáltak megélni. A KSH adatai alapján a lakosság összes fogyasztási kiadásának egy főre jutó évi átlagos értéke 2009-ben 4,3%-os visszaesést mutatott az előző évhez képest.

A személyi jövedelemadó rendszerében a 2010-ben bekövetkezett jelentős változások hatására a reálbérek megnövekedtek. Ennek ellenére a lakossági fogyasztást visszafogta a foglalkoztatottak számának csökkenése, a hiteltörlesztési terhek növekedése, valamint a megélhetéshez szükséges kiadások emelkedése. 2010-ben a lakosság teljes fogyasztásának egy főre jutó éves átlaga 3,2%-kal kevesebb volt az előző évinél. A lakosság fogyasztási szerkezetében sem mutatkozott jelentős átrendeződés 2010-ben sem. Az összkiadás három legjelentősebb területét továbbra is a lakásfenntartás, a háztartási energia (24,9%), az élelmiszerek és alkoholmentes italok (23,0%), illetve a közlekedés és szállítás (11,1%) fogyasztási fő csoportjai tették ki.

A három kategórián belül a lakásfenntartásra és háztartási energiára fordított kiadások 1,7%-kal haladták meg a 2009-es értéket, ezzel szemben az élelmiszer-kiadások egy főre jutó összege az előző évihez képest reálértéken 1,8%-os csökkenést mutatott. A közlekedési és szállítási csoport 13,8%-kal esett vissza az előző évhez képest.

A fogyasztási kiadások alakulásából látható, hogy a lakhatás költségei emelkedtek, így a napi cikkekre elkölthető jövedelem csökkent. A lakosság az élelmiszer-fogyasztáson és az úgynevezett luxus kiadásokon (pl. fodrász, kozmetika, ékszer) tudott spórolni. A hírközlésre fordított kiadások 2,8%-kal, a lakberendezésre fordított kiadások 3,3%-kal mérséklődtek, de a ruházkodásra, divatra 4,9%-kal többet költöttek a háztartások. Egyedül az egészségügyre fordított kiadások összege maradt változatlan.

2011-ben az egy főre jutó összes fogyasztási kiadás éves, átlagos értéke stagnálást mutatott 2010-hez képest, így elmondható, hogy az előző évek óta tartó kiadás-csökkenés megállt. A lakosság fogyasztási szerkezete nem változott jelentősen. A háztartások kiadásai 59,9%-át lakásfenntartásra, háztartási energiára, élelmiszerre, valamint közlekedésre költötték. Változatlanul második helyen állt az élelmiszerre jutó kiadás, aránya az összkiadásban nem változott. Csak kis mértékben nőttek a közlekedési kiadások az összes kiadásból, ami 12,1%-ot jelentett. Az alapvető szükségletek (például a lakhatás és az étkezés) kifizetése után átlagosan 40% maradt egyéb kiadásokra, ez az arány évek óta állandó volt. A háztartások egyéb fogyasztásait tekintve 7,5%-ot fordítottak szórakozásra, 4,7%-ot az egészségügyre, 4,0%-ot

ruházkodásra, 3,8%-ot lakberendezésre, 3,4%-ot a vendéglátásra, 2,2%-ot testápolásra, a legkevesebbet pedig, 0,8%-ot az oktatásra.

A magyar háztartások 2012-ben összes fogyasztási kiadásának egy főre jutó átlagos, éves értéke 2,4%-os mérséklődést mutatott 2011-hez viszonyítva. A háztartási fogyasztás összetételében a legjelentősebb kiadási tétel továbbra is a lakásfenntartás és háztartási energia voltak. A legnagyobb mértékben, 4,3%-kal a közlekedési kiadások estek vissza. A lakosság 1,2%-kal költött kevesebbet lakásfenntartásra és háztartási energiára, valamint 1,9%-kal fogyott az élelmiszer-kiadás is. Változatlanok maradtak a kulturális kiadások, közben pedig kismértékben nőttek a vendéglátásra, az egészségügyre, továbbá az oktatásra felhasznált összegek.

2012-ben a lakosság kiadásai 25,4%-át lakásfenntartásra és háztartási energiára, 23%-át élelmiszerre és alkoholmentes italokra, 11,9%-át pedig a közlekedésre költötték. Az alapvető megélhetési kiadások az összes fogyasztási ráfordítás 60,3%-át tették ki, és ez évek óta szinte változatlan.

A fogyasztási kiadások volumene 2013-ban összességében 1,8%-kal csökkent 2012 első félévéhez viszonyítva. A háztartások ráfordításai több mint a felét még mindig lakásfenntartásra, háztartási energiára, valamint élelmiszerre költötték. Az utóbbi részaránya változatlan az 2012-es év azonos időszakához képest, viszont a lakásfenntartásra fordított kiadások aránya huzamosabb idő óta most változott először, csökkent 27,0%-ra, az energiaköltségek mérséklődésének köszönhetően. A mindennapos fogyasztáson kívüli ráfordítások közül a közlekedés, a hírközlés és az egyéb kiadások aránya is enyhe növekedést mutatott.

Továbbra is az a tendencia, hogy a napi költségek kifizetése után alig több mint a felhasználható összeg egyharmada maradt az összes további felmerülő kiadásra, habár ez az arány némiképp javulni látszott 2013 első félévében.

A 2013-as évben az egy főre jutó fogyasztás havi összege 67,000 Ft volt. Ebben az évben nominálértéken az előző, 2012-es évinél többet költöttek a háztartások. De az inflációs hatásokat is számításba véve a fogyasztás szintje a 2012-es évvel megegyezőnek látszott. Az élelmiszer-fogyasztás például változatlan maradt, és csak az élvezeti cikkekre (például: alkoholtartalmú italokra), valamint az egyéb termékekre (például: testápolásra, személyes használati cikkekre) költött kevesebbet a lakosság a 2012. évinél.

2013-ban folytatódott tovább az előző évi tendencia, vagyis reálértéken legnagyobb mértékben (11%-kal) a szeszes italokra és a dohányárakra költött kiadások estek vissza. A dohánytermékek piacán új értékesítési hálózat került bevezetésre, ami áremelkedéssel járt. Mindez arra ösztönözte a dohányzókat, hogy változtassanak szokásaikon, így cigarettavásárlásra összehasonlító áron az előző évinél 21%-kal kevesebbet fordítottak a háztartások.

A lakosság helyzetének javulását mutatja, hogy már nem csak az alapvető szükségletekre költöttek. A népesség lakásfenntartási és háztartási energiára fordított kiadásai 2013-ban folyó áron mintegy 3,8%-kal csökkentek, ez pedig a rezsiköltségek csökkentésében keresendő.

A háztartások átlagos havi kiadása 2014 első felében 66 500 Ft volt személyenként, ez 3,5%-kal magasabb, mint 2013-ban. Mivel a fogyasztói árak nem változtak, így a fogyasztás nagysága is ehhez hasonlóan emelkedett. A kiadások (kivéve a lakásfenntartást és a háztartási energiát) az összes területen nőttek. Az árváltozásokat tekintve csak az élvezeti cikkek fogyasztásának mértéke esett vissza.

A 2013-ban elkezdődött rezsicsökkentés tovább folytatódott, melynek következtében a lakásfenntartás és háztartási energia fogyasztói ára mérséklődött a legnagyobb mértékben (9,3%-kal), folyó áron pedig 5,1%-kal csökkent a lakosság ilyen jellegű kiadása. Ezen kívül az elektromos energia-, gáz- és egyéb tüzelőanyag-ráfordítások is visszaestek 11,2%-kal.

Az alkoholtartalmú italok és dohánytermékek fogyasztásának nagysága 3%-kal mérséklődött, ezen belül az alkoholos italok fogyasztása összehasonlítva áron 7,1%-kal növekedett, míg a dohányárak fogyasztása jelentősen, mintegy 10,5%-kal csökkent. Mindez a dohánykereskedelem átalakítását követően kezdődött és a vizsgált időszakban is folytatódott, igaz a csökkenés üteme lassult.

A háztartások fogyasztási kiadásainak szerkezete kissé megváltozott. A rezsiköltségek csökkenésének következtében 2,3%-kal esett vissza a lakásfenntartás és háztartási energia összkiadáson belüli aránya, valamint az élelmiszerekre és alkoholmentes italokra költött kiadások aránya is csökkent, 0,2%-kal. A háztartások többsége az így felszabadult forrásaikból kielégíthették a plusz igényeiket vagy pedig félretették későbbre.

Összességében elmondható, hogy növekedett a háztartások fogyasztásában azon kiadások aránya, amelyet az alapvető szükségletek kielégítése után szabadon felhasználhattak.

Ha az egész 2014-es évet vizsgáljuk, akkor a következő változások történtek: 2,7%-kal növekedett a lakossági fogyasztás, körülbelül nyolcévnyi mérséklődés és stagnálás után. Az egy főre jutó fogyasztás havi átlagos összege 1644 forinttal több az előző évinél, ez 2,7%-os növekedést jelentett. Az élelmiszerek fogyasztása 2,4%-kal emelkedett, de a legnagyobb arányban a közlekedésre és a hírközlésre fordított kiadások növekedtek. Az alkoholtartalmú italok és a dohányárak fogyasztása ezzel szemben 3,5%-kal mérséklődött.

A megtakarítások alakulását befolyásoló tényezők

A háztartások különböző módokon osztják fel jövedelmüket aszerint, mennyit fogyasztanak el belőle és mennyit tesznek félre. Mivel az egyének a jövedelemingadozásokat egész életük alatt igyekeznek szinten tartani, így a megtakarítói viselkedés összefügg az életkorral, de a háztartások életciklusával is (Tóth-Árvai, 2001).

A megtakarításokra vonatkozó döntések tehát a jelenbeli és jövőbeli fogyasztás közti választás eredménye. A türelmetlen fogyasztó az azonnali fogyasztást részesíti előnyben, és nem akar lemondani a fogyasztási javakról, hogy azokat később fogyassza el. Vagyis az ilyen fogyasztó kevésbé mutat hajlandóságot a takarékoskodásra (Tóth-Árvai, 2001).

A gazdaság és a kultúra kapcsolatát vizsgáló kutatók azt vallják, hogy a gazdaság és a kultúra kölcsönösen hat egymásra, hiszen a gazdasági folyamatok hatással vannak a normákra, az eszmékre, a kultúra pedig befolyással van a gazdasági rendszerekre és viselkedésekre.

A gazdasági kultúra a különböző gazdasági szereplők és intézmények cselekvési és viselkedési hagyományait, értékrendszerét jelenti.

A pénzügyi kultúra fontos szerepét az adja, hogy az egyének megváltozott szükségleteinek kielégítéséhez olyan pénzügyi termékeket kell találniuk, amelyek egyre bonyolultabbak. Így azt mondhatjuk, hogy a pénzügyi kultúra egy hidat képez a felmerülő társadalmi igények és az ezeket segítő pénzügyi termékek között (Habschick et al., 2007). A pénzügyi kultúra valódi jelentőségét a 2008-ban kezdődő pénzügyi válság hozta elő hazánkban.

A háztartások megtakarításai a vizsgált időszakban

2007-ben csak a kelet-európai térséget érintette a válság egy hulláma, azonban 2008 őszén elérte hazánkat is, és meglehetősen súlyosan érintette, a jelentős egyidejű külső adósság és államadósság miatt. A helyzetet súlyosbította, hogy a lakosságnak lehetősége nyílt devizahitelek felvételére, így a megtakarítások hiánya miatt az adósságokat csak külső hitelekkel lehetett csak finanszírozni, ami a szűkös források következtében egyre nehezebbé vált.

A megtakarítások 2008-ban az előző évihez képest csökkentek. A megtakarítások értéke a 2004-ben elért szintnek felelt meg.

Bár a háztartások többet törlesztettek hiteleikből, mint amennyi hitelt igényeltek, de mivel ebben az időszakban a kötelezettségek körülbelül 70%-át a devizahitelek tették ki, a forint gyengülése növelte a népesség hitelének forintértékét.

A fogyasztás növekedett a háztartási megtakarítások rovására és jelentős volt a lakosság hitelfelvételi hajlandósága is 2002 és 2008 között. Mindez nagyban befolyásolta a lakosság pénzügyi helyzetét és növelte az eladósodottságot.

A hitellel rendelkező háztartások számára a jövedelemarányos törlesztési teher már 32%, a legalacsonyabb jövedelmű háztartások körében pedig még ennél is magasabb volt (MNB, 2010).

A 2008-ban kezdődő pénzügyi-gazdasági válság egyik legjelentősebb tanulsága, hogy egy váratlan és kiszámíthatatlan negatív helyzetet akkor lehet a legjobban átvészelni és kezelni, ha az ember rendelkezik némi tartalékkal. Így a válság felhívta a figyelmet a takarékoskodás és az öngondoskodás fontosságára, hogy bizony érdemes gazdálkodni a pénzzel.

Az Erste Bank az IMAS nemzetközi piackutató cég közreműködésével készített felmérése feltárta, hogy a válság következtében a pénzügyi kultúra fejlődésével egyidejűleg a megtakarítások is egyre nagyobb szerepet kaptak hazánkban. A lakosság megtakarítási szokásai az Erste országokban című kutatás eredményei alapján, Magyarországon az átlagos havi megtakarítás 14.267 Ft volt. A nyugdíjpénztári befizetések, az életbiztosítások és a bankbetétek voltak a legnépszerűbb befektetési formák (Löbner et al, 2013).

Sajnos a megkérdezettek 34%-a nem rendelkezett megtakarítással pénzügyi termék formájában, ami nagyon magas arálynak számított, pedig a megtakarítási hajlandóság évről évre növekedett.

A lakossági megtakarítások 2009-ben 900 milliárd forinttal nőttek és ez az év kimagasló befektetési eredményt hozott a nyugdíjpénztáraknak. A Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete (PSZÁF) által közzétett hozamteljesítmény alapján a 19 hazai magánnyugdíjpénztár összesített nettó hozama 25,62% volt 2009-ben.

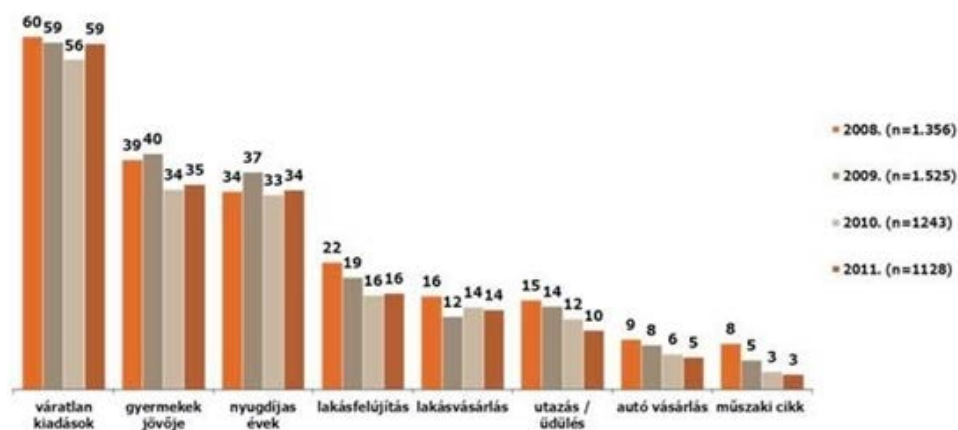
2010-ben a megtakarítások bruttó értéke jelentősen növekedett. A részesedést megtestesítő papírok voltak a legnépszerűbbek, ezen belül a befektetési jegy, ami tartotta az értékét. A statisztikák alapján az összes vizsgált tartalékképzési kategóriában a felsőfokú végzettséggel rendelkezők álltak a legkedvezőbb pozícióban. Mindez azt bizonyítja, hogy a válság más módon hatott az egyes társadalmi rétegekre. 2010-ben vizsgálatok alapján a lakosság mintegy fele nem rendelkezett semmiféle megtakarítással sem, de körülbelül az egynegyede rendelkezett legalább egyféle megtakarítással.

Az ingatlan volt a legnépszerűbb megtakarítási forma, mert az emberek első sorban nem befektetési céllal szándékoztak ingatlant vásárolni, hanem saját célokra akarták használni. A bankintézményekkel szembeni bizalmatlanság szintén növekedett; mindez pedig hatással volt a megtakarításokra, hiszen akik nem bíznak a bankokban, hajlamosak otthon tartani a megtakarításaikat.

A megtakarításokkal rendelkezők aránya 2004 óta 2011-ben volt a legalacsonyabb a GfK Hungária Retail Banking Monitor felmérése alapján. Az emberek többsége ebben az időszakban a váratlan kiadásokra tett félre, az öngondoskodás, valamint a gyerekek jövőjére való takarékoskodás a háttérbe szorult. 2011-ben a lakosság körülbelül 18%-a rendelkezett valamilyen banki megtakarítással. Ez az érték 2004 óta a legalacsonyabb volt.

A lakossági megtakarítások céljait 2008–2011 között a megtakarítással rendelkező 15–69 éves magyar lakosság körében az 4. ábra szemlélteti:

4. ábra: Lakossági megtakarítások céljai 2008–2011 között

Forrás: Retail Banking Monitor (RBM) 2008–2011, GfK Hungária.

2011. január 1-jétől a törvény értelmében a személyi jövedelemadó kulcs egységesen 16% lett, ami az összevont adóalapba tartozó jövedelmek mellett minden más jogcímen szerzett jövedelmek függvényében is alkalmazható lett.

A családi adókedvezmény kiterjesztése az egy gyermekes adófizetőkre valamint a felső jövedelemkorlát megszüntése együttesen lehetőséget biztosított a megtakarításokra és még inkább öngondoskodásra ösztönözték a magasabb jövedelmű lakosságot. A 2011-es évi megtakarítások jellemzői, hogy a megtakarítási hajlandóság növekedett, de visszaesett a megtakarítási képesség, így a lakosság felének nem volt semmilyen megtakarítása, mert nem rendelkeztek annyi jövedelemmel, hogy abból félre tudjanak tenni. A válság hatása főként az alacsonyabb jövedelmű háztartások esetében volt érzékelhető.

A GfK Hungária Biztosításpiaci Adatszolgáltatása szerint a lakosság megtakarítási képessége nagyon alacsony volt: 2012 első negyedévében a 18–69 év közötti lakoságnak már csak 16%-a rendelkezett valamiféle megtakarítással.

A válság a már felvett kölcsönök visszafizetését is nehezebbé tette a lakossági ügyfelek körében, ugyanakkor el is ment az emberek kedve a hitelfelvételtől. Takarékoskodni csak kevesen tudtak, főként a rövid távú banki megtakarítási termékek kerültek előtérbe. A lakossági ügyfelek többsége inkább csak számlavezetőként tekint a bankokra.

Az Erste Bank 2012 szeptemberében készített reprezentatív felmérése alapján azok, akik nem tesznek félre a következő indokokat adták: a megkérdezettek 75%-a azt állította, hogy pénzügyileg nem lehetséges éppen, 12%-uk még nem gondolt a takarékoskodásra, 11%-uk azt mondta, hogy inkább elkölti a pénzt és 5%-uk inkább máshol, nagyobb hozammal (kockázattal) fekteti be a pénzét (Löhner et al., 2013).

A 2013-as évben a magyar háztartások háromnegyede nem rendelkezett tartalékkal váratlan kiadás esetére, a lakosságnak pedig csupán a 15%-a rendelkezett banki megtakarítással.

A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) adatai azt mutatták, hogy a háztartások bruttó pénzügyi vagyona 2011 óta nőtt, ennek ellenére a banki megtakarításokkal rendelkezők aránya továbbra sem változik.

Általánosságban elmondható, hogy a magyarok számára a legfontosabb a rövid távú, és a váratlan kiadásokra való megtakarítás. Több háztartás is azért nem tud megtakarítani, mert pénzüket már előre elköltötték például hitelre. Június végére a lakossági megtakarítások összetételében nagy változás történt, hiszen először fordult elő, hogy a háztartások több pénzt tartottak értékpapírokban, mint a lekötött bankbetétben. Ennek oka feltehetőleg az volt, hogy a jegybanki alapkamat csökkenését követve a bankok alacsonyabb kamatot fizettek a bankbetétekre.

A háztartások pénzügyi kötelezettségeinek túlnyomó részét, körülbelül a 93%-át a hiteltartozások tették ki, amelynek nagyobbik része még mindig a devizaadós-ság volt.

Szomorú tény, hogy 2013-ban a magyar lakosság körülbelül 70%-a nem rendelkezett még egy hónapra elegendő megtakarítással sem. Az emberek csupán 20%-ának volt a nyugdíjas évekre félretett tartaléka és mindössze 22% az, aki e céllal rendszeresen félre is tett jövedelméből. A háztartások alig negyede rendelkezett valamilyen vésztartalékkal a váratlan helyzetekre és sajnos az emberek felélik az öngondoskodásra szánt tartalékaikat. A 2013-as év egyik meghatározó eseménye volt hazánkban az alapkamat esése, ami magával rántotta a banki betétek kamatait is, melynek következtében az állampapírok és a befektetési alapok felé mozgatta a megtakarításokat.

A háztartások átlagosan havi jövedelmük 19%-át tudják hosszú távú céljaikra fordítani, melyek közül is kiemelkedik a hiteltörlesztés (12%). Mindössze csak 4% jut a megtakarításokra, és a megkérdezettek 3%-a támogatja gyermekeit. Mind-ezekből levonható, hogy bevételeik 81%-át mindennapi kiadásaikra költik, ezen

belül is a legtöbb pénzt rezi költségekre (a kiadások 32%-a) és az élelmiszerekre (31%) fizetik ki. Természetesen a jövedelmek felhasználása főként attól függ, mekkora összegből gazdálkodik az adott háztartás.

Jelentős leépülés volt megfigyelhető a lakossági betétállományokban is. A lakossági betétállomány folyamatosan csökkent, ez főként az alacsony banki kamatoknak volt köszönhető, mivel az egyéb befektetési formák (például: állampapírok) sokkal kedvezőbb hozamokat ígértek. A betétállományokat tovább csökkentette a folyamatosan magas adósságsszint, és sajnos a törlesztésre a háztartásoknak nagy összegeket kellett fordítaniuk.

A Magyar Nemzeti Bank statisztikái alapján a nemzetgazdaság pénzügyi számláiról szóló kimutatásokat vizsgálva, észrevehető volt, hogy a háztartások 2013 elején még a teljes vagyonuk körülbelül 45%-át tartották betétben. Ez azonban év végére 36%-ra csökkent, 2014. március végére pedig 34,4%-ra esett vissza.

Összefoglalás

Összességében elmondható, hogy a magyar háztartások fogyasztási, és megtakarítási szokásai jelentősen megváltoztak a vizsgált időszakban. A változások részben a háztartások jövedelmének, részben pedig a piaci folyamatok és az állami intézkedések következményei. További vizsgálatokat igényel, hogy az egyes tényezők hatásának intenzitása és iránya mekkora volt.

Irodalom

- BACHER J. 2011: Mennyire öngondoskodóak a magyar háztartások. GfK Hungária http://www.napi.hu/files/konferencia/104/bacher_janos.pdf
- HABSCHICK, M. S.–BRITTA, E. J. 2007: *Survey of Financial Literacy Schemes in the EU27: EversJung*.
- TÓTH ISTVÁN JÁNOS–ÁRVAI ZSÓFIA 2001: Likviditási korlát és fogyasztói türelmetlenség. A magyar háztartások fogyasztási és megtakarítási döntéseinek empirikus vizsgálata. – *Közgazdasági Szemle*. 48. évf. 11. sz. 1009–1038. o.
- LÖHNER A.–HEINRICH A. 2012: Megtakarítási szokások Magyarországon. IMAS International – Erste Group. http://www.erstebank.hu/static/internet/download/121031_HU_savings_2012.pdf
- *** 2010: Háztartások fogyasztása. 2008. Internetes kiadvány. KSH <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/haztartas/haztartas08.pdf>
- *** 2011: A háztartások fogyasztásának regionális különbségei <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/debrecenhaztfogy.pdf>

- *** 2010: A háztartások fogyasztásának színvonala és szerkezete 2009. Statisztikai tükör. 2010/133 KSH <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/haztfogy/haztfogy09.pdf>
- *** 2011: A háztartások fogyasztásának színvonala és szerkezete 2010. Statisztikai tükör 2011/79 KSH <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/haztfogy/haztfogy10.pdf>
- *** 2012: A háztartások fogyasztásának színvonala és szerkezete 2011. Statisztikai tükör 2012/108 KSH <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/haztfogy/haztfogy11.pdf>
- *** 2013: A háztartások fogyasztása 2012. Statisztikai tükör 2013/100 KSH <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/haztfogy/haztfogy12.pdf>
- *** 2014: A háztartások fogyasztása 2013. Statisztikai tükör 2014/32 KSH <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/haztfogy/haztfogyhavi1312.pdf>
- *** 2015: Előzetes adatok a háztartások 2014. évi fogyasztásáról 2015/25 KSH <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/haztfogy/haztfogyhavi1412.pdf>
- *** 2010: GfK: A lakosság negyedének van megtakarítása. HVG http://hvg.hu/gazdasag/20100427_Raiffeisen_GfK_lakossagi_megtakaritas

Sándor Somogyi¹ – Nebojsa Novkovic² – Beba Mutavdzic³

Competitiveness of Vojvodina's Agriculture

ABSTRACT: The agriculture of Vojvodina reached its peak during the 1980s. During the 1990s, there was an extreme decline in all aspects of its agricultural development. At the beginning of the 21st century, the agriculture was recovering very slowly from the collapse in its development in the 1990s. The future development of Vojvodina's agriculture can be directed towards the resumption of positive productive and economic results from the 1980s; however, through the classical investments in agricultural development, it will be a very slow process.

The real capabilities of faster development of Vojvodina's agriculture lie in the multi-functional development. This means that one part of the agricultural resources will be used in conventional manner by intensifying agricultural production to the limits of sustainable development, a part of the resources will be used for non-agricultural purposes (agro-eco tourism, hunting, fishing and sports tourism and catering, and other services and the production of renewable energy), while a part of resources will be used for organic and safe food.

KEYWORDS: Vojvodina, agriculture, competitiveness

Introduction

Investigations carried out in this Study include the analysis of available capacities (agricultural population, land use potentials, irrigation possibilities and livestock units), production parameters (area, yield and total output), principal field and vegetable crops (corn, wheat, soya, sunflower, sugar beet, beans, potato), and livestock products (meat and milk), as well as conditions and output and productivity of Vojvodina agriculture in the period from 2001 to 2010.

Real potentials for accelerated development of agriculture in Vojvodina and strengthening of its competitive position are seen in the multifunctional development. This means that a part of agricultural resources will be utilized in a conventional manner, through intensification of agricultural production until reaching sustainable development threshold, another part shall be utilized for non-agricultural purposes (agro-eco, hunting, fishing, sports-recreation tourism, catering and other

1 Sándor Somogyi, Regional Scientific Association, Subotica

2 Nebojsa Novkovic, professor, University of Novi Sad, Faculty of Agriculture, Department of Agricultural Economics & Rural Sociology, Novi Sad

3 Beba Mutavdzic, assistant professor, University of Novi Sad, Faculty of Agriculture, Department of Agricultural Economics & Rural Sociology, Novi Sad

services and renewable energy production), while the remaining part shall be used for Manufacture of organic and healthy safe food.

Analysis of resources

Population

In the period between two Censuses, the agricultural population declined for over one fifth (Table 1). Agricultural population has been decreasing dynamically, at the average annual rate of -2.02%.

*Table 1: Changes in agricultural population in Vojvodina and Serbia
(according to Censuses from 1991 and 2002)*

Category	1991			2002			Change %	
	Vojvodina	Serbia	%	Vojvodina	Serbia	%	Vojvodina	Serbia
Agricultural	269	1,305	21	215	817	26	-20.15	-37.4
Active	150	904	17	125	529	24	-16.1	-41.5
Dependent	119	401	30	90	288	31	-25.23	-28.18
Share of active in agricultural	55.5	69.3	80	58.3	64.7	90	5.05	-6.6
Share of active in total active	17.2	14.6	118	13.7	15.6	88	-20.35	6.8
Share of agricultural in total	13.7	16.7	82	10.6	10.9	97	-22.7	-34.7

Land

Land resources, according to the land use is given in Table 2. Relatively stable volumes, and structure of land resources is noticeable in Vojvodina.

Table 2: Land resources in Vojvodina and Serbia

Type of land	Average 2001–10 (000)ha			Rate of Change (%) (1981–2010)	
	Vojvodina	Serbia	Share (%)	Vojvodina	Serbia
Agricultural	1,789	5,112	35	0.02	-0.51
Arable	1,648	4,252	39	0.06	-0.46
Plough land	1,581	3,345	47	0.03	-0.47
Orchards	18	244	7	0.8	-0.38
Vineyards	11	67	16	-0.8	-1.85
Meadows	37	596	6	1.2	-0.27
Pastures	111	824	13	-0.6	-0.76

Plough land use structure is unfavorable (Table 3). Cereal grains are major crops grown, while the share of vegetables and fodder crops is insignificant.

Table 3: Plough land areas in Vojvodina according to use

Type of Crops	Average 2001–10 (000)ha			Rate of Change (%) (1981–2010)	
	Vojvodina	Serbia	Share (%)	Vojvodina	Serbia
Cereals	1,036	2,072	50	-0.80	-0.69
Oilseed crops	341	357	96	1.80	-0.14
Vegetables	83	293	28	-0.70	0.01
Fodder crop	78	468	17	-0.22	-0.03

Capacities of farming of animals

The share of farming of animals in total agricultural output in Vojvodina (25 animal units per 100 ha of agricultural area) is very low. The overview of livestock units by major species in Vojvodina and Serbia is given in Table 4.

Table 4: Livestock units (number of heads) in Vojvodina and Serbia average (2001–2007) Rate of change (%)

Livestock	Average 2001–10			Rate of Change (%) (1981–2010)	
	Vojvodina	Serbia	Share (%)	Vojvodina	Serbia
Cows and pregnant heifers	107,300	727,000	14.8	0.53	-1.19
Sows and pregnant gilts	180,000	714,000	17.1	-4.01	-6.01
Farming ewes	122,300	1,160,500	10.5	7.15	1.45

Production results

Growing of crops and vegetables

Average yields of principal field crops for three characteristic periods (1981–90 – before the crisis; 1991–2000 – during the crisis, and 2001–10 – after the crisis) are given in Table 5.

Table 6 shows the development in total productions of principal field crops in certain sub-periods.

The most widely grown vegetables include potato, melon and water melon, peas, beans, onion, paprika, tomato, cabbage and Savoy cabbage. During the analyzed period, the average yields of the vegetable crops in Vojvodina show continuing upward trend (Table 7).

Table 5: Yields of principal field crops (t/ha)

Type of Crops	Vojvodina - Average				Serbia - Average	
	1981–90	1991–2000	2001–10	Rate of Change 2001–10 (%)	2001–10	Rate of Change (%)
Wheat	4.9	3.9	3.7	2.89	3.4	4.3
Corn	5.7	4.6	5.3	5.09	4.8	1.4
Sugar beet	42.7	34	41	3.94	40.8	16.8
Sunflower	2.1	1.8	2	-0.15	1.9	1.5
Soya	2	2	2.4	4.44	2.4	3.7

Table 6: Year production of principal field crops (000 t)

Type of Crops	Vojvodina - Average				Serbia - Average	
	1981–90	1991–2000	2001–10	Rate of Change 2001–10 (%)	2001–10	Rate of Change (%)
Wheat	1,726	1,428	1,230	-3.4	2,180	-5.6
Corn	3,833	3,054	3,339	5.5	5,794	0.5
Sugar beet	3,757	2,029	2,209	14.8	2,312	15.3
Sunflower	216	284	324	6.8	348	4.9
Soya	128	128	257	15.4	273	20.1

Table 7: Yields and production of principal vegetable crops (t/ha)

Vegetables	Yield (t/ha)		Annual production (000t)	
	2001–10	Rate of Change (%)	2001–10	Rate of Change (%)
Potato	12.4	6.6	315	-5.3
Peas	1.2	2.3	9	-1.7
Green beans	2.9	4.2	19	-2.3
Melon and water melon	18.2	1.6	167	-0.7

Growing of fruit and grape

The total number of productive fruit trees of the analyzed fruit varieties in the observed period was 11.5 million (Table 8) on the average.

Table 8: Number of productive fruit trees and principal fruit crops

Fruit varieties	Number of trees (000)		Year production (t)		Yield (kg/tree)
	2001–10	Structure (%)	2001–10	Structure (%)	
Apple	4,671	40.4	64,580	44.1	13.8
Pear	1,293 1	11.2	9,700	6.6	7.5
Plum	2,573	22.2	37,531	25.6	14.6
Cherry, sour	1,351	11.7	13,586	9.3	10.1
Cherry, sweet	285	2.5	3,935	2.7	13.8
Apricot	395	3.4	5,680	3.9	14.4
Peach	1,001	8.6	11,401	7.8	11.4
Total	11,569	100	146,413	100	-

Farming of animals

Data on farming of animals were analyzed by sections and compared with (in addition to Serbia) a bordering country – Hungary.

Farming of cattle

Comparative analysis by quantity of production in farming of cattle in Vojvodina and Hungary are presented in Table 9.

Table 9: Changes in output of farming of cattle in the Vojvodina region and Hungary (2001–10)

Description	Vojvodina				Hungary			
	Average	Min	Max	Rate of Change (%)	Average	Min	Max	Rate of Change (%)
Weight gain per cow & pregnant heifer (kg)	447	404	509	2.5	324	310	338	0.7
Milk per cow (liter)	3,596	3,179	4,093	2.4	6,033	5,335	6,693	3.3
Total no. of cattle (000)	229	212	269	2.1	742	702	805	-1.9
Total milk production (million) lit	335	292	397	2.9	1,940	1,794	2,081	-2.1

Farming of pigs

Changes in production in farming of swine are not as favorable as in farming of cattle (Table 10).

Table 10: Changes in output of farming of pigs in the Vojvodina region and Hungary (2001–10)

Description	Vojvodina				Hungary			
	Average	Min	Max	Rate of Change (%)	Average	Min	Max	Rate of Change (%)
Weight gain per sow (kg)	1.042	877	1.217	3.3	1.625	1.544	1.712	0.7
Weight gain per sow (kg)								
Total number of sows (million heads)	1,353	1,190	1,538	-1,4	4,428	3,853	5,082	-3.1

Farming of sheep

The results of comparative analysis of output in farming of sheep in Vojvodina and Hungary in the period from 2001 to 2007 are given in the Table 11.

Table 11: Changes in output of farming of sheep in the Vojvodina region and Hungary (2001–10)

Description	Vojvodina				Hungary			
	Average	Min	Max	Rate of Change (%)	Average	Min	Max	Rate of Change (%)
Weight gain per farming sheep (kg)	39.9	30.3	63.8	3.9	25.3	22.3	27.8	-3.4
Total number of sheep (000 heads)	185	140	254	6.9	1,249	1,103	1,405	1.3

Farming of poultry

Farming of poultry in Vojvodina exhibits a certain level of stability and stagnation, as indicated by relatively low coefficients of variation and positive annual rates of change, which are below 1% for all the analyzed functions (number of laying hens, eggs per layer, total egg production, total poultry – Table12).

Table 12: Changes in farming of poultry in the Vojvodina region and Hungary (2001–10)

Description	Vojvodina				Hungary			
	Average	Min	Max	Rate of Change (%)	Average	Min	Max	Rate of Change (%)
Number of laying hens (million)	3,497	3,121	4,093	0.2	14,935	13,040	16,348	-1.6
Eggs per layer (pieces)	125	107	138	0.7	212	205	218	0.1
Total egg production (million pieces)	437	334	507	0.9	3,163	2,843	3,433	-1.5
Total poultry (million)	6,563	5,737	7,364	0.6	18,350	15,798	20,150	-1

Positive results in farming of animals in Vojvodina are as follows:

- Higher average gain per farming heifer,
- Higher average gain per farming ewe,
- Higher poultry density;
- All the analyzed functions of in farming of animals in Vojvodina have shown more positive trends than those in Hungary (higher rates of change)
- Share of Vojvodina in farming of animals in Serbia is much lower than its share in crop farming sector. Out of the total number of poultry, swine, cattle, and sheep in Serbia, Vojvodina accounts for 37%, 33%, 20%, and 12%, respectively.

Economic results

Gross domestic product

The share of Vojvodina in gross domestic product of food industry in Serbia (47%) is higher than its share in agricultural gross domestic product of Serbia (39%), regardless the fact that structure of agricultural production is more intensive in other parts of Serbia (higher share of vegetable and fruit growing, and farming of animals). The reason for this is greater concentration of cereal grains and oilseed crops processing operations in Vojvodina.

Productivity

To identify trends and growth rates in productivity, it is necessary to determine growth rate of GDP per employee, i.e. active agricultural worker, and compare it with those in industry. GDP per employee in Vojvodina agriculture is significantly lower than GDP per employee in industry. In the period 2001-10, much faster growth rate was recorded in industry (10.6%) in comparison to agriculture in Vojvodina (growth rate of 1.3%), thus strongly affecting GDP per employee, i.e. GDP per active agricultural worker rate (industry – 22.329 RSD; agriculture 12.985 RSD).

Financing of agriculture

Following the establishment of the Development Fund of the Republic of Serbia, and in co-operation with the Ministry of Agriculture, Forestry and Water Management, and the Ministry of Finance, registered agricultural holdings were given the opportunity to apply for loans intended for the development of agricultural production

The development of modern agricultural production in the AP Vojvodina depends to the great extent on the amount funds allocated from the provincial funds. The Assembly of the AP Vojvodina has established funds in total so far by to assist the development of agriculture in the Province. The funds are:

- Development Fund of the AP Vojvodina,
- Guarantee Fund of the AP Vojvodina, and
- Provincial Agriculture Development Fund.

Foreign trade

Comparative advantages of Vojvodina agro-industry must be fully utilized in the for the coming period:

- ▶ Favorable agro-ecological conditions for production of wheat, oilseed crops, fruit and vegetables;
- ▶ Available Manufacturing sector capacities (edible oil plants, sugar plants, abattoir plants, dairy plants, industries for cereal grain, fruit and vegetable processing);
- ▶ Skilled personnel in both production facilities and research institutions. All the above-mentioned factors, provided necessary government measures are in place, should be in the function of creating a stable export surplus of commodities meeting quality requirements of foreign markets. To this end, adequate economic measures must be formulated to assist the revival of the

entire agricultural production, being a necessary precondition for export growth.

- ▶ Export potentials of Vojvodina agriculture include:
- ▶ Sugar and confectionery products,
- ▶ Edible sunflower oil,
- ▶ Wheat and corn, mercantile and seed
- ▶ Soya and sunflower, seed,
- ▶ Quality fruit, raw and processed (sour cherry, strawberry, apple, apricot),
- ▶ Quality vegetables, mostly raw (and smaller portion of and processed vegetable – frozen peas, string beans, sweet corn, mushrooms, raw and marinated and the like),
- ▶ Beef cattle for slaughter, beef meat, lambs for slaughter, lamb meat Quality meat products (ham and pork shoulder, foil pack and canned, etc.)
- ▶ Beer, non-alcoholic beverages, sparkling water, wine,
- ▶ Non-conventional agricultural products (honey, medicinal herbs, etc)

Competitiveness assessment - SWOT analysis

Strengths

- ▶ Favourable natural conditions for production (soil, climate, water resources)
- ▶ Comparative advantages of micro regions (Fruska Gora mountains, Subotica sands, Vrsac mountains),
- ▶ Relatively non-polluted environment and agricultural resources,
- ▶ Excellent conditions for development of multifunctional agriculture (favorable natural resources for development of tourism and hotel industry, energy generation (wind, thermal, renewable sources)),
- ▶ Tradition in conventional agricultural production,
- ▶ Relatively skilled and educated labor force,
- ▶ Developed processing capacities,
- ▶ Existence of educational and scientific-research institutions,
- ▶ Readiness of provincial institutions for agro-complex development,
- ▶ Existence of agricultural extension service

Weaknesses

- ▶ Land reform and farm restructuring not completed,
- ▶ Fragmented agricultural holdings,
- ▶ Extensive production according to structure and yields,

- Low share of farming of animals,
- Poorly managed use of state-owned land,
- Inefficient use of water resources for irrigation purposes,
- Poor management of small holding family farms,
- Insufficient government support to agriculture development,
- Elderly households and rural depopulation issues

Opportunities

- Land reform and farm restructuring,
- Increased areas under irrigation,
- Intensification of growing of crops through changes in the production structure and investments in specific production lines,
- Improved utilization of soil through stubble mulch tillage and additional tillage,
- Intensification of farming of animals,
- Higher level of product finalization through improved utilization of processing capacities,
- Enhancing of processing technology for agricultural products,
- Development of multifunctional production and production diversification (with the exception of food production, agricultural resources in Vojvodina can be efficiently used to develop agro-eco tourism (rural tourism, spa and health tourism, fishing and hunting tourism), hotel-catering industry (farm based, healthy food, etc), energy generation (wind, thermal, renewable sources),
- SMEs development for craft processing of agricultural products,
- Integration of production, processing, and sale through co-operatives,
- Implementation of ISO standards and improved products quality.
- Increased production of rapeseed and construction of bio fuel refineries,
- Development of ecological production, production of medicinal and aromatic herbs,
- Improved efficiency of extension services and other institutions

Threats

- Sales restrictions,
- Export restrictions (quotas, non-tariff barriers, non-subsidies export, etc.),
- Insufficient state capacity to support development of agriculture,

- ▶ Lack of quality funding sources for development and operations,
- ▶ Non-existent or inadequate legislation,
- ▶ Insufficient institutional capacity for development.

Conditions and measures for strengthening of competitiveness of agri-business

The most important conditions and support measures for the rural agri-business development in rural areas in Vojvodina are:

- To support construction and use of irrigation systems
- To support investments in rural regions
- Management of land resources and economics of land use
- Infrastructure and institution development in rural areas
- State and local self-government investments in the rural enterprise development
- Strengthening of agri-business and entrepreneurship development institutions
- Rural population education
- Agricultural co-operatives and agricultural extension service development.

Despite abundant water resources in Vojvodina, they are poorly utilized. This is partly due to economic reasons. Fees charged by relevant water authorities are very expensive for agriculture, and their services are of low quality. Despite the existing primary canal network, the use of water resources for agricultural needs is symbolic. Republic and Provincial funds for development of agriculture should provide more credit supports, under more favorable conditions, for the purchase of irrigation systems and equipment. Special fiscal policy measures, such as tax exemptions, should be specified for agricultural holdings using irrigation systems to subsidize fee charged by relevant water authority for the use of water for irrigation.

Support measures aimed at development of rural areas, should include payroll tax exemption or reduction of contributions for new hires in rural areas, more favorable taxation and credit policy, state and local self-government financial incentives to agribusiness development.

Management of land resources and economics of land use are an issue of immediate concern in Vojvodina agriculture. Delay in privatization of state-owned land and adopting the Law on restitution of state-owned land in municipalities have caused huge problems and damage to agriculture. Infrastructure and institution development (roads, water supply and sewage networks, telecommunications, kindergartens, schools, banks, sport grounds, cultural and other institutions) are of

particular importance for the development of rural areas. Foreign loans and grants may be valuable sources to this end. Agricultural land, as a state-owned resource, should represent the basis for setting priorities in the National Investment Plan of Serbia. It means that besides investments in winter tourism, ski terrains, and ski lifts, Serbia should make investments to allow the optimum use of agricultural land, through the development of agricultural enterprises, experimental stations, scientific institutes, tourist attractions, and other profitable ways of multifunctional agricultural land use. Institutions play a special role in agri-business and entrepreneurship development worldwide. As regards the agri-business, special attention is to be paid to investments in resolving of technological issues, guarantee funds and extension services for agri-business development.

Economic development of rural areas must be followed by the general social development, i.e. general education of rural population as well as technical, technological, educational, cultural, ecological and last, but not least, general economic education. Hence, agricultural co-operatives and agricultural extension services as institutions entrusted with the task to harmonize state and farmers objectives and pursue implementation of agrarian policy are of great importance for the survival and development of small family farms. Relatively favorable credit lines for farming of animal development will not give positive effects without the introduction of economic instruments aimed at market regulation and protection against unfair competition from abroad and establishment of primary producer organizations.

Manufacturing sector and development of small and medium-sized enterprises in agri-business are the most important driving forces for the development of primary agricultural production. Branches of food industry investing in their raw material base (dairy, sugar, edible oil, and soy processing plants) have recorded a particularly marked growth rate of production, and capacity utilization in recent years. Food industry should upgrade its processing technology, implement ISO standards, improve production and product quality, and increase inputs in its raw material base in order to increase capacity utilization rate, enhance product quality, secure unrestricted export to the EU countries, and strengthen its competitiveness at the world market. Food industry development shall affect positively the development of primary agricultural production and its raw material base. SME development in the field of craft processing of agricultural products (through entrepreneurship development, larger farm holdings should increase finalization degree of their own products (pickled and preserved vegetables to be eaten during winter months, dry products, souvenirs, catering). Development of small and medium-sized enterprises ought to be compatible with food industry, ecological production, and tourism development. Integration of production, processing and sale through cooperatives and SME development, should provide enhanced efficiency to individual farmers.

For SME development, the assistance of local self-governments is required through tax and fiscal policy and re-activation of the existing, but not used, processing capacities.

Through enhanced capacity utilization level, production efficiency will be raised (lower costs per unit), and through increased total volume, the production effectiveness will be also improved. Positive effects achieved in that way will be manifested in the development of primary agricultural production employment growth, improved soil utilization through stubble mulch and additional tillage. Irrigation practices provide conditions for better soil utilization and, hence, more harvests per year. This leads to increased turnover of capital in agriculture, more intensified agricultural production, efficient use of the means of production (mechanization, labor), reduce product costs per unit, and improved production efficiency and effectiveness, and better conditions for farming of animals development. Intensification of farming of animals (increased number of heads and more intense levels of investment in cattle, swine, sheep, and poultry production to reach the European standards), will contribute to intensification of the total agricultural production. Such improvements may be facilitated by state intervention and pooling production resources of the farmers, as in the dairy.

Vojvodina has excellent conditions for the development of agro-eco tourism, such as, developed agricultural production, cultural heritage, and abundance in rivers, lakes, and streams. These are prerequisites for the development of farm-based rural tourism, catering industry based on the offer of healthy food and drinks, original handicrafts, traditional Vojvodina cuisine and holidays on farms or the banks of rivers and lakes.

Yet another measure for improvement of economic efficiency and effectiveness of agriculture is the development of medicinal and aromatic herbs production. Rapeseed production and bio-diesel refineries could play an important role in the future development of agriculture, since renewable energy production is at the forefront of the global development agenda.

References

- Executive Council of the AP Vojvodina 2006: *Integrated regional development program of the AP Vojvodina— ex post analysis of economy of Vojvodina*. Novi Sad.
- NOVKOVIĆ, N. (eds.)—BOŠNJAK DANICA—MILIĆ D.—POTKONJAK SVETLANA—ČOBANOVIĆ KATARINA—JOVANOVIĆ, M.—VLAHOVIĆ, B.—TICA, N.—PEJANOVIĆ, R.—RODIĆ VESNA—PETROVIĆ, Ž.—ZEKIĆ, V.—VUKOJE, V.—NIKOLIĆ—ĐORIĆ EMILIJA—MUTAVDŽIĆ BEBA—MARKOVIĆ KATARINA—JANKOVIĆ, D.—BULATOVIĆ MIR-

JANA 2007: *Strategy of agriculture and rural development of the AP Vojvodina*. Novi Sad, University of Novi Sad, Faculty of Agriculture.

NOVKOVIĆ, N. 2003: *Directions of small business development in agri-business in Vojvodina, Economics of Companies 3–4*. Belgrade, Association of Economists. 128–132.

NOVKOVIĆ, N. 2000: *Integrated regional development program of the AP Vojvodina (II PART – ECONOMY – AGRO COMPLEX)*. Study (94–102), Novi Sad, Executive Council of the AP Vojvodina.

Statistical Office of the Republic of Serbia: Statistical Yearbooks, Belgrade.

Ildikó Zódi¹

The role and characteristics of business incubators and clusters in Serbia: Networking possibilities in Vojvodina

ABSTRACT: Cooperation between incubators and clusters can be used as an instrument of institutional support aimed at enhancing SMEs competitiveness and establishment of innovative entrepreneurial ventures. Creating conditions for such cooperation serve as a strategy platform for incubators and clusters and helps fostering technological development. A basic requirement for this development is creating appropriate concentration of professional and competent people and organizations. Emergence of highly concentrated research and development activities is dependent on the support of stakeholders, including obtaining necessary funding. The objective of this paper is: to examine the role of strategy development as a platform for facilitating cooperation networks, including business incubators and outside institutional support as drivers of regional economic development and SMEs competitiveness on the example of Autonomous Province of Vojvodina, Serbia.

Practical results that can be achieved through the establishment and development of cooperation networks are diverse. They serve as a mean to work together with: experts from different fields; development centres and agencies; organizations for support economic development, development funds; support institutions. Creating condition for joint action, methodology used and plan formulation goes outside the framework of this paper.

KEYWORDS: Value network, cooperation, entrepreneurial venture, incubators, clusters

Introduction

Business incubators and clusters play a decisive role in economic development of underdeveloped regions. Examples of 'pioneering' geographical regions that experienced regional development and growth through geographic concentration of firms and cluster-based policies are Emilia-Romagna in Italy and Catalonia in Spain (*Anderson, Serger, Sorvick & Handsson, 2004*). The strength and dynamics of their action and the total development potential depend on how developed the relations among enterprises, universities, authorities, development agencies and all the other economic development factors are, and on nature of those relations. The economic development concept is based on facilitating these relations. Inter-organizational networks are neither run by market forces nor by hierarchic structures. It is assumed instead that one party depends on resources controlled by the other one. And only together they can accomplish successful results. As noted by *Porter* (1998, : 90) "in

1 Ildikó Zódi, Director of Business Incubator Subotica; PhD student in Faculty of Economics in Subotica, University Novi Sad

the new economics of competition” all participating parties at different levels – business, government and institutional level have a certain “role to play”(Zeinaln-ezbad, Muriati, & Shahnorbanun 2010: 78) examined the relationship between the two concepts – network and cluster based on the description of the United Nations Industrial Development Organization (UNIDO). According to this description, networks can be developed within the cluster or outside it. Cluster in certain cases may lead to the development of the networks themselves. Furthermore, a network can become a cluster by developing cooperation with service providers, business associations and public institutions.

This study is related to the role of incubation networks as “a driver of innovation in the 21st century” providing global and local infrastructures for development of knowledge-based entrepreneurship (Carayannis, Popescu, Sipp, & Stewart, 2006). Moreover, in countries like Serbia they can contribute for development and support of SME sector in general by providing assistance to start-ups and existing businesses and a platform for successful cooperation with different stakeholders.

In the case of transition economies, the development of small and medium-sized enterprises (SMEs) shall be treated as an indicator of their ability to move from a planned system to a market economy. Failure of development of the SME sector in the transition period occurs as a function of politics and lack of institutional support, combined with the weakness of large companies, rather than a specific feature of the transition per se. (Paunović, Du Pont, Dobrilović, Šenk, Ivanić, Vukov, 2011).

Centre for Strategic Economic Studies “Vojvodina-CESS” during the 2010th and 2011th created the Strategy in collaboration with the establishment of business incubators with their partners in Linz, Austria – representatives of Tech2B incubator, Representatives of the Vojvodina Investment Promotion – VIP and managers of business incubators in Vojvodina, as well as their consultants.

The strategy of business incubators in Vojvodina focuses on removing obstacles that SMEs face (which preceded the establishment of the company) with the intent to suggest policy instruments and measures, which are under the jurisdiction of the Government of Vojvodina.

The objective of this paper is: to study the role and implementation of strategy development as a platform for facilitating cooperation networks, including business incubators and outside institutional support as drivers of regional economic development and SMEs competitiveness on the example of Autonomous Province of Vojvodina, Serbia.

1. The role and characteristics of business incubators and clusters

1.1 Incubators

Business incubators accelerate the development of successful entrepreneurial companies by providing hands-on assistance and a variety of business and technical support services during the vulnerable early years. Typically, incubators provide space for a number of businesses under one roof with such amenities as flexible space and leases; office services and equipment on a pay-as-you-go basis; an on-site incubator manager as a resource for business advice; orchestrated exposure to a network of outside business and technical consultants, often providing accounting, marketing, engineering and design services; assistance with financing; and opportunities to network and transact business with other firms in the same facility. Incubators reduce the risk involved in business start-up and their young tenant companies gain access to facilities and equipment that might otherwise be unavailable or unaffordable² (NBLA, 1993.) Differences in stakeholder objectives for incubators, admission and exit criteria, the knowledge intensity of projects, and the precise configuration of facilities and services, will distinguish one type of business incubator from another. Different definitions exist about the nature of incubators. “Business incubation is a dynamic process of business enterprise development. Incubators nurture young firms, helping them to survive and grow during the start-up period when they are most vulnerable. Incubators provide hands-on management assistance, access to financing and orchestrated exposure to critical business or technical support services. They also offer entrepreneurial firms shared office services, access to equipment, flexible leases and expandable space – all under one roof” (NBLA, 2001).³

Business incubators provide entrepreneurs with a supportive environment to help establish and develop their projects. By providing services on a ‘one-stop’ basis, and enabling overhead costs to be reduced by sharing facilities, business incubators can significantly improve the survival and growth prospects of start-ups and small firms at an early stage of development. In its generic sense, the term ‘business incubator’ is often used to describe a wide range of organisations that in one way or another help entrepreneurs develop their ideas from inception through to commercialisation and the launching of a new enterprise. A broad definition of the term embraces technology centres and science park incubators, business and innovation centres, organisations which have no single physical location and concentrate instead of managing a network of enterprise support services (‘incubators without

2 Meeder R.A., NBIA, Forging the Incubator: How to Design and Implement a Feasibility Study For Business Incubation Programs, October 1993.

3 NBIA, Best Practice in Action: Guidelines for Implementing First Class Business Incubation Programs’ (NBLA, 2001).

walls'), so-called 'new economy' incubators, and a variety of other models (*European Commission*, 2002).⁴

Making a parallel between the narrower definition and the broader explanation, it can be noted that in many cases the incubators are located in scientific and technological parks. This concentration boosts advantages from the geographic proximity of firms and institutions: universities, venture capitalist associations, and other organizations in high-tech and knowledge-based sectors (*Büchi, Casalegno & Pellicelli*, 2010).

In this paper is used the following definition: "Incubators ... Companies whose main task is to provide and to rent available office space, and to provide administrative, technical, and other services to newly-formed enterprises or innovative organizations" (*Morača, Secei, Hnis & Kirchweger*, 2011⁵).

Table 1: The role of incubators in society/ stakeholders' roles and effects

<i>Stakeholders</i>	<ul style="list-style-type: none"> Expected effects
<i>Residents of the incubator</i>	<ul style="list-style-type: none"> Increasing the chances of success; Raises credibility; Helps to improve skills; Increase the synergy between the tenants; Facilitate access to mentors, information, etc.
<i>Government</i>	<ul style="list-style-type: none"> Address the shortcomings of the market; Promotion of regional development; Generate new jobs; Revenues and fees; Demonstration of political commitment to small businesses.
<i>Research institutions and universities</i>	<ul style="list-style-type: none"> Strengthening the interaction between universities, research institutions, practice Promote research; Provides an opportunity for graduates and students to develop their knowledge and skills.
<i>The business community</i>	<ul style="list-style-type: none"> Strengthening the possibility of introducing innovations; Managing the supply chain; Assumption of social responsibilities.
<i>The local community</i>	<ul style="list-style-type: none"> Develop a culture of entrepreneurship and self-assessment; Revenues remain in the community.

4 European Commission Enterprise Directorate General, Centre for Strategy & Evaluation Service, Final Report Benchmarking of Business Incubators, Brussels, February 2002.

5 Morača, S., Mihalj, S., Lanji Hnis, I., & Kirchweger, D., Cooperation Platform factor of economic development, Novi Sad, 2011.

<i>The international community</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Create opportunities for trade and technology transfer between companies and customers incubator hosts; • Allows a better understanding of the business culture; • Exchange of experience through associations.
------------------------------------	---

Source: Paunović, B., Du Pont, M., Dobrilović, M., Šenk, V., Ivanić, V., Vukov, D., Development Strategy of business Incubators in Vojvodina in the period from 2011 to 2015. Center for Strategic Economic Studies "Vojvodina-CESS", Novi Sad, 2011: 15.

The number of business incubators in the world is estimated at around 5,000. In Asia there are more than 1,000 of them, approximately 1,000 business incubators are situated in North America, in Europe a little bit less than 900, while the rest is spread out across other continents. Business incubators have been grouped into 60 national and regional associations. The European Business & Innovation Centre Network, the biggest association of business incubators in Europe encompasses more than 240 members from the European Union and 11 members coming from other countries (Miljašić, *National agency for Regional development*, 2011:10). The Business Incubator Network of Serbia includes all 23 business incubators (Miljašić, *National agency for Regional development*, 2011:13.).

The successful operation of business incubators in addition to the direct effects (measured by the number of tenants who leave the incubator) have indirect effects on stakeholders in the community in which they are established. In addition to significant economic effects, business incubators have equally important social and cultural effects. Social effects are particularly manifested when business incubators are established as an instrument of regional development. As the regional policy essentially redistributive nature, politics of solidarity and aid to underdeveloped regions, while important cultural effects of business incubators are manifested through their impact on the creation of entrepreneurial culture in the community in which they are established especially important for transition countries.

While improving the system of cooperation among businesses, organizations which provide support to businesses and academic community, universities should be focused on transfer of technology, joint research activities, as well as with the question how to stimulate entrepreneurs and experts to cooperate closer with local communities. The importance of education and training seems to be crucial when building links and future networks of business incubators and other actors of branch such as cluster members. Business incubators appear as "facilitators" meaning much more than the real estate instrument" (Paunović, 2012: 17).

1.2 Clusters

Business incubators can provide clustering opportunities for firms. But in comparison to incubators that are typically targeted at business support in the early stages of the firm's life cycle, similarly to technological parks that are larger in size and serve 'a broader range of firms' (Berbel, A.; Rocha, A.; Sá, L. & Carneiro, J., 2011) clusters can involve established and more mature businesses. According to a basic typology of the World Bank for the business services provided to SMEs, in business incubation target firms are 'start-ups and SMEs with high growth potential' while industrial clusters are 'related and supporting businesses and other organizations linked by a shared value chain (vertical) or shared final market (horizontal); concentrated in technology industries' (the World Bank, 2010: 14). More precise understanding about the nature of clusters can be obtained from the definitions used by recognized researchers.

The most famous author in the field – Michael Porter provided a useful explanation of cluster, that in whole or in part is used by other researchers who give their interpretation for this term. "Clusters are geographical concentrations of interconnected companies and institutions in ... an array of linked industries..." (Porter, 1998). As noted by Sforzi, the concepts of industrial district (ID) and cluster are sometimes confused; although both of them overcome the sector as a unit of economic analysis, as the author metaphorically explained: "the concepts of ID and cluster do not share the same DNA": the unit of analysis in industrial district is local community, and industry is its economic component (Sforzi, 2009: 332–33). ID that differentiates from 'manufacturing town' by the tendency of 'merging' between communities and firms' and from 'economic region' by the dominance of industrial activity, is a "socioterritorial entity ... characterized by the active presence of both of community of people and of population of firms in one naturally and historically bounded area" (Becattini, 2004: 19).

The Porter's basic definition is used by the Ministry for Economy and Regional Development (MERD in Serbia – Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja), Department for SMEs and Entrepreneurship. They give the following interpretation: "Cluster represents the geographical concentration of inter-connected enterprises, specialized suppliers, service providers, firms coming from related industries, and institutions connected to them (e.g. universities, agencies, tourist and trade associations), which compete among themselves, but also cooperate." (Ministry for Economy and Regional Development, Department for SMEs and Entrepreneurship, 2008). In general, flexible organizations, such as clusters represent very good instruments of assembling and clustering small businesses, and give them the

strength and competitiveness to enter the international market, develop new technologies and improve skills of the employees.

Strategic guidance to support clusters and business associations, which aim to strengthen the competitiveness of the economy and regional development, are related to the following areas:

- Development of Innovation
- Business Sustainability
- Internationalization of cooperation and networking
- Regional specialization
- New skills and creation of new jobs

Flexible organizations, such as clusters (districts and cooperation for example in Italy) represent very good instruments of assembling and clustering of small businesses, and give them the strength and competitiveness to enter the international market, develop new technologies and improve skills of the employees. From the perspective of academia clusters can be used as a possible mean for connecting universities with stakeholders (*Stanković*, 2013). But beside benefits from clustering, participating enterprises can experience some challenges, as competitions for labour and other production factors – the ‘cost’ of many firms operating on a limited geographical area (*OECD*, 2004).

2. Business incubators and clusters in Serbia

Most of the business incubators in Serbia have been set up on the territory of the Vojvodina region, a total of 8, and they are situated in the following towns and municipalities: Novi Sad, Subotica, Zrenjanin, Bački Petrovac, Pančevo, Senta, Kanjiža and Beočin. These establishments are based on the success of the e BBI program and on the Vojvodina’s government larger investments into the development of this sector. Seven incubators have been set up in the region of East and Southeast Serbia. They are situated in Niš, Vranje, Zaječar, Bor, Knjaževac, Prokuplje and Medveđa. There is an initiative to form two new incubators in this region, one in Majdanpek and the other one in Kladovo. Six incubators are located in the region of Šumadija and Western Serbia Kragujevac, Rača, Kruševac, Užice, Valjevo and Kraljevo; four of them already existing with an initiative to form two new incubators. There are two incubators in the region of Belgrade, situated in the Zvezdara and Rakovica municipalities. The biggest incubator is in Vranje 2.700 m² than second one in Subotica (2.000 m²) and the third one is in Nis (1.650 m²) (*Miljašić*, 2011: 13).

Setting up of business incubators in a particular place will boost the economic development of the whole region, since they attract new investments and are considered to be economic growth engines, while new companies enable commercial

publicity and boost international trade. Also, they can create specialized knowledge centres and increase production, based on which the competitive advantage has been built, and as such they are often good examples of regional success, progress and successful entrepreneurship.

Figure 1: Network of business incubators in Serbia
(existing incubators, planned incubators, registered but not working incubators)

Source: <http://www.bitf.rs/cms/item/clubs/sr/networks/incubators.html>

The Province Secretariat for Economy, Employment and Gender Equality has recognized clustering in the economy, business connecting and networking as one of the strategic measures for economic development, with the aim of grouping industrial capacity and strengthening the competitiveness of the region. (Source: *Vasin, Provincial Secretariat for Economy*, 2012.)

Cluster Development Strategy in Vojvodina should be based on the recognition and support of 10 to 15 clusters in various areas evenly distributed on the territory of AP Vojvodina with 3–5 priority areas that will be particularly encouraged by the Provincial government, and will rely on traditional comparative advantages that Vojvodina has. These areas are: the efficient use of arable land, food-processing facilities, infrastructure and logistics, metals and textile area, as well as development of modern advanced technologies and ICT, which can be used in the above mentioned traditional areas (*Vasin, Provincial Secretariat for Economy*, 2012).⁶

6 Vasin, M. Competitiveness and cluster development in Vojvodina, Provincial Secretariat for Economy, Employment and Gender Equality, Novi Sad, 2012.

The Platform for cooperation highlights the special cooperation between clusters and incubators, in order to meet the demands of competitiveness and challenges of globalization. But in the strategy they speak, more or less, alone on the creation of clusters and incubators in a general way, without separation of the basic sectors. If for example, the service sector, especially tourism sector expects greater efficiency, the platform must focus on key arguments and creating an environment for SMEs in the sector, as well as the change in the macroeconomic environment in relation to specific sectors. This inevitably means raising the issue of cooperation between incubators and clusters, what and how to incubate, especially in services, to adapt SMEs to global market. In a business environment, there are fragmentary associations, which tend to be clusters, but they are unrelated. Interesting, no synergy effect. Incubators that have a role to help SMEs to survive in the market can not alone cope with the discouraging conditions of business environment. Platform puts special emphasis on the process of removing barriers and establishing a system of investment incentives, linked to micro and small enterprises, increasing efficiency and productivity in the sector. Through incubation should assert new technologies that relate not only to production but also for services / new catering technology / and that will be later supported by the cluster because they participated in creating the need for the development of ideas.⁷

An important aspect is the networking of the incubators amongst one another. Activities that pertain to common public relations work must be carried out by all incubators. Networking with other organisations (such as, for example, investment funds, VIP, clusters, and trade associations) with respect to complementary services and synergies must be checked and pursued (*Kirchweger, Preisinger, 2011: 5*).⁸

3. Networking

In order to improve the better coordination to work and represent the common interests of business incubators in Vojvodina, intense will be connected to a common association, as well as with other national and international organizations and associations. In parallel to this process should be developed partner network of business incubators, which should be: local authorities, financial institutions and other sources of funding, educational institutions, research organizations, companies.

7 Morača S., Mihalj S., Lanji Hnis I., Kirchweger D., Action plan, Anex 1. Platform for cooperation, Center for concurrency and Cluster development, Novi Sad 2011.

8 Kirchweger D., Preisinger H., Profile of Services rendered by Serbian Incubators, Tech2b, Linz, January 2011.

Table 2: Participants in te network

Level	1. Incubator – Cluster Network	2. Local, regional and national institutions (regulators, decisions)	3. Institutions that provide financial support*	4. Scientific research and education institutions	5. Other partners
Local	<ul style="list-style-type: none"> • Business Incubator Subotica • Wellness Tourism Cluster • Tourist Cluster 	<ul style="list-style-type: none"> • Municipal Secretariat for Economic Affairs • Local Economic Development Agency 		<ul style="list-style-type: none"> • Secondary Technical School • Technical College 	
Regional	<ul style="list-style-type: none"> • Fund Micro Palic Subotica • Cluster Vojplast, Hajdukovo • Fruitland Subotica • Association of Bio Research Cluster • Cluster Agribusiness 	<ul style="list-style-type: none"> • Provincial Secretariat for Economy • Provincial Secretariat for Labour and Employment • Provincial Secretariat for Science and technological development • Provincial Department of Education • Provincial Secretariat for Regional Development • Provincial Secretariat of Finance 	<p><i>Regional level – directly</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Capital Investment Fund • The Development Fund of AP Vojvodina • Development Bank of Vojvodina <p><i>Regional level – indirectly</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Foundation for European Affairs • VIP - Investment Promotion Fund • Guarantee Fund APV 	<ul style="list-style-type: none"> • Faculty of Engineering Novi Sad • Faculty of Economics Subotica • Faculty of Science Novi Sad • Faculty of Technology Novi Sad • Institutes (database of experts from universities) • Vojvodina CESS – Centre for Strategic Economic Studies • BSC Center - Center for Standardization and Certification • Center for Competitiveness and Cluster Development 	<ul style="list-style-type: none"> • Department of Employment • Agency for Development of Small and Medium Enterprises SMER Subotica • Regional clusters • Businesses
National		<ul style="list-style-type: none"> • Ministry of Economy and Regional Development • Ministry of Science 	<ul style="list-style-type: none"> • Ministry for the National Investment Plan • National Agency for Regional Development • Republican Fund for Innovation • SIEPA • Commercial banks 		<ul style="list-style-type: none"> • National Employment Service • INFOSTUD • Clusters • Multinationals
International			<ul style="list-style-type: none"> • European Commission (IPA Funds, FP7, CIP, TEMPUS) • GIZ (GTC) • USAID • UNIDO • The World Bank 		

* All institutions of the state, regional and local governments that have the financial resources to improve the competitiveness of the economy
Source: Morača S., Mihalj S., Lariji Huiš I., & Kirchbrueger D., Cooperation Platform factor of economic development, Novi Sad, 2011, p. 38–40.

Facilitating the exchange of founders within the individual incubators of Vojvodina, as well as across Serbia, must be initiated. Moreover, the group of the incubators alumni must be involved to a greater extent and networked. As a result, knowledge and know-how transfer from experienced businessmen to start-up ventures and potential entrepreneurs should be forced and reinforced. Networking with other organizations (such as, for example, investment funds, VIP, clusters and trade associations) with respect to complementary services and synergies must be checked and pursued.

Association of Business Incubators in Vojvodina

In order to improve the work and for a better representation of common interest individual incubators will join and establish the Association of Business Incubators Vojvodina. Association should seek to achieve the following objectives:

- linking organizations in supporting entrepreneurship and the creation of new enterprises,
- improving the knowledge of its members,
- gathering information on the modalities and best practices in business incubators,
- organizing annual conferences and exchange of information,
- provide resources for projects and business incubators
- representing interests in dialogue with the Government and other stakeholders

Who constitutes the network is shown in the table 2.⁹

Conclusions

Successful activities and cooperation between business incubators and clusters is possible to be achieved through strong interaction with local authorities, public companies, local business support organizations, universities and through their support. It is necessary to establish information flows which will enable the “right” information to be received “on time” at the “right” place.

Foundation of the economic development factors cooperation network and, primarily, establishment of cooperation among business incubators and clusters will have enormous impact on the economic development of the Northern Vojvodina region. Gathering information and creation of specific ties among public and private sector, different industries, research institutions and universities is a significant and responsible process whose effects have positive impact on the competitiveness of enterprises in long-term period. In order to make this process continuous it

9 Morača S. Presentation of Platform for cooperation, Center for Competitiveness and Cluster Development, Subotica, 2011: 38.

is necessary to provide the information system and to strengthen it – database, training and vocational training of the staff that is in charge of the network setup, promoting such an approach as well as enabling and fostering cooperation among all the factors through participation in development projects.

Clusters and business incubators play a central role in creating networks. It is important to have them moving in the right direction. In order to improve their organizational structure and to strengthen their role and significance, there is a need for financial independence, which in addition to support that they get from the authorities, development programs and funds, also includes their own financial resources based on services delivered. Revitalization and economic and infrastructural development projects at local, regional, national and international level should be used to get the professional staff, experts, involved and trained, to procure modern equipment, to build laboratories, to implement standards etc. The medium and the long-term tasks are to increase the number of services that have been offered in order to provide financial independence.

References

- Anderson, T., Serger, S., Sorvick, J., & Handsson, E., The Cluster Policies Whitebook: International Organization for Knowledge Economy and Enterprise Development (IKED), Malmö, 2004.
- Becattini, G. Industrial Districts. A new Approach to Industrial Change, Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2004.
- Berbel, A.; Rocha, A; Sá, L., & Carneiro, J. Clustering Effects and the Internationalization of high-tech new ventures in Technology parks and incubators. *Anais do XXXV Enanpad*. Rio de Janeiro, 2011.
- Büchi G., Casalegno C., & Pellicelli M. The impact of the incubators' role on the firms development in the biotechnological sector. An empirical analysis of the Piedmont reality. *Advances in Business-Related Scientific Research Journal*, 1(1), ISSN 1855-931X, 2010, pp. 79–91.
- Carayannis, E.G., Popescu, D., Sipp, C., & Stewart, M. "Technological learning for entrepreneurial development (TL4ED) in the knowledge economy (KE): case studies and lessons learned", *Technovation*, 26(4), 2006, pp. 419–443.
- European Commission Enterprise Directorate General, Centre for Strategy & Evaluation Service, Final Report Benchmarking of Business Incubators, Brussels, February 2002.
- Katić, A., Milošev, I., & Raletić, S., ICT Sector in Vojvodina (Serbia) as a Potential for Mitigation of Crisis Effects, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 75(3), April 2013, pp. 298–307, ISSN 1877-0428, <http://dx.doi.org/10.1016/j>.

- sbspro.2013.04.03. (<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042813005703>)
- Kirchweger D. & Preisinger H., Profile of Services rendered by Serbian Incubators, Tech2b, Linz, January 2011.
- Marshall, A., Principles of Economics (8th ed.), Macmillan and Co. London, 1920.
- Meeder, R.A., NBIA, Forging the Incubator: How to Design and Implement a Feasibility Study For Business Incubation Programs, October 1993.
- Miljašić D., Analysis of the situation of business infrastructure in Republic of Serbia, National agency for Regional development, 2011.
- Morača S., Mihalj S., Lanji Hnis I., & Kirchweger D., Action plan, Annex 1. Platform for cooperation, Center for concurrency and Cluster development, Novi Sad, 2011.
- Morača S., Mihalj S., Lanji Hnis I., & Kirchweger D., Cooperation Platform factor of economic development, Novi Sad, 2011.
- NBIA, Best Practice in Action: Guidelines for Implementing First Class Business Incubation Programs' (NBIA, 2001).
- OECD. Networks, Partnerships, Clusters and Intellectual Property Rights: Opportunities and Challenges for Innovative SMEs in a Global Economy. 2nd OECD Conference of Ministers Responsible for SMEs "Promoting Entrepreneurship and Innovative SMEs in a Global Economy: Towards a More Responsible and Inclusive Globalisation", 2004. Retrieved from: <http://www.oecd.org/cfe/smes/31919244.pdf>.
- Paunović, B., Du Pont, M., Dobrilović, M., Šenk, V., Ivanić, V., & Vukov, D., Development Strategy of business Incubators in Vojvodina in the period from 2011 to 2015. Center for Strategic Economic Studies "Vojvodina-CESS", Novi Sad, 2011.
- Porter, M.E., Clusters and the New Economics of Competition. *Harvard Business Review* 76(6), November–December 1998: pp. 77–90.
- Sforzi, F. Empirical evidence. In G. Becattini, M. Bellandi, & L. D. Propris (Eds.), *A Handbook of Industrial Districts* (pp. 323–342) Edward Elgar, 2009.
- Stanković, F. Innovation and entrepreneurship – investment in people and skills. In: Osmanković, J. & Pejanović, M. (Eds.) *Proceedings from International Scientific Conference "Local Economic and Infrastructure Development of SEE in the Context of EU Accession"*, Sarajevo, September 2013; DOI 10.5644/PI2013-153-24.
- The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, Washington, *Global Good Practice in Incubation Policy Development and Implementation*, 2010.

Vasin, M. Competitiveness and cluster development in Vojvodina, Provincial Secretariat for Economy, Employment and Gender Equality, Novi Sad, 2012.

Zeinalnezhad, M., Muriati, M., & Shahnorbanun, S. The Role of Clusters and Networks in development of Industrial SMEs. International Conference on Business and Economics Research. Vol.m1 (2011). Kuala Lumpur: IACSIT Press, 2010.

<http://www.bitf.rs/cms/item/clubs/sr/networks/incubators.html>

CONTENT

FOREWORD		
TEN YEARS OF THE REGIONAL SCIENCE ASSOCIATION (RTT)		9
DECENTRALISATION, LOCAL ECONOMIES, REGIONAL DEVELOPMENT		13
<div style="border: 1px solid black; padding: 2px;">Gyula Horváth</div> ONCE AGAIN ABOUT THE IMPORTANCE OF DECENTRALISATION		25
Imre Lengyel Zsófia Vas	DIFFERENT DEVELOPMENT PATHS OF URBAN REGIONS IN HUNGARY	35
Zoltán Takács Éva Szügyi	REGIONAL DEVELOPMENT AGENCIES IN VOJVODINA	49
BORDERS AND BORDER REGIONS, REVIVAL POTENTIALS		
Béla Baranyi	COMMENTS ON THE INTERPRETATION OF THE QUESTION OF BORDER AND PERIPHERAL CHARACTER IN HUNGARY	65
Gyula Ocskay	THE BORDER – IS IT REALLY AN ECONOMIC DISADVANTAGE?	77
András Donát Kovács	REVIVAL POTENTIALS AND OBSTACLES IN THE SERBIAN– HUNGARIAN BORDER REGION	89
Imre Nagy András Ricz Nagy Miklós	GEOGRAPHIC CHARACTERISTICS AND EFFECTS OF INTERREG IIIA – CARDS (CBC) GRANTS ON LOCAL AND REGIONAL DEVELOPMENT IN THE BORDER REGIONS OF AP VOJVODINA, 2004–2006	101

Ágnes Pál Zoltán Suti	FRONTIERS – BORDERS – MIGRATION ON THE EXAMPLE OF SOUTHERN GREAT PLAIN	113
Zoltán Hajdú	SUBCARPATHIA: A REGION CAST ONTO FRONTIERS	127
REGIONAL DEVELOPMENT, REGIONAL PRODUCTS AND MARKETS		
János Schwertner Dalma Makkos	RURAL PROBLEMS, URBAN SUCCESS	143
Ferenc Győri	HEALTH TOURISM AND RECREATIONAL SERVICES BASED ON THERMAL AND MEDICINAL WATERS IN THE SPAS OF THE SOUTHERN GREAT PLAIN AND VOJVODINA	153
Zsuzsanna Lőke Ernő Kovács Zsuzsanna Bacsí Krisztián Horváth	MARKETING AND MANAGEMENT FEATURES OF HEALTH TOURISM DESTINATIONS – BASED ON THE STUDY OF SEVERAL TRANSDANUBIAN SETTLEMENTS	165
Hajnalka Kovács Sárkány Vilmos Kovács	REGIONALITY, ORIGIN PROTECTION AND LOCAL PRODUCTS	177
SOCIAL BALANCES, REGIONAL OUTLOOKS		
Iren Gábrity Molnár	CHANCES OF OUR YOUTH IN VOJVODINA	189
Károly Mirnics	FROM A EUROPEAN REGION TO A MISMANAGED BALKAN VILAYET	203
Attila Csanádi	THE INFORMATION SOCIETY	213
Szilárd Rác	DEVELOPMENT AND FINANCIAL INSTITUTION FUNCTIONS OF THE TOWNS FROM TRANSYLVANIA, PARTIUM AND BANAT IN DUALISM	227

Gábor Csüllög László Gulyás	TREATMENT OF THE EFFECTS OF MIGRATION ON THE SOUTHERN BORDERS OF THE KINGDOM OF HUNGARY BETWEEN THE 11 TH AND 16 TH CENTURIES	241
Karolina Kajári Petra Szabó	CONSUMPTION AND SAVING HABITS OF HUNGARIAN HOUSEHOLDS BETWEEN 2008–2014	251
Sándor Somogyi Nebojsa Novkovic Beba Mutavdzic	COMPETITIVENESS OF VOJVODINA'S AGRICULTURE	265
Ildikó Zódi	THE NETWORK OF INCUBATORS AND CLUSTERS IN THE REPUBLIC OF SERBIA: IMPROVING THE COMPETITIVENESS OF SMES THROUGH INSTITUTIONAL SUPPORT	279
Content		293

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Újvidék

332.1(082)

A RÉGIÓ TÍZpróbája / szerkesztette Ricz András, Takács Zoltán. – Szabadka : Regionális Tudományi Társaság, 2015 (Tóthfalu : Logos-Print). – 296 str. : ilustr. ; 24 cm

Radovi na mađ. i engl. jeziku. - Tiraž 300. – Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-86929-06-8

a) Регионални развој - Зборници
COBISS.SR-ID 300886279